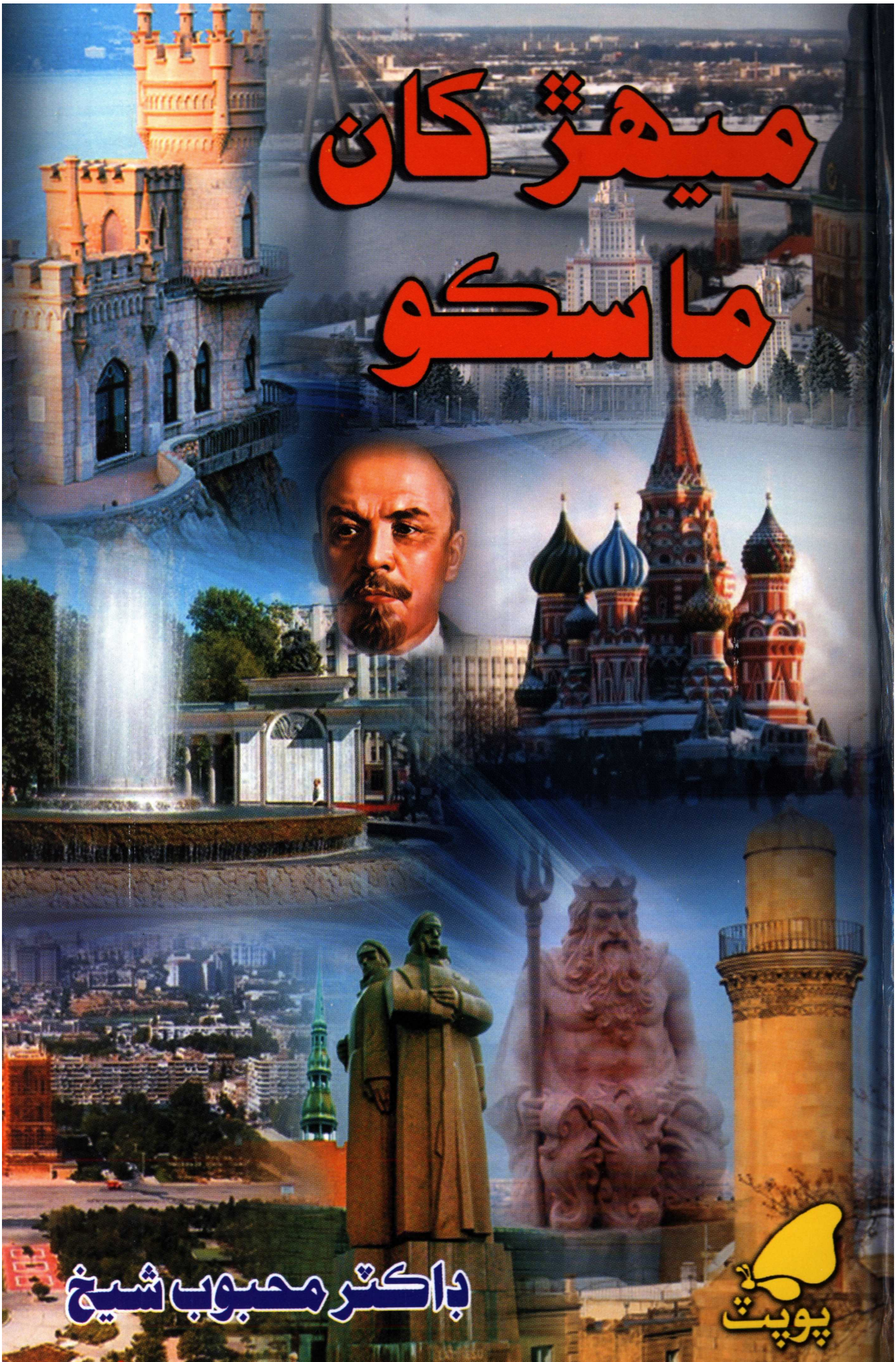

ميهڙ کان
ماسڪو
ڊاڪٽر محبوب شيخ
پوپٽ

ميھڙ ڪان ماسڪو

(سفرنامو)

ڊاڪٽر محبوب شيخ

پوپٽ

پوپٽ پبلشنگ هائوس

سنڌ پالڪ سنگت - خيرپور

2011ع

POPAT BOOK NO. 24

ميهڙ کان ماسڪو

(سفرنامو)

ليکڪ: ڊاڪٽر محبوب شيخ

ڇاپو پهريون: 1996ع

ڇاپو ٻيون (سنواريل ۽ وڌايل): سيپٽمبر 2011ع

تعداد: هڪ هزار

ٽائيٽل ڊزائين: سعيد منگي

ڪمپوزنگ: فهيم منگي، آصف رضا نظاماڻي

ڇپيندڙ: پوپٽ پرنٽنگ پريس، خيرپور، فون: 0243-552913

ڇپائيندڙ: پوپٽ پبلشنگ هائوس، سنڌ ٻالڪ سنگت — خيرپور

ملهه: 250 روپيا

MEHAR KHAA'N MOSCOW

(Travelogue)

By: **Dr. Mehboob Shaikh**

First Edition: 1996

Second Edition (Revised & Enlarged): September 2011

Quantity: 1000 Copies

Title Design: Saeed Mangi

Composing: Faheem Mangi, Asif Raza Nizamani

Printed by: Popat Printing Press, Khairpur Ph: 0243-552913

Published by: Popat Publishing House,

Sindh Balak Sangat Khairpur

Price: **Rs. 250/-**

انتساب

پنهنجي گهرواري **رضيه بيگم** نالي،
جنهن منهنجي ڇئن سالن جي غير حاضريءَ دوران
منهنجي ٻارن جي چڱيءَ طرح تربيت ڪئي
۽ منهنجي والدين جي خدمت پڻ ڪئي.

سٽاءُ

- **پبلشر نوٽ**: قربان منگي 06
- **مهاڳ**: ڊاڪٽرعبدالمجيد چانڊيو 07
- **ٻئين ايڊيشن لاءِ ليکڪ طرفان چند سٽون**:
  ڊاڪٽر محبوب شيخ 18
- **پيش لفظ**: ڊاڪٽر محبوب شيخ 21

- پي.ايچ.ڊي هڪ خواب 26
- ماسڪو ڏانهن اُڏام 30
- ماسڪو سان پهريون تعارف 38
- ڪراس نادار شهر ۾ شروعاتي ڏينهن 46
- ماسڪو جو سير ۽ ڳوٺ ڏانهن اُڏام 54
- روس ۾ گهاريل ڏينهڙا 64
- سوويت يونين_ هڪ مختصر تعارف 87
- پيريستروئيڪاءِ گلاسنوست 106
- روم جو يادگار سفر 118
- لينن گراڊ ۽ ريگا جو سير 127
- ڪوهه قاف ۾ ڪي ڏينهن 133
- لنڊن ياترا 137
- يالٽا ۾ آرام 148
- باڪو شهر ۽ ساليانو امتحان 158
- واپسي 164

پبلشر نوٽ

سنڌي ٻوليءَ ۾ سفرنامہ نگاريءَ جي حوالي سان ڊاڪٽر محبوب شيخ جو نالو هاڻي پڙهندڙن لاءِ ڪنهن بہ روايتي تعارف جو محتاج ناهي رهيو. پوپٽ پبلشنگ هائوس هِنَ کان اڳ ۾ ڊاڪٽر محبوب شيخ جو سفرنامو **”ترڪيءَ ۾ چار مسافر“** شايع ڪري چُڪو آهي. لکڻ جي آسان ۽ وڻندڙ انداز سبب اهو ڪتابُ پڙهندڙن ۾ بيحد مقبول ٿيو ۽ هٿو هٿ وڪامي ويو. ايتري تائين جو پڙهندڙن جي گهرج کي آڏو رکندي انهيءَ سفرنامي جو سنواريل ۽ وڌايل ٻيون ڇاپو بہ پوپٽ پبلشنگ هائوس پاران شايع ڪيو ويو.

زير نظر ڪتاب **”ميهڙ کان ماسڪو“** ڊاڪٽر محبوب شيخ جو ٻهريون سفرنامو آهي، جيڪو هن کان اڳ شايع ٿي پڙهندڙن جو مانُ ماڻي چُڪو آهي، هيءَ انهيءَ سفرنامي جو ٻيون ڇاپو آهي. جنهن کي سُڌاري ۽ واڌاري سميت شايع ڪجي ٿو. هي ڪتاب رُوسَ جي تاريخ، تعليمي نظام، سماجي زندگي، ثقافتي قدرن ۽ ٻين رُخن جو احاطو ڪري ٿو. اميد تہ هي ڪتاب پڻ پڙهندڙن ۾ مقبوليت ۽ مان حاصل ڪندو.

پوپٽ پبلشنگ هائوس ۽ اوهان جو ساٿُ سهڪارُ مستقبل ۾ بہ ائين ئي جاري رهندو.

قربان منگي

چيئرمين

پوپٽ پبلشنگ هائوس

سنڌ ٻالڪ سنگت

خيرپور.

مهاڳ

هن ڪتاب ۾ ذڪر ڪيل ٽن شهرن، ماسڪو، ميهڙ ۽ ٻٽ سرائيءَ سان ڊاڪٽر محبوب علي شيخ وانگر، منهنجي به عجب جهڙي وابستگي آهي. جو ته ليکڪ جيان منهنجي تعليمي اوسر ۾ به ”ميهڙ ۽ ماسڪو“ جي شهرن جو اهم ڪردار رهيو آهي. انگريزي تعليم جي ابتدا ته گوزي هاءِ اسڪول مان ڪئي هئم پر اسانجو امتحاني سينٽر هميشه ميهڙ هاءِ اسڪول رهندو آيو هو. مئٽرڪ تائين سڀئي امتحان ميهڙ سينٽر مان ئي ڏناسون ۽ آخر ۾ پي.ايچ.ڊي وري ماسڪو مان حاصل ڪئي. ٻيو عجيب اتفاق اهو به آهي ته هن ڪتاب جي ليکڪ جو اصل ڳوٺ ميهڙ پرسان ٻٽ سرائي آهي ۽ ٻٽ سرائين سان منهنجو روحاني تعلق پنهنجي مرشد پير سائين پنهل سبب به گهٽو آهي جيڪو پير سائين روزي ڌڻيءَ جي پاءُ علي مرتضىٰ شاه جي اولاد مان هو جنهن اوڻويهين صديءَ ۾ اچي ڊاڪٽر صاحب جي ڳوٺ ٻٽ سرائي ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ ڪرامات جا واهڙ وهايا هئا.

انهن سڀني وابستگين جي باوجود ڊاڪٽر سان منهنجي پهرين ملاقات، حيدرآباد تعليمي بورڊ ۾ ٿي، پاڻ ان وقت لاڙڪاڻي بورڊ جو چيئرمين هو ۽ مان حيدرآباد بورڊ جو سيڪريٽري. بورڊ جي ميٽنگن ۾ جڏهن به سندس حيدرآباد اچڻ ٿيندو هو ته هو سڌو منهنجي آفيس ۾ اچي ويهندو هو، ٻنهي لاءِ ڪشش جو سبب ”ميهڙ کان ماسڪو“ جون ڳالهيون هونديون هيون.

ماسڪو دنيا جي هڪ سپرپاور جي گاديءَ جو هنڌ رهيو جنهن جو بنياد 1147ع ۾ اتان جي ”ڪنياز“ يعني ”راجا“ يوري وائيگو روڪي رکيو هو، ان ڏينهن کان وٺي اڄ تائين سياري جا سخت برفاني طوفان، منگولن، تاتارين، سوئيڊن ۽ پولينڊ وارن جا حملا، نيپولين جا ڪيس قبضي ۾ آڻڻ جا خواب ۽ هٽلر جي فاشزم ۽ بربريت جو نشانو ته هي شهر بڻجندو آيو پر ماسڪو کي ڪوئي به فتح نه ڪري سگهيو. ماسڪو

دنيا جي مظلومن ۽ محڪومن سان محبت ڪرڻ ۽ محبتون ڏيڻ وارو شهر رهندو آيو آهي. ڊاڪٽر محبوب شيخ پنهنجي هن ڪتاب ۾ تي هيٺين لفظن ۾ شاهدي ڏيندي لکي ٿو ته :

”روسين سان ڪير ڪيترو به اختلاف رکي، پر اها ڳالهه اسان چڱي طرح محسوس ڪئي سين ته روس جي ڪنهن خطي يا ڪنڊ ۾ نسلي برتري جو ڪو به احساس نه آهي نه ئي اهڙو ڪو واقعو يا مثال ملي ٿو. اسان کي هميشه غير ملڪي نه پر مهمان جي حيثيت سان ڏنو ۽ سلوڪ ڪيو ويندو هيو، ۽ عزت ڏيندا هئا. روس جون خوبصورت ترين ڇوڪريون پنهنجي ايشيائي ۽ آفريڪي دوستن سان بنان ڪنهن احساسِ برتريءَ جي گڏ گهمنديون ڦرنديون هيون، ان جي مقابلي ۾ لنڊن، روم، برلن ۽ برسلز ۾ اسان رات جو سويل ئي پنهنجن ڪمرن تي موٽي ايندا هئا سين ته ڪٿي ڪنهن نسل پرست تنظيم جو شڪار نه ٿي وڃئون.“

روسي نسل پرست ڪڏهن رهيائي ڪونه آهن البته ڪميونسٽ هوندي به هو ٻي عالمي جنگ قوم پرستي ۽ حب الوطني جي نالي ۾ وڙهيا. جنگ دوران هر روسي پنهنجا آخري پساهه ڪميونزم جي نالي ۾ نه پر ”مادر وطن“ ”زارودينا“ جي نالي ۾ پورا ڪيا.

روسين نسل پرستي، نام نهاد جمهوريت ۽ مذهب پرستيءَ خلاف هميشه جهاد جو جهنڊو بلند رکيو. روس جي سڄاڻ، بهادر ۽ جڳ مشهور حڪمران پيٽر دي گريٽ ته روس اندر ڏاڙهي رکڻ تي به بندش لڳائي ڇڏي هئي. پيٽر اعظم، برصغير جي بيدار مغز حڪمران ٽيپو سلطان وانگر روس جو پهريون زار هو، جنهن روس کي هڪ بحري طاقت بنائڻ ڏانهن توجه ڏنو ۽ بحري طاقت بڻجڻ جي خيال ئي هن کي بالٽڪ سمنڊ تي نيوا درياهه جي ڊيلٽا وٽ ”پيٽرس برگ“ شهر اڏڻ تي آماده ڪيو هو ۽ تاريخ ۾ پهريون دفعو 1712ع ۾ روس جي گادي ماسڪو مان پيٽرس برگ (جنهن کي ڪميونسٽ انقلاب کان پوءِ لينن گراڊ نالو ڏنو ويو هو) منتقل ڪئي هئي. پيٽرس برگ هڪ صدي کان وڌيڪ عرصو روس جي گادي رهيو ۽ آخر 12 مارچ 1918ع تي لينن ٻيهر ماسڪو کي روس جي گادي بڻايو. دنيا جو هي خوبصورت ۽ وڏو شهر ماسڪو، ٻن درياهن، ”ماسڪو“ ۽ ”نگلينايا“ جي سنگم تي ٻڌل آهي. هي شهر دنيا جي سرد ترين شهرن مان هڪ آهي. 7 نومبر 1917ع

واري انقلاب جي سالگرهه جي پريڊ جا منظر اسان مان ڪيترن ئي ٽي وي اسڪرين تي ڏٺا هوندا، ڊاڪٽر محبوب شيخ ۽ مون ان جو نظارو اکين سان ڏٺو هو. نومبر جي سردي ماسڪو ۾ راڪاس وانگر رڙيون ڪندي ايندي آهي. سابق سوويت يونين جو پهريون بالشويڪ هيڊ آف اسٽيٽ، سويردلوف Severdlov 1919 جي نومبر پريڊ ۾ سردي لڳڻ سبب راهه رباني ٿي ويو هو. مئي 1945ع جي وڪٽري پريڊ ۾ ماسڪو جي سرديءَ پولٽ بيورو جي هڪ ميمبر شيبريڪوف جي زندگي گهٽڪائي ڇڏي هئي ۽ اسٽالن جي تدفين ۾ شامل چيڪو سلوويڪيا جي ان وقت جي صدر برف ۾ برف ٻڻجي راهه اجل ورتي هئي. اهوئي سبب آهي ته ڊاڪٽر محبوب کي سرديءَ کان بچائڻ لاءِ سندس دوست واليا ڪافي ۾ ڪنياڪ (براندي) ملائي پيئاريندي هئي. ماسڪو جي سردي نانگ وانگر پنهنجا بچا ته ڪائي ۽ گهٽڪائي تي پر ساڳئي وقت پنهنجن بچن جي حفاظت ڪرڻ جو ڍنگ به هڪ ماءُ وانگر ادا ڪندي رهي ٿي. روسي عام ڪچهرين ۾ فخر سان ٻڌائيندا آهن ته اسانجو پهريون محافظ هتان جي موسم ۽ ”جنرل ماروز“ آهن. ماروز روسيءَ ۾ سخت سرديءَ کي چئبو آهي. سياري ۾ روس جا ڪجهه حصا ته منفي چاونجهاهه ڊگري سينٽي گريڊ تائين هليا ويندا آهن. هتي سال جا اٺ مهينا برفباري ٿئي ٿي. هتان جي هر موسم جو پنهنجو نظارو پنهنجي سونهن ۽ انفراديت آهي. اورنگزيب جي ڌيءَ زيب النساءِ جنهن جو تخلص ”مخفي“ هو جو، هڪ شعر آهي ته:

چهار چيز دل براند، ڪدام چهار؟
شراب، سبزهء زار، آب روان وَ روئي نگار

يعني ”چار شيون دل تي اثر ڇڏين ٿيون، ڪهڙيون چار؟ هڪ شراب ٻيو ساوڪ، ٽيون وهندڙ پاڻي ۽ چوٿون خوبصورت چهرو“، قدرت انهن چئني شين سان روس کي نوازيو آهي. جدلياتي ماديت جي فلسفي کي الڳ رکي ڪڏهن فطرت تي سوچيندي دماغ ۾ سوال اڀري ايندو هو ته اهڙن قدرتي نظارن کي ڏسڻ ۽ پسڻ کان پوءِ به روسي دهريا ڇو آهن؟ بقول جوش مليح آبادي:

هر جيسي اهل نظر کي، ثبوت حق کي لئي
اگر رسول نہ هوتي ، تو صبح ڪافي هي

پر روسين جي ان دهريت پرستي جي باوجود بہ ڪين اسانجي مسلمان مشاهيرن دل سان ساراهيو آهي. جدلياتيماديت جي ابي ڪارل مارڪس جي اقبال هينئن تو تعريف ڪري ٿو:

صاحب سرمايہ آن نسل خليل
يعني آن پيغمبر بي جبرائيل
زانکہ حق درباطل او مضمراست
قلب او مومن دماغش ڪا فراست

مارڪس کي هو حضرت ابراهيم جي نسل مان، بي جبرائيل پيغمبر، باطني طور حق جو علمبردار، دلي طور تي مومن ۽ دماغي طور ڪافر ٿو سمجهي. اقبال روس کي ايشيا جي دل ۽ سوشلزم کي محبت جو ڏيئو سڏيندي چوي ٿو تہ:

پهر أٹي ايشيا ڪي دل سي محبت ڪي چنگاري
زمين جو لانگۂ اطلس قبايان تاتاري هي

تاتارين ايشيا جي دل روس تي ڪيترائي حملا ڪيا هئا آخر ۾ باطو خان 1237ع ۾ ماسڪو تي حملو ڪري ڪريملن کي ساڙائي ڇڏيو هو، انجو بدلو وري مشهور روسي زار ايوان چوٿين (جيڪو روسيءَ ۾ ايوان گروزني جي نالي سان مشهور آهي) قازان فتح ڪرڻ سان ورتو هو.

اسانجو محترم ليکڪ جيئن تہ سائنس جو شاگرد آهي تنهنڪري هن پنهنجي سفرنامي ۾ سياست کان هٽي ڪري ڪجھ ڳالهيون لکيون آهن، سندس لکڻيءَ جو اهو فني ڪمال آهي تہ هو اتان جي سياست متعلق ڪا بہ سڌي ڳالھ لکڻ کان لنوائيندو ۽ ڪترائيندو ڪتاب پورو ڪري وينو آهي پر ساڳئي وقت اشتراڪي سياست جا زومعنیٰ ۾ بئي پهلو اجاگر ڪندو فيصلو پنهنجي پڙهندڙن تي ڇڏيندو اڳتي لکندو ويو آهي. ٽراٽسڪي ۽ اسٽالن جي اختلافن تي لکندي خود پارٽي بڻجڻ کان لنوائي فيصلو پنهنجي پڙهندڙن جي حوالي ڪيو اٿس. ٽراٽسڪي ۽ اسٽالن تي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ کان اڳ ۾ مان سوشلزم جي

باري ۾ مولانا عبيدالله سنڌي جي خيالن کي هت درج ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. اشتراڪي نظام جي تعريف ڪندي مولانا سنڌي پنهنجي تحريرن ۾ لکيو آهي ته ”اڄ جي انسانيت سوشلزم کان بغير منظم نه ٿي سگهندي. جيڪو شخص سوشلزم جو انڪاري هوندو اهو منهنجي فڪر ۽ فلسفي مان هڙ حاصل نه ڪري سگهندو“. مولانا سنڌي، ڪلام پاڪ کي انقلابي زبان سان تشبيهه ڏني آهي. سوره المزمل جي آيتن جو ذڪر ڪندي مولانا سنڌي لکي ٿو ته ” مان جيستائين انقلاب جي حقيقت نه سمجهيو هوس ۽ منهنجي اندر ۾ انقلابي روح پيدا نه ٿيو هيو، حقيقت اها آهي ته مان قرآن پاڪ جي انهن آيتن کي سمجهي نه سگهندو هوس ۽ اهڙي قسم جي سخت جسماني سزائن جو ذڪر منهنجي طبيعت کي ياڻۦ نه پوندو هو. پرهاڻي روسي انقلاب ڏسڻ کان پوءِ منهنجو وس پڄي ته مان انقلاب دشمنن جو قتل عام ڪيان. انهن کي باهه ۾ وجهي ساڙيان، انهن جي گهرن کي ڊاهي پٽ ڪيان، انهن کي انهن جي زالن کان موچڙن جي مار ڏياريان ۽ سندن اولاد کان ڪين قتل ڪرايان. هنن بادشاهه پرست، بي ايمان پيرن ۽ مولوين، خدا ان جي رسول ۽ سادهه لوح عوام سان ڌوڪا ڪيا آهن، منهنجي اندر جو انقلابي جذبو هر انقلاب دشمن کي سخت کان سخت سزا ڏيڻ جي تقاضا ڪري ٿو“. مولانا عبيدالله سنڌي جو شمار دنيا جي جيد عالمن مان آهي، جنهن ٽراٽسڪي ۽ چيچرن سان ذاتي ملاقاتون ڪيون هيون ۽ بالشويڪ انقلاب جو گهرو مطالعو ڪيو هيو.

ڊاڪٽر محبوب شيخ ان وقت روس ۾ پي ايچ ڊي ڪرڻ ويو هو، جڏهن سرد جنگ پنهنجي زورن تي هئي ۽ روس ۾ سوشلزم جو سونهري دور هو. هن ”ڪراس نادار ڪرائي“ جي ”ڪوبان“ يونيورسٽيءَ ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪئي. روسي جاگرافي سان جاڻ رکندڙ مون جهڙا ڪيترائي شاگرد، ڪراس نادار جي حوالي سان ڊاڪٽر محبوب کي گارباچوف ۽ اسٽالن جو پاڙيسري سمجهڻ ۾ دير نه ڪندا. ليڪڪ تعليم ڪراس نادار ڪرائي ۾ حاصل ڪئي ته گارباچوف ”اسٽاوروپول ڪرائي“ ۾ ڄائو نپيو ۽ وڏو ٿيو. هي ٻئي علائقا اترڪوهه ڪاف جو سڌي طرح حصو ته نه آهن پر ان جي ويجهو ضرور آهن ڊاڪٽر شيخ هن

ڪتاب ۾ هڪ پورو باب ”ڪوهه ڪاف ۾ ڪي ڏينهن“ جي عنوان سان شامل ڪيو آهي. ڪوهه ڪاف تي لکڻ کان اڳ ۾ پڙهندڙن کي اهو ٻڌائيندو هلان تہ گاربا چوف پنهنجي يادگيرين جي ڪتاب ۾ ڪوهه ڪاف کي هڪ هزار سال قبل مسيح سنڌين ۽ مَيُو قبيلن جو وطن ڪري لکيو آهي جيڪا ڳالهہ تمام تحقيق طلب پڻ آهي.

ڪوهه ڪاف ديو مالائي قصن ۽ ڪهاڻين جو ديس آهي. پريون، ديو، سونهن ۽ حسن، ادائون، ناز ۽ نخرا، محبتون ۽ دشمنيون ڪوهه ڪاف جي ثقافت جو اهڃاڻ آهن. ڊاڪٽر محبوب شيخ ڪراس نادار ۾ رهڻ ڪري ثقافتي طور نيٺ ڪوهه ڪافي ۽ نيٺ روسي سنگم تي رهيو آهي. ڪراس نادار ۽ استاورو پول جي اڪثريت تہ روسي آهي پر هتي ٻيون قومون جهڙوڪ ڪاراچائي، سرڪاسي، آبخازي، نوگاس، اسيتيائي، يونانيءَ ترڪمان پڻ رهندڙ آهن، مختلف قومن جي آماجگاهہ هجڻ سبب هن علائقي جي ثقافت ۾ برداشت ۽ ٻئي لاءِ عزت ۽ احترام جو جذبو وڌيڪ نظر ايندو.

قدرت ڪوهه ڪاف کي تہ وري عجيب حسن سان بہ نوازيو آهي. هتان جي زمين ۽ آسمان جا رنگ ئي نيارا آهن. ڊاڪٽر محبوب شيخ جڏهن ڪوهه ڪاف جي جبلن ۾ واليا سان گڏ راتيون گذارڻ جو ذڪر ڪريٿو تہ مونکي نيپولين جو اهو قول ياد اچي ٿو جنهن ۾ هن چيو هو تہ ”دنيا جو سڀ کان بهترين خوشين ڀريو لمحو تارن ڀريئي آسمان هيٺان ڪنهن خوبصورت عورت سان رات گذارڻ ۾ آهي.“ يقينن هڪ هم پيالا هم نوالا دوست سان گهاريل گهڙيون زندگيءَ جي يادن جو بي بها سرمايو هونديون آهن ۽ ليکڪ ان لحاظ سان خوشنصيب آهي. پاڪستان ۾ ڪنهن عورت کي دوست سڏڻ تي ڪجهہ ڪُند ذهن ماڻهن جا ڀرون بہ تاڻجي ويندا آهن پر روس ۾ عورت باوفادوست، وفا شعار گهرواري ۽ ساڳئي وقت مڪمل آزاد ۽ هڪ خوبصورت حقيقت جون سڀ صلاحيتون رکندڙ تخليق آهي. هتان جي عورت سان حُسن، سونهن ۽ وفا جو ذڪر لازم ۽ ملزوم آهي. هتي ڪا بہ عورت محڪوم ۽ مظلوم نظر ڪا نہ ايندي ۽ نہ ئي ”ليڊيز فرسٽ“ واري رعايت ئي ڪيس مليل آهي، ها جيڪڏهن ڪا رعايت ڪيس مليل آهي تہ اها ٽن سالن جي مڪمل پگهار

سان ميٽرنٽي موڪل، يعني هو ٻار ڄڻي، انکي تاتي وڏو ڪري ٽن سالن جي عمر تائين پهچائي پوءِ ڪيس نرسري اسڪول ۾ داخل ڪرائي ڊيوٽي تي واپس حاضر ٿئي. انهن ٽن سالن جي عرصي ۾ هوءِ هر مهيني پگهار به حاصل ڪندي رهندي آهي. روس جي يورپي حصي جي عورت ٻن ٻارن جي ماءُ بنجڻ کي ترجيح ڏيندڙ آهي ته وري ڪوهه ڪاف ۽ سينٽرل ايشيا جي مسلمان زالون، الله جل شانه جي فوج وڌائڻ ۾ اڳ کان اڳري هوندي آهي. چين جي برعڪس روسي سوشلزم ٿورن يا گهٽن ٻارن پيدا ڪرڻ تي ڪابه بندش ڪانه هنئي هئي. البته ٻي عالمي جنگ کان جلد پوءِ، روس اندر، گهٽن ٻارن پيدا ڪرڻ تي حڪومت طرفان ”گيروئي ماتيري“ يعني هيرو مدر جو ايوارڊ به عورتن کي ڏنو ويندو هو. الحمدالله تڏهن به اهڙا ايوارڊ اسانجي مسلمان مائرن ئي کٽيا هئا.

فطرت عورت کي هر طرح جي سونهن سان نوازيو آهي انکي ناهڻ ۾ محنت به گهٽي تيل تي ڏسجي ۽ خدا جي وڏيڪ فياضي به سندس تي ئي آهي ۽ انهن سيني خدائي نعمتن جو احساس روسي عورت وٽ وڌيڪ آهي. روس جي هر شهر جي هر چونڪ ۽ چوراهي تي پيچ پني مهل هو هارسينگار ڪري ڪونج وانگر ڪر ڪٽي پسار ڪرڻ لاءِ پهچنديون آهن ۽ تيز پاٽيءَ جي ڏار وارن رنگين ۽ خوبصورت ڦوهارن وچ ۾ ڪلي ڪجڪار ڪندي. جنهوري ٽڪيءَ وانگر پيون جرڪنديون آهن. اهڙا چونڪ ۽ چوراها ڊاڪٽر محبوب شيخ ۽ مون جهڙن عاشق مزاج ماڻهن لاءِ وڏي ڪشش جو باعث هوندا هئا.

روس ۾ ورلي ڪا عورت بدصورت نظر ايندي بلڪ هرڪا هنيلي هرٽيءَ جيان گهرن گلابي ۽ خماريل نيڻن واري هڪ بهترين، دوست، باوفا زال ۽ من موهيندڙ محبوبه جون صلاحيتون رکندڙ هوندي آهي.

نه هو نگاهه ۾ شوخي تو دلبري ڪياهي

روسي عورتن جي خوبين جي تعريف پنهنجي جاءِ تي پر مرزا قليچ بيگ ”زالن جا ظلم“ جي عنوان سان شاهڪار شاعري هن ريت ڪئي آهي:

ڪن ڏيئي بڌ ظلم جي زالن ڪيا
۽ ڪتابن ۾ بزرگن جي آهن لکيا
نِڪتو آدم پهرئين ڪئين جنت منجهان
جڏهن حوا همراز تي شيطان سان
قتل جو پهريون ٿيو هابيل هو
انجو قاتل زال لاءِ قابيل هو
هود پيغمبر ڪي آڏو زال تي
۽ بہ يحيىٰ جي نڙي ان لاءِ وڍي
مڪر زالن جي ڪيا خانا خراب
ظلم زالن جي ڪيا سينا ڪباب
زالون بد آهن بلائون بيگمان
الامان !آهي انهن کان الامان

اهڙن سوچن سنڌي سماج ۾ عورت کي ”بڌل بانهي“ ۽ ”جوڙجتي“ جهڙا لقب بہ عطا ڪيا پر روسي عورت کي مجبور، محڪوم نهڻي ۽ نياڻي نماڻي سڏائڻ جو شوق بنهہ ڪونهي. نوريءَ واري نهٺائي ۽ سسئي واري بيوسي هتان جي عورت جي ڪنهن بہ ادا ۾ شامل ڪانهي البتہ سهڻي ۽ مومل وانگر ڪلم ڪلا بغاوت سندن ڪردار جو حصو آهن.

ڊاڪٽر محبوب شيخ هن ڪتاب ۾ ڪريملن ۽ ماسڪو کي تہ هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم قرار ڏنو آهي ۽ لکيو اٿس تہ ”ماسڪو روس جي دل آهي تہ ڪريملن ماسڪو جي دل“ هونئن بہ تہ دل ئي دل لڳيءَ جو سبب بڻبي آهي. روسين جي دل لڳي ۽ محبت، ماسڪو ۽ ڪريملن سان حب الوطني ۽ پيار جو لازوال داستان آهي. ماسڪو ۽ ڪريملن سان محبت جو مثال ٻي عالمگير جنگ جي هڪ فلمايل ڪهاڻي آهي. جڏهن جرمن فوجون ماسڪو جي شريميتوا ايئرپورٽ تائين پهچي چڪيون هيون ۽ سندن اڳيون قدم ڪريملن تي قبضو ڪرڻ هو. ماسڪو شهر ۾

خوف ۽ هراس جو راڪاس چانيل هو ۽ هر هڪ جي دل ماسڪو کي خالي ڪرڻ لاءِ سوچي رهي هئي. فوجي جنرلن ماسڪو درياهه تي ان وقت اڏيل سورنهن پُلين کي ڊائنامائيٽ سان اڏائڻ جي تياري ڪري ڇڏي هئي. عين ان وقت فلم ۾ اسٽالن جي جنرل آرميتوف ۽ مارشل زوڪوف سان هڪ گڏجاڻي ڏيکاريل آهي ۽ جنرل آرميتوف اسٽالن کي جنگي حڪمت عملي جي نقطه نگاهه کان ماسڪو خالي ڪرڻ جي صلاح ڏئي رهيو آهي. ڪي جي بي جو سربراهه بيريا پولٽ بيورو جا ميمبر ڪيگنو وچ ۽ ميڪويان به اها صلاح خاموشي سان ٻڌي رهيا آهن. جنرل آرميتوف جي ڳالهه ٻڌي اسٽالن مارشل زوڪوف ڏانهن ڏسندي ڪائنس پڇي ٿو ته "تون هڪ فوجي مارشل ۽ بالشويڪ هجڻ جي ناتي سچ ڳالهاءِ ته ماسڪو شهر خالي ڪرڻ صحيح ٿيندو؟!" زوڪوف ڪا به ورندي ڪو نه ٿو ڏئي ۽ اسٽالن وري آرميتوف ڏانهن ڏسندي ڪائنس عجيب سوال پڇي ويهي ٿو "جنرل تو وٽ اسٽاڪ ۾ بيلچا ڪيترا آهن؟". زوڪوف مداخلت ڪندي چويٿو ته "ڪامريڊ اسٽالن جنگ بيلچن سان نه پر هٿيارن سان وڙهبي آهي ۽ هن وقت ماسڪو جي دفاع لاءِ اسان وٽ فقط پندرهن ٽينڪون موجود آهن". "مان پڇان ٿو ته اسان وٽ بيلچن جو اسٽاڪ ڪيترو آهي". اسٽالن ڳاڙهو ٿي پنهنجو سوال دهرائيندي چوي ٿو ته "زوڪوف، ماسڪو جي هر شهريءَ کي هڪ هڪ بيلچو مهيا ڪيو ۽ ڪين چئو ته هو انهن بيلچن سان پنهنجون قبرون پاڻ کوٽي ان ۾ دفن ٿيڻ لاءِ تيار ٿين. مري به ماسڪو خالي نه ڪبو". اسٽالن جون اهڙيون ڪيتريون ئي چوٽيون دليرانه ۽ مدبرانه قدم روسي تاريخ جو اڻ مٽ باب بڻيل آهن. اها هن جي مدبرانه قيادت هئي جنهن روس کي هڪ فيوڊل ملڪ مان دنيا جي سپر طاقت بڻايو. پر افسوس جو اڄڪلهه جا ڪامريڊ مغربي پروپيگينڊا (مان هت سامراجي پروپيگينڊا جو لفظ هاسيڪار استعمال ڪونه ٿو ڪيان) جي اثر ۾ اچي اسٽالن جي پاليسين تي خواهه مخواهه ڏمريا ڦرن ٿا. اسٽالن جو نالو بنا ڪنهن هٻڪ جي روس جي انهن حڪمرانن ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو جيڪي "ڪتاب دوست" سڏجڻ جا مستحق آهن. هو روس ۽ مغرب جي بهترين

Classics جو مطالعو ۽ ڇاڻ رڪندڙ ليڊر هو. موپا سان، هيمنگوي، گالزوردي، اسٽينيبيڪ، گوگول، پشڪن، وڪٽرهوگو، گوئٽي سندس پسنديده ليکڪ هئا. هو آنا اخمتوفا ۽ شاستاڪووچ جو به مداح هو. البته هن دوستووسڪي جي لکڻين تي بندش هنئي هئي. ادب ۾ Socialist Realism "اشتراڪي سچ" جو تصور استالن نه پر لينن جو ڏنل هو. اشتراڪي سچائي جي تصور هيٺ دنيا کي گورڪي جو مشهور ناول ماءُ ۽ شولوخوف جو لکيل جڳ مشهور ناول Quiet Flows the Don مليا جن کي پڙهندي استالن جا نقاد به ٽڪجن ڪونه ٿا. هونئن به ته سليس سنڌي فيصلي مطابق به لينن جو جانشين استالن کي ئي ٿيڻو هو جو ته هو پراڻو بالشويڪ هو ۽ ٽراٽسڪي (جنهن جي دانشوري، ڏاهپ ۽ سچائي جو مان معترف ضرور آهيان) ته 1917ع ۾ اچي بالشويڪ پارٽي ۾ شامل ٿيو هو. استالن سترهن ڪتابن جو مصنف هو ۽ سائنسي بنيادن تي لفظ "قوم" "Nation" جي وصف يا تعريف جيڪا استالن پنهنجن لکڻين ۾ پيش ڪئي آهي انکي اڄ جا ترقي پسند ۽ مغربي نقاد به تبديل نه ٿا ڪري سگهن. افسوس جو ٽراٽسڪائيٽ دوستن ۽ انقلاب دشمن مغربي ليکڪن هن گهڻ پاسائين مدبر جي تصوير جو فقط هڪ پهلو ظاهر ڪيو آهي. استالن تي ظلم ۽ بربريت جا الزام هڻڻ کان اڳ ۾ بالشويڪ انقلاب جو مطالعو ضرور ڪرڻ گهرجي. ڪي جي بي جي ڏاڍاين جي نشاندهي ڪرڻ کان اڳ ۾ لينن جي مشهور " Decree on Red Terror" جو مطالعو ضروري آهي ۽ 6 سيپٽمبر 1918ع جي اخبار ڪراسنايا گزيتيا Krasnaya Gazieta جو ايڊيٽوريل پڙهي ڏوهه به ڏکي ٿا وجن. ڊاڪٽر محبوب شيخ جو انهن سيني ڳالهين جو مطالعو ڪيل آهي. پر هن سفرنامي ۾ ڄاڻي واڻي به هُنَ اهڙين شين تي بحث ڪرڻ کان اجتناب ڪيو آهي نه ته سندس هي ڪتاب سفرنامي بجاءِ سياست نامو بڻجي وڃي ها.

مون پهرين صفحن ۾ ڪٿي لکيو آهي ته ڊاڪٽر محبوب شيخ "ڪراس نادار ڪرائي" ۾ تعليم حاصل ڪئي ۽ سندس پاڙي "استاورو پول ڪرائي" ۾ گارباچوف جنم ورتو ۽ ٿورو اڳتي ڪوهه ڪاف جي رياست جارجيا وري استالن جو ديس آهي. ڊاڪٽر محبوب شيخ جي ذاتي

زندگيءَ ۾ ڪوهه ڪاف ۽ "ڪراين" جو عمل دخل گهٽو آهي. هو تعليمي قابليت ۽ شخصي ڪيريڪٽر جي بلندين تي آهي. سنڌ جي تعليم سان وابسته ڪيترن ئي ادارن جهڙوڪ لاڙڪاڻو بورڊ، سانگهڙ ڪيڊٽ ڪاليج ۽ پائيٽ نوابشاهه وغيره جي ناهڻ ۾ انهن کي پنهنجن پيرن تي بيهارڻ، ڊاڪٽر صاحب جي تعليمي مهارت جو واضع مثال آهي ذاتي زندگي ۾ به هو دوستن لاءِ "ٿڌي ڇانوَ" ۽ پيار ڏيندڙ شخصيت آهي. سندس پڙهندڙ ڪانئس اميد رکن ٿا ته هو، پنهنجي ذات پائي الطاف شيخ وانگر اڄان به ڪجهه وڏيڪ سفرناما لکي سنڌي ادب جي خدمت ڪندو رهي. آمين.

ڊاڪٽر عبدالمجيد چانڊيو
چيئرمين، ڊپارٽمينٽ آف انٽرنيشنل رليشنز
شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور
سيپٽمبر، 2010

سيڪنڊ ايڊيشن تي ليکڪ
طرفان چند سٽون

منهنجو سفرنامو ”ميهڙ کان ماسڪو“ 1996ع ۾ شايع ٿيو ۽ گذريل پندرهن سالن ۾ ان ڪتاب کي خوب پڙهيو ويو آهي، ڪيترن دوستن، اديبن ۽ ليکڪن وٽ منهنجي ته سجاڳپ به ان ڪتاب جي ڪري ٿي.

1979ع کان 1983ع تائين چئن سالن ۾ جيڪو سوويت يونين مون ڏٺو ان جو ته هيئنر نالو ۽ نشان به نه رهيو آهي، اُها عظيم الشان مملڪت ، جيڪا 1917ع ۾ وڏين تڪليفن ۽ قربانين ڪانپوءِ پنهنجي وقت جي هڪ وڏي ليڊر لينن جي سربراهيءَ ۾ قائم ٿي، اُها 1991ع ۾ پندرهن آزاد رياستن ۾ تقسيم ٿي وئي. ”دُنيا جا پورهيتو هڪ ٿي وڃو“ وارو جادوئي نعرو هٽنڊڙ ڪميونسٽ پارٽي به ختم ٿي وئي ۽ هيئنر سندس وجود بس نالي ماتر رهيو آهي. 1917ع واري بالشيوڪ انقلاب جي نتيجي ۾ اميرن، زميندارن، جاگيردارن، سرمائيدارن، وڏيرن ۽ ڪارخانيدارن جو پاڙون ئي پٽجي ويون ۽ ملڪ ۾ هارين ۽ مزدورن جي نالي ۾ هڪ نئين معاشري ۽ نئين سوچ جنم ورتو، جنهن مغربي ملڪن ۾ امريڪا جي سرمائيدارانه نظام کي چيلينج ڪري ڇڏيو.

سوويت يونين جي قائم ٿيڻ سان دنيا ۾ هڪ توازن پيدا ٿي ويو، مزدورن، هارين ۽ بين محروم طبقن جي ڀلائي لاءِ اهو ملڪ ”اميدن جو مرڪز“ ٿي ويو، مغربي ملڪن ۾ خطري جي گهنٽي وڄڻ شروع ٿي. پهرين عالمگير جنگ ۽ ٻي عالمگير جنگ جي خاتمي ڪانپوءِ جيڪي به آزاديءَ جو تحريڪون هليون، انهن کي سڌي طرح يا اڻ سڌي طرح سوويت يونين جي حمايت ملي، جنهن جي ڪري آفريڪا، ايشيا ۽ لاطيني آمريڪا جا ڪوڙ سارا ملڪ آزاد ٿيا، جيڪي انگريزن، فرينچ ۽ ڊچ قومن جي غلاميءَ ۾ زندگي گذاري رهيا هئا.

سوويت يونين ڪهڙي شعبن ۾ ترقي ڪئي ۽ اُن جي ترقي جا ڪهڙا سبب آهن، ان تي هزارين ڪتاب لکجي چڪا آهن. مان صرف هڪ ڪاتي جو ذڪر ڪندس ۽ اهو آهي تعليم وارو ڪاتو جنهن سان منهنجي اُنسيت قدرتي آهي.

1917ع ۾ زار وارو روس ختم ٿي ويو ۽ 1922ع ۾ سوويت يونين جنم ورتو، ان وقت جي آبادي هئي 13 ڪروڙ ۽ 60 لک، جنهنجو 75 سيڪڙو مرد ۽ عورتون اڻپڙهيل هئا. آباديءَ جو اڌو وڌو حصو اڻ پڙهيل هيو، جنهن کي سوشلسٽ حڪومت چيلينج سمجهي قبول ڪيو، ڪجهه سالن اندر ملڪ ۾ رهندڙ مرد ۽ عورت کي تعليم جي زيور سان آراسته ڪيو ويو! ياد رهي ته اسان وٽ اڄ به 5-9 سالن جي ٻارڙن جو ٽيون حصو اسڪول ئي ڪونه ٿو وڃي، جيڪي وڃن ٿا انهن جو اڌ، پرائمري تعليم کان پوءِ اڳتي ڪونه پڙهي.

سوويت يونين جي آئين ۾ ميٽرڪ تائين تعليم لازمي قرار ڏني وئي ۽ يونيورسٽي تائين تعليم کي مفت ڪيو ويو.

سيني سنين ڳالهين کي ڏسندي ۽ محسوس ڪندي هڪ ڳالهه اهڙي به نظر آئي جنهن تي اطمينان جو اظهار ڪونه ڪري سگهياسين. تعليمي نصاب سڄي ملڪ ۾ هڪڙو هيو ۽ ذريعه تعليم روسي زبان کان علاوه 60 ٻولين ۾ هيو، جنهن ۾ سرڪار ڪتاب به ڇپرائي مفت ۾ ڏنا پئي. ٻين مضمونن سان گڏ فلسفو، ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ڪارناما ۽ سوويت يونين جي تاريخ لازمي مضمون هئا.

اهي مضمون غيرملڪي شاگردن کي به پڙهڻا پوندا هئا. ايتري قدر جو اسان پي.ايڇ.ڊي ڪندڙ ريسرچ اسڪالر لاءِ به ڪميونسٽ فلسفي جا ڪلاس اٽينڊ ڪرڻ ضروري هيا ۽ امتحان ۾ مونکي ان سبجيڪٽ ۾ هر سال گهٽ مارڪون مليون. خود ڪيترا روسي شاگرد به انهن سبجيڪٽن ۾ گهٽ دلچسپي وٺندا هيا، سواءِ انهن جي جن جا والدين اُن پارٽيءَ سان تعلق ۾ هيا.

1979ع ۾ اسان روس ويا سين ته برزنيف جو دور هيو، ان جي مرڻ کان پوءِ آندروپوف ۽ پوءِ چيرنينڪو آيو. پارٽي ۽ حڪومت

يڪسانيت ۽ جمود جو شڪار هئي، ڪرپشن ۾ بي پناهہ اضافو ٿيو هيو، اقرباپروري هئي ۽ ذهين ۽ قابل ماڻهو پريشان ڏٺاسين. عام واهپي جي شين جي بہ ڪوٽ هئي، انهن سببن جي ڪري اڳتي هلي سوويت يونين ٽٽي ويو.

اٽڪل 28 سالن ڪانپوءِ گذريل هفتي واليا جو فون آيو تہ بيحد خوشي ۽ حيرانگي ٿي. خلوص، چاهت ۽ پنهنجائپ جا اهي جذبا ۽ رشتا مرڻ گهڙيءَ تائين قائم رهندا. اصلي ڪتاب ۾ ڪابہ تبديلي نہ آندي وئي آهي ان ڪي جيئن جو تيئن رکيو ويو آهي، لطيف يونيورسٽي خيرپور جي استاد پروفيسر ڊاڪٽر عبدالمجيد چانديو جو شڪر گذار آهيان، جنهن مهاڳ لکيو آهي ۽ پوپٽ پبلشنگ هائوس خيرپور جي قربان منگيءَ جا تہ ٿورا لاهي ئي نہ سگهندم، جنهن منهنجو سفرنامو ”ترڪيءَ ۾ چار مسافر“ پڻ شايع ڪيو.

پيش لفظ

مارچ 1983ع ۾ سوويت يونين مان تعليم مڪمل ڪري جڏهن وطنِ عزيز واپس آيم ته ڏگري ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ بطور اسسٽنٽ پروفيسر وري ڪم شروع ڪيم ۽ ان کان پوءِ سُتت ئي سائنس ڪاليج ڏوڪريءَ ۾ پرنسپال تي ويم. هڪ ڏينهن، هڪ خفيه ايجنسيءَ طرفان نياپو مليو ته مان انهن وٽان تي وڃان. نهايت ئي شائستي نموني منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو ويو ۽ آفيسرن جي هڪ گروپ مون کان سوويت يونين بابت حال احوال وٺڻ شروع ڪيو. اُهو جنرل ضياء جو دور هيو ۽ مونکي روس وڃڻ واري اسڪالرشپ به ان حڪومت دوران ئي 1979ع ۾ ملي هئي. مون کي بلڪل خبر نه هئي ته ڪو منهنجا خط، جيڪي ”ماسڪو ۽ “ڪراس نادار“ مان ايندا هئا، اهي هو سينسر ڪندا هيا ۽ جيڪو ڪجھ مان اوڏانهن حال احوال لکندو هيم، اهو به نوٽ ٿيندو هيو. خطن ۾ ته ڪجھ به نه هيو ۽ نه ڪو منهنجي روسي دوستن کي ڪا ضرورت به هئي ته هو ان حڪومت جي باري ۾ مون کان ڪجھ پڇن. بهرحال، انٽرويو وٺندڙ صلاح ڏني ته بهتر اهو ٿيندو جو ان سلسلي کي هينئر بند ڪيو وڃي. مون ڪانئن هڪ آخري خط لکڻ جي اجازت گھري ۽ ان کان پوءِ اَڄ ڏينهن تائين اهو سلسلو بند آهي.

سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان حڪومت سنڌ جي تعليم کاتي ۾ پروفيسر جي هڪ جاءِ تي براهِ راست پرتيءَ لاءِ اخبارن ۾ اشتهار آيو ته مون به درخواست ڏياري موڪلي. اِن پوسٽ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ تعليم Ph.D هُئي ۽ مون کين پنهنجي پاس ٿيڻ وارو سرٽيفڪيٽ ڏياري موڪليو، جنهن تي هُنن لکي موڪليو ته کين ڏگري کپندي آهي. ماسڪو مان معلوم ٿيو ته هنن منهنجي ڏگري، روسي سفارتخاني اسلام آباد جي معرفت ڏياري موڪلي آهي جتان مان وٺي سگهان ٿو.

ڪراچي ويس تہ سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ تعليم کاتي وارن سان ان مسئلي تي گفتگو ٿي. صلاح اها بيٺي تہ مان ڪين هڪ درخواست لکي ڏيان تہ جيئن هو منهنجي ڊگري، سرڪاري سطع تي، وفاقي وزارت تعليم جي معرفت، روسي سفارتخاني مان گهرائي وٺن. ان ڪي سال گذري ويو، پر ڊگري ڪونہ آئي، پوءِ وري وفاقي وزارت تعليم وارن کي براهِ راست خط لکيم، پر انهن جواب ڏيڻ بہ گوارا نہ ڪيو. تنگ ٿي وفاقي محتسب، اسلام آباد کي تفصيلي صورتحال کان آگاهہ ڪيم. هُنن ترت جواب ڏنو ۽ وعدو ڪيائون تہ هو ان مسئلي کي Priority جي بنياد تي ڪڍن پيا. سال بيو بہ گذري ويو، پر ڊگري ڪونہ آئي.

اِن دوران سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن طرفان انٽرويو ليٽر جاري ڪرڻ جا سانباها ٿيڻ لڳا، پر مون کي انٽرويو ۾ گهرائڻ سندن وس ۾ نہ هيو، جو ٻن سالن تائين مان ڪين ڊگري ڪونہ ڏيکاري سگهيو هيس. آخرڪار همت ڪري وجي اسلام آباد پهتم ۽ وزارت تعليم وارن سان مليم، جن ٻڌايو تہ هنن وزارت خارجہ کي لکيو آهي، جيئن ئي جواب آيو تہ مون کي آگاهہ ڪندا. وفاقي محتسب وارن سان مليم تہ هنن فائيل ڏيکاريو ۽ ٻڌايو تہ هنن ڪيڏي نہ خط و ڪتابت ڪئي آهي.

ٻاهر نڪري ٽئڪسي ڪري روسي سفارتخاني، اسلام آباد آيم تہ هڪ آفيسر کي مين گيٽ کان ٻاهر نڪرندي ڏٺم. ڪيس ڊگريءَ وارو معاملو ٻڌايم تہ اتي ئي گيٽ جي ٻاهران ويهڻ لاءِ چئي پاڻ وري اندر ويو ۽ پنجن منٽن ۾ ٻاهر اچي اطلاع ڪيائين تہ ڪين حڪومت پاڪستان جو ڪوبہ خط نہ مليو آهي، پر منهنجي ڊگري هنن وٽ ٻن سالن کان پيل آهي، سا وٺو. مان ڊگري وٺي سوگهي ڪئي ۽ ساڳئي ٽئڪسي ۾ واپس وريم. حيدرآباد اچي ڪميشن ۾ ڊگري ڏيکاريم تہ انٽرويو ليٽر جاري ڪيائون. پوءِ امتحان ڏئي ڪامياب ٿيم.

سموري ٽڪائيندڙ مرحلي کان پوءِ، حقيقت ۾ مان ايترو تہ دل برداشتہ ٿي ويم يا ائين ڪٽي چئجي تہ ڪاروبار حيات ۾ ايترو تہ مصروف ٿي ويم جو ماضيءَ جي سيني ياڏن ۽ واقعن تي سوچڻ ۽ ويچارڻ ئي ڇڏي ڏنم. مگر جڏهن بہ ڪنهن واقف ڪار يا گهڻ گهريئي دوست سان روس بابت ڳالهہ ٻولهہ ٿيندي هئي تہ سندن ڳالهين مان اڪثر

ڪري بي خبري ۽ اڻچاڻائي جهاتيون پائيندي نظر ايندي هئي ۽ دل چوندي هئي تہ پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن کي دستاويز جي صورت ۾ عوام جي آڏو آڻجي مگر ذاتي مصروفيتن ۽ فرضن جي نہ ڪٽندڙ سلسلن ۾ ايترو تہ مصروف رهيس جو من ۾ اٿندڙ ڏنڊلي خواهش زندگيءَ جي اٿاه مسئلن جي ڪوهيڙي ۾ گم ٿي ويئي.

اِن ڪان پوءِ مان ڪيڊيٽ ڪاليج سانگهڙ جي سربراه جون ذميواريون سنڀاليون تہ منهنجي ڪاليج جو هڪ استاد حيد بخش (عزيز گوپانگ) مسلسل، پنهنجن يادن ۽ مشاهدن کي قلمبند ڪرڻ لاءِ اسرار ڪرڻ لڳو، جنهن بعد مون پهريون دفعو اِن سلسلي ۾ قلم کڻڻ جو پڪو پهہ ڪيو، جو مون پاڻ جاچ پئي تہ روس جي باري ۾، هتان جي ماڻهن جيڪي خاڪا جوڙيا آهن سي گهٽي قدر فرضي ۽ بي وزنائتا آهن، جن جي درستگي ڪرڻ مون پنهنجو علمي فرض، پئي تصور ڪيو. رهيو لکڻ ۽ پڙهڻ سو تہ بنيادي طور هڪ استاد هجڻ جي ناتي منهنجي لاشعور ۾ شامل آهي.

هن ڪتاب ۾ منهنجي ڪوشش رهي تہ واقعن کي ”جيئن جو تيئن“ جي بنياد تي پيش ڪجي ۽ ڪنهن بہ غيرضروري واڌ ويجهہ کان پاسيرو ٿي پڙهندڙن کي هڪ اهڙو ڪتاب ڏجي جيڪو سفرنامي جون سڀئي ضرورتون پوريون ڪرڻ سان گڏ هڪ معلوماتي ۽ تفريحي دستاويز جي حيثيت رکندو هجي.

1979ع ۾ جڏهن اسڪالرشپ وٺي روس پڙهڻ لاءِ ويس تہ اُن مهل منهنجي ذهن ۾ سوويت يونين لاءِ ڪابہ همدردي يا ڪنهن نفرت جو جذبو موجود ڪونہ هو ۽ جڏهن واپس آيم تہ منهنجا جذبا ۽ احساسَ اهي ساڳيا هُيا جيڪي روس وڃڻ وقت هُيا. منهنجي انهي غيرجانبداريءَ جو واحد سبب اهوئي هيو جو روس وڃڻ وارو واقعو منهنجي اڳيان فقط اعليٰ تعليم جي حصول کان علاوه بي ڪابہ حيثيت نہ پيو رکي.

سوويت يونين ۽ اتان جي نظام تي هزارين بلڪ لکين ڪتاب ڇپجي چُڪا آهن، فلمون ٺهي چُڪيون هيون، پمفليٽ ڇاپرايا ويا آهن. ڪن نقادن روس کي جنت مثل بڌايو آهي تہ ڪن وري پنهنجي سخت

نفرت جو اظهار ڪندي روس ڪي شخصي جبر ۽ انساني حقن جي پامالي‌ءَ جو مرڪز ڪوٺيو آهي، مگر هتي مون سڄي دنيا جي نقادن ۽ نظرياتي ماڻهن جا رايا پاسيرا رکي، فقط ۽ فقط پنهنجن مشاهدن ۽ تجربن کي جاءِ ڏني آهي، جيڪو مان سمجهان ٿو تہ هڪ ايماندار قلمڪار جو پهريون ۽ آخري فرض هوندو آهي ۽ فيصلو پڙهندڙن تي ڇڏيو آهي تہ هو روس جي باري ۾، ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ ڪهڙي راءِ ڏين ٿا.

عام سفرنامن کان ڪنهن حد تائين هٽي ڪري ڪجھ تاريخي حوالا بہ ڏنا اٿم، انهن حوالن مان منهنجو مقصد فقط اهو آهي تہ جيئن پڙهندڙ تفريح سان گڏ ان ملڪ ۽ ان جي شهرن جي باري ۾ پڻ آگاهي حاصل ڪن. ان سلسلي ۾ مستند ۽ نوس مواد حاصل ڪرڻ خاطر مونکي ڪافي تاريخي ڪتاب پڻ پڙهڻا پيا ۽ روسي دوستن کان پڻ معلومات حاصل ڪرڻي پئي ۽ گڏوگڏ ذاتي احوالن ۽ واقعن کان بہ اجتناب ڪيو اٿم جو مون چاتو پئي تہ ڪتاب قوم جي امانت آهي ۽ ڪتاب ۾ جيڪي حوالا ۽ واقعا درج ٿيل آهن اهي چنڊي ڦوڪي پوءِ شامل ڪيا ويا آهن تہ جيئن اسانجو عام پڙهندڙ پڻ روسي نالن، تاريخي واقعن، شهرن، مشهور عمارتن ۽ علائقن جي باري ۾ افسانوي سوچ کان نڪري ڪري نوس ۽ سائنسي بنيادن تي مطالعو ڪري ۽ معاملن جي تھ تائين پهچي سگهي.

”ميهڙ کان ماسڪو“ ۾ مون پنهنجي شخصيت کي اڀارڻ جي بجاءِ واقعن کي اُڀاريو آهي، ماڻهن جي سماجي زندگي، ريتون رسمون، وڻج واپار ۽ تهذيب، کي پيش ڪيو اٿم. روسي ماڻهن جي زندگي‌ءَ جا بئي پهلو چٽڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم، جنهن ۾ انهن جي سادگي، ذهانت، خلوص، اڻ ٿڪ جاڪائي وطن دوستي ۽ زندگي‌ءَ جا گڏيل رويا بيان ڪيا اٿم.

ڪجھ نظرياتي اختلافن جي بنياد تي، اسانجو ملڪ ۽ روس شروع کان وٺي هڪ ٻئي کان پرپرو رهيا آهن، مگر سوويت يونين جي ٽٽڻ کان پوءِ ٻنهي پاسن کان هڪ ٻئي جي ويجهو اچڻ جا موقعا موجود آهن. روس اڄ بہ واپار جي لحاظ کان تمام وڏي عالمي منڊي آهي، جنهن

مان فائدو وٺندي هندستان اڄ تائين اڻ ڳڻيو ناڻو ڪمايو آهي ۽ اڄ به هندستان ۾ لکين مزدور ۽ ننڍيون وڏيون فيڪٽريون روس لاءِ سامان ناهڻ ۾ مصروف آهن، اِن صورتحال کي ڏسندي اهو بلڪل چئي سگهجي ٿو ته اگر اسان جي ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ تعلقات خوشگوار ٿين ٿا ته انجو لاڀ هر صورت ۾ هتي جي عوام کي پهچندو ۽ صنعتي ترقيءَ ۾ اسانجو ملڪ پاڻ پيرو ٿيندو.

آخر ۾ نيو فيلڊس اداري جي روح روان محترم فيروز احمد ميمڻ جا ٿورا مڃڻ مونکي ان ڪري به جڳائي جو، اگر سندس تعاون حاصل نه هجي ها ته شايد هي ڪتاب اوهانجي هٿن تائين پهچي نه سگهي ها.

ڊاڪٽر محبوب شيخ
ڄام نواز علي،
جنوري 1996ع

پي. ايچ.ڊي، هڪ خواب

1964ع جي ڳالهه آهي انٽر ڪرڻ ڪان پوءِ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتم ته ان وقت، يونيورسٽي نامبارن استادن سان پريل نظر آئي. باتنيءَ جو بنگالي استاد ڊاڪٽر اسلام ۽ ڊاڪٽر خورشيد، ڪيمسٽريءَ جي ڊاڪٽر قاضي ۽ نسيم صاحب، جيالاجيءَ جي ڊاڪٽر فرشوري ۽ زولاجيءَ جي ڊاڪٽراحمد جون تصويرون، اڄ به ذهن جي ڪينواس تي اپري اُپري اچن ٿيون ۽ منهنجو هي من ڪن پل لاءِ ماضيءَ جي ڪوهيڙي ۾ گم ٿي وڃي ٿو. انهن ڏينهن ۾ فراغت ملڻ تي آرٽس فيڪلٽيءَ ۾ به اڪثر اچڻ ٿيندو هو، جو اتي اعجاز قريشي، يوسف لغاري ۽ ٻيا دوست پڙهندا هئا، اتي به ڪيترين ئي نالي وارين شخصيتون نظر ايندين هيون. انهن ڏينهن دوران اسان معصوم خواهشن جي حصار ۾ گم هوندا هئاسين ۽ نازڪ نازڪ اڻ ڄاتا خواب اڻندا هئاسين. ايم.ايس.سي ڪرڻ جي خواهش سڪون سان ويهڻ ڪونه ڏيندي هئي. جڏهن ته پي.ايچ.ڊي ڪرڻ جو خواب پڻ ذهن جي ڪنهن گوشي ۾ پنهان هو، مطلب ته من ۾ ڪجهه ڪري گذرڻ جي اميد ۽ جُستجو بدرجه اتم موجود هئي.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڪوڙ سارن دوستن سان گڏ مجيد عباسي، سڪندر شيخ ۽ قيوم سومري پڻ موز سان گڏ داخلا ورتي هئي. 1968ع ۾ جڏهن ايم.ايس.سي جو امتحان ڏنوسين ته اسان چئني فرسٽ ڪلاس حاصل ڪيو. قيوم سومري ته سنڌ يونيورسٽي جوائن ڪئي، جڏهن ته اسان ٽئي ڄڻا مختلف ڪاليجن ۾ بطور ليڪچرر مقرر ٿياسين. سي.ايند.ايس ڪاليج شڪارپور اهو پهريون ادارو هو، جتان مون پنهنجي Career جي شروعات ڪئي. منهنجي دل ۾ پي.ايچ.ڊي ڪرڻ جي خواهش ته شاگرديءَ واري زماني کان ئي موجود هئي، مگر استاد طور ڪم شروع ڪرڻ مهل اها خواهش وڏي وڻ تي چڪي هئي. انهيءَ سلسلي ۾ پهرئين وِڪ طور جڏهن British Council طرفان "Test" پاس ڪري انٽرويوءَ لاءِ وينس ته ڊاڪٽر ايم.اي.قاضي مون کي چيو ته "بابا،

پي.ايچ.ڊي يونيورسٽيءَ جي استادن جي ضرورت آهي، باقي ڪاليجن جي ليڪچرارن لا ايم.ايس.سي ئي ڪافي آهي“ پر مان پنهنجي ارادي ۾ اٽل رهيس ۽ ڊاڪٽر بنجڻ جي خواهش منهنجي من ۾ بدستور قائم رهي. اها چاڻ هوندي، به ته ڪاليج جي استادن لاءِ پي.ايچ.ڊي ڪرڻ جا موقعا تمام گهٽ هوندا آهن.

انهيءَ دوران خبر پئي ته اسان جو دوست قيوم سومرو، پي.ايچ.ڊي واسطي ماسڪو روانو ٿي ويو آهي. اها خبر ٻڌڻ کان پوءِ دل جي دنيا ۾ هڪ دفعو ٻيهر خواهشن جا قافلا قطار در قطار لهڻ لڳا ۽ دوستن جي حوالي سان ڪنهن به ٻاهرئين ملڪ مان اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جا لوازمات، گهرجون ۽ ٻي ضروري معلومات حاصل ڪرڻ لڳس، هونئن ته ڊاڪٽر قاضي صاحب پنهنجي راءِ ۾ غلط ڪونه هُيو ته ڪاليج وارن لاءِ فقط ”M.Sc.“ ئي ڪافي آهي. پر علم حاصل ڪرڻ واري بنيادي حق تان دستبردار ٿيڻ مون ڪڏهن به نه پئي چاهيو. مون پنهنجي واسطي ايم.ايس.سي جي ڊگري ناڪافي محسوس پئي ڪئي، توڙي جو انهن ڏينهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان M.Sc. ڪرڻ ڪو مذاق ڪونه هو، دراصل اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جي اها خواهش، منهنجي دل ۾ پيدا ئي اعليٰ تعليم يافته استادن سان گڏ رهڻ جي ڪري ٿي هئي، جيڪي انتهائي سچائيءَ سان پڙهائيندا هئا ۽ هڪ هڪ مارڪ به Merit جي بنياد تي ڏيندا هئا. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل اهي استاد، پڙهائڻ ۽ پڙهڻ کي عبادت تصور ڪندا هئا.

ٿوري وقت بعد British Council وارن M.Phil لاءِ آفر ڏني، مگر جيئن ته ان وقت Education Department وٽ اِن ڊگريءَ جي ڪا خاص، اهميت ڪانه هئي ۽ نه ئي ان جو ڪو لاڀ مليو پئي، ان ڪري مون اُن ”Offer“ کي قبول ڪونه ڪيو، مون پي.ايچ.ڊي واري خوبصورت تصور کي ڏنڌلو نه پئي ڪرڻ چاهيو. انهن ئي ڏينهن ۾ اسان جي هڪ دوست محمد ابراهيم لاکير کي وزارت تعليم اسلام آباد ۾ نوڪري ملي ته سندس معرفت اسلام آباد وارن سان منهنجو سنئون سڌو رابطو پيدا ٿي پيو. ٿوري وقت اندر ئي ”Cultural Exchange Programme“ تحت ڪجهه اسڪالرشپ آيون ته مون به Apply ڪيو.

انهيءَ پروگرام تحت سوشلسٽ ۽ ڪميونسٽ ملڪن ڏانهن اسان جا نوجوان تعليم واسطي ويندا هئا، مون کان اڳ ۾ سائين شاهنواز عارباڻي، عبدالنبي سومرو، عبدالرازاق ابڙو، ستار شيخ، نثار حداد ۽ سيف الله ميمڻ به ويا هئا. جيڪي سيئي منهنجا واقفڪار ۽ دوست هئا.

چوندا آهن ته اميدوار جي قابليت جو پتو انٽرويو ۾ پئجيو وڃي، مگر انهيءَ لاءِ به تعليمي پس منظر لازمي آهي، ان جو اندازو تڏهن ٿيو جڏهن Ph.D لاءِ M.Sc. جو فرسٽ ڪلاس ۾ هجڻ لازمي قرار ڏنو ويو، ۽ خوش قسمتيءَ سان مون اها ضرورت پوري ڪئي پئي، جنهن ڪري منهنجو ذهن ڪنهن به احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪونه هو. اهوئي سبب هو جو انٽرويو ڏيئي اچڻ بعد مان اطمينان سان الله تي رکي ويهي رهيس.

ڪجهه ڏينهن بعد، اسلام آباد مان ابراهيم لاکير صاحب فون تي اها خوشخبري ٻڌائي ته روس لاءِ منهنجي اسڪالرشپ منظرر ٿي وئي آهي ۽ فوراً تياري ونان. اهڙي طرح 1964ع ۾ "Ph.D" لاءِ ڏٺل خواب 1979ع ۾ تعبير جي سرحدن کي ڇُهڻ لڳو. روس لاءِ اسڪالرشپ منظور ٿيڻ، منهنجي لاءِ يقيناً خوشيءَ جو سبب هئي، مگر گڏو گڏ انيڪ خدشن ۽ پريشانين ۾ وڪوڙجي ويس ته اڳتي الائجي ڇا ٿيندو ۽ ڪهڙن ڪهڙن مرحلن مان گذرڻو پوندو!

(1) انهن ئي ڏينهن ۾، شايد 1965ع جو زمانو هو (جڏهن مان يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هيس) ڪيمسٽري ڊپارٽمينٽ مان سيد وڏل شاه کي ٻاهر وڃڻ لاءِ اسڪالرشپ ملي اسان جي ميس وارن سندس مان ۾ دعوت ڪئي، ڪيس اجرڪ ٻارايوسين ۽ اسان سيني پاران شريف ميمڻ جيڪو اسان جو ميس مئنيجر هو، هڪ زوردار تقرير ڪئي، هُن پنهنجي تقرير ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ زور پريو ۽ جوش ڏياريو. سيد وڏل شاه پوءِ اڳتي هلي هڪ ناميارو اسڪالر ثابت ٿيو، مگر زندگيءَ ساٿس وفا نه ڪئي ۽ جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو. هڪ ٻيو اسڪالر، پروفيسر نور محمد ٽالپر، جنهن جو تعلق Mathematic ڊپارٽمينٽ سان هو ۽ وڏو ماهر تصور ڪيو ويندو هو، پڻ جوانيءَ ۾ فوت ٿيو. سنڌ يونيورسٽيءَ کي اهو هڪ

وڏو تعليمي نقصان ڏسڻو پيو. انهن کان علاوه، هڪ ٻي شخصيت ۾ مهنجي دل ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جو شوق جاڳايو. ٽيو ائين جو ان زماني ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ نئين وائيس چانسلر جي مقرريءَ جو اعلان ٿيو ۽ اسان نوجوان شاگرد يونيورسٽيءَ جي نئين "V.C" کي سُهڻي نموني آڌرڀاءُ ڏيڻ يونيورسٽيءَ آڻڻ جو پروگرام رٿيو، جنهن تحت يونيورسٽيءَ مان، شاگردن سان بسون ڀري حيدرآباد ريلوي اسٽيشن پهتاسين، جتي نئين V.C جناب حسن علي عبدالرحمان جو پُرتپاڪ استقبال ڪيوسين. نئين وي.سي چارج سنڀالڻ کان اڳ، علامہ آءِ.آءِ.قاضي جون دعائون وٺڻ ٿي چاهيون. هُن ان خواهش جو جڏهن اسان سان اظهار ڪيو تہ اسان پڻ ساڻس گڏ علامہ صاحب ڏانهن هلڻ جو ارادو ڏيکاريو. اهڙيءَ طرح علامہ صاحب جي ديدار لاءِ وڃي سندس رهائشگاهہ پهتاسين. علامہ صاحب پنهنجي گهر جي چانئٺ تي، حسن علي عبدالرحمان جو آڌرڀاءُ ڪيو. علامہ صاحب کي بنهہ ويجهڙائي مان ڏسڻ جو اهو پهريون موقعو هيو. هلڪي ڦلڪي جسم جا مالڪ، چهري تي صدين جو سڪون ۽ اطمينان، پروقار لهجو ۽ گنڀير شخصيت، سندس شخصيت ۽ ڳالهيون من اندر پيهي ويون.

اُن بعد جلد ئي هڪ Special ڪانووڪيشن ٿيو، جنهن ۾ علامہ آءِ.آءِ.قاضي ۽ جناب ذوالفقار علي ڀٽي کي اعزازي ڊگريون ڏنيون ويون، اُن پروگرام ۾ مون Proctorial Monitor جا فرائض سرانجام ڏنا، جنهن ڪري مون کي علامہ صاحب جن کي بنهہ ويجهو ڏسڻ جو وري بہ موقعو مليو. ٿوري وقت بعد 13 اپريل تي جڏهن سندن وفات جي دردناڪ خبر يونيورسٽي پهتي تہ اسان ڪيس پنهنجن هٿن سان دفنايو.

اڄ بہ جڏهن علامہ صاحب کي ياد ڪرڻ لاءِ ويهندو آهيان، تہ سندس جهڙن غيرمعمولي انسانن لاءِ ڀِٽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح جو هي بيت ذهن تي تري ايندو آهي تہ:

ماڻهو سڀ نہ سُهڻا، پکي سڀ نہ هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بُوءِ بهار جي.

ماسڪو ڏانهن اُڏام

پي.ايچ.ڊي واسطي، ماسڪو ڏانهن تياريءَ منهنجي عزيزن کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيو. امڙ ۽ ياءُ رفيق احمد، منهنجي ماسڪو وڃڻ جي حق ۾ ڪونه هئا، جڏهن ته بابا سائين ۽ منهنجي گهرواريءَ، منهنجي خوشي اڳيان، منهنجي ڏُور ٿيڻ واري احساسن کي ديوار بنجڻ نه ڏنو ۽، ان جبل جيڏي جدائي لاءِ راضي ٿيا، مگر سندن اُداس ۽ لٿل چهرن تي بيان نه ڪرڻ جهڙي اداسائي لڪائڻ جي باوجود لڪي نه سگهي. هونئن به روس جهڙي ملڪ ۾ ايترو عرصو رهڻ چڱ مڙسي ته ڪانه هئي ۽ واپسيءَ ۾ اتان ڇا وٺي اچجي! فقط ڊگريءَ جو هڪڙو پنو ۽ بس! جڏهن ته يورپ مان ماڻهو ڇئن سالن جي عرصي دوران ڊگريءَ سان گڏوگڏ چڱو خاصو ڪمايو به اچن. اهي ۽ ان جهڙا ٻيا هزارين خيال مون ۾ مانداڻ مچائڻ لڳا ۽ ذهن اڻ ڇاتل وسوسن ۾ وڪوڙجي ويو. دراصل انهيءَ طويل ۽ صبر آزما سفر ۽ هڪ ڌارئي مُلڪ ۾ ڇئن سالن تائين ترسڻ جو حوصلو، مون ۾ ڪڏهن به پيدا ٿي نه سگهي ها، اگر منهنجي گهرواري همت نه ٻڌرائي ها. هڪ اجنبي ديار ۾ رهندي مون کي اهو احساس البته ضرور ٿيو ته مشرقي عورت سيني روپن ۾ ڪيڏي نه وفادار، بهادر، مستقل مزاج ۽ پيار ڪندڙ عظيم هستي آهي، جيڪا پنهنجن جذبن جي ڪاٻه موٽ نٿي گهري.

روس جي باري ۾، اُتان اڳ ۾ ئي آيل دوستن وٽان عجيب ۽ دلچسپ خبرون ملنديون رهنديون هيون، خاص ڪري اُتان جي ٿڌ جا قصا ڪجهه وڌيڪ ئي ٿيندا هُئا ۽ هاڻ جڏهن سفر جا سانباها شروع ٿيا ته خريداريءَ لاءِ گهڻو سوچڻو پيو ته ڇا وٺجي ۽ ڇا ڇڏجي؛ اِن سلسلي ۾ پنهنجي دوست پروفيسر ڊاڪٽر قيوم سومري سان صلاح ڪيم، جيڪو اڳ ۾ ئي اتان ٿي آيو هو. ان ڪان پوءِ سڌو ڪراچي پهتم، صدر واري زينب مارڪيٽ انهن ڏينهن ۾ نئين نئين نهي هئي ۽ اُتان يورپ وڃڻ لاءِ ضرورت جو سمورو سامان مثلاً چمڙي جا ڪوٽ، جيڪيٽون، دستانا،

جينز جون پينٽون ۽ اوور ڪوٽ وغيره آسانيءَ سان ملِيا پئي. اهو ۽ ٻيو ضروري سامان خريد ڪري ورتم. مون کي معلوم ٿيو ته روس ۾ ملنڊڙ اسڪالرشپ اُتي شان سان رهڻ لاءِ هرگز مناسب نه هئي. مون کي اهو سمورو وقت ڪلاس روم ۾ يا ڪمري ۾ ته گذارڻو ڪونه هئو! ان لاءِ مون کي هڪ سال لاءِ پنج ـ ڇهه سو روبل وڌيڪ کپيا پئي، ٻيو ته يورپ گهمڻ سان گڏوگڏ مون کي سال ۾ هڪ دفعو چڪر تي ڳوٺ به اچڻو هو. انهن تمام مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪجهه اهڙو سامان به خريد ڪيم جيڪو اُتي ڏيڻ سان مناسب پئسا ملي پئي سگهيا مثلاً جينز جون ڇهه پينٽون، شرٽون ۽ هڪ اڌ واچ وغيره ان ڪاز وڌيڪ سامان کڻي وڃڻ مناسب به نه هو، ڇو ته روسي ڪسٽم وارا، وڌيڪ سامان ضبط ڪري ڇڏيندا هئا.

سامان جي خريداريءَ کان علاوه پڻ ڪراچيءَ جا ڪافي چڪر هڻڻا پيا ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ Terms and Conditions طئه ڪرڻ خاطر سنڌ سيڪريٽريٽ جا ڦيرا پڻ معمول ۾ شامل ٿي ويا. اتي چارپنج ڏينهن رهڻ کان پوءِ مشڪل سان فائيل هڪ ٽيبل کان ٻئي ٽيبل تائين چري سگهندو هو ۽ واپس اچڻ بعد سموري Progress رکجي ويندي هُئي. اهڙيءَ طرح منهنجي روانگي کي ڇهه مهينا لڳي ريا، جيڪو عرصو ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ دل برداشته ٿي پوڻ لاءِ ڪافي آهي اهڙيءَ طرح اڻ ڪٿ معاملن کي منهن ڏيڻ کان پوءِ سنڌ حڪومت پاران اجازت ملي.

انهن ٿڪائيندڙ مرحلن مان گذرڻ بعد ويزا لاءِ روسي سفارتخاني وڃڻ ٿيو، ويزا لاءِ درخواست ۽ ٻيا ضروري ڪاغذ جمع ڪرائي ٻاهر نڪتس ته ڪجهه سادن ڪپڙن ۾ ملبوس ماڻهو وڪوڙي ويا، ڪين جڏهن ٻڌايم ته حڪومت پاڪستان پڙهڻ واسطي روس پٺي موڪلي، تڏهن وڃي پچر ڇڏيائون، اها ته سنڌن ڊيوٽي هئي، پر مون سوچيو ته جي هاڻي هي حال آهي ته بعد ۾ جڏهن موٽي ايندس ته الائجي ڪهڙو حشر ٿيندو! آخرڪار ويزا به ملي ۽ روس ڏانهن اڏار جا سانباها ٿيڻ لڳا، Aero Flot ۾ سيٽ بُوڪ ڪرائي ڳوٺ موڪلائڻ لاءِ آيم ته روئٽها، ڪين اڪثرين ۾ جهلمل ڪندڙ لڙڪن جي زنجيرن ۾ قاسي

پيس، تڏهن پهريون دفعو خبر پئي ته جدائي ڪيڏي نه ڪربناڪ ٿئي ٿي. گهروارن جي نيڻن ۾ لڙڪ ائين تري رهيا هئا. جئين سانوڻ جا بادل آسمان تي مڙي ايندا آهن ۽ وسڻ جا ويس ڪندا آهن.

جڏهن مان ماسڪو لاءِ روانو ٿي رهيو هوس ته سعيد ۽ وحيد (منهنجا ننڍڙا ڀائر) ۽ منهنجو وڏو پٽ عبدالقادر (پپو) ڪجھ سمجھ پريا هُئا. باقي اعجاز، ثريا ۽ يوسف (جاني) ته بنهہ ننڍڙا هُئا، يوسف جاني ته فقط اڍائي سالن جو مس هو، ثريا ته نهيل ئي حجاب ۽ نماڻائيءَ مان آهي، موڪلائڻ مهل ثريا جون اکڙيون ڏنل هرڻيءَ جيان پئي لڳيون، جيڪا ڪنڌ ۾ بيهي پنهنجي پاپا جي جدائيءَ جو نظارو ڪري رهي هئي . گهڻو وقت بعد جڏهن مون سندس شادي ڪرائي ته موڪلائڻ مهل جل ٿل رني هئي، موٽ ۾ منهنجن نيڻن مان پڻ نيسارا وهڻ لڳا هئا. بهرحال مون ڪي سمجھ ۾ نه پئي آيو ته ڪانئن ڪيئن موڪلايان، مگر اهو ايذائيندڙ لمحو به جيئن تيئن ڪري ماضيءَ جي چادر ۾ ويڙهجي ويو.

لاڙڪاڻي کان ڪراچيءَ لاءِ مان روڊ رستي روانو ٿيس، ان مختصر سَفر تي مون سان گڏ مرحوم و مغفور شيخ الهه ڏنو خان، مرحوم و مغفور ڊاڪٽر الله بخش شيخ ۽ ڪجھ ٻيا دوست به روانا ٿيا. واٽ تي اسان قلندر لعل شهباز جي مزار تي حاضري ڏني، دعا گهري ۽ نماز ادا ڪئي، حيدرآباد مان اسان جو سئوٽ سراج احمد عزيزي ۽ ڪراچيءَ مان سئوٽ ممتاز احمد، ماما بشيراحمد، نذيراحمد، مشتاق احمد به اچي مليا. دوستن ۾ پروفيسر علي نواز شروع کان وٺي آخر تائين گڏ رهيو ۽ سرجن سلطان به واهہ جو ساٿ نڀايو.

جنهن جهاز لاءِ منهنجي ٽڪيٽ Confirm ٿي هئي، اهو IL-62 هو، جيڪو ڏهہ هزار ڪلوميٽر ٻنان ساهيءَ جي اڏامي ٿي سگهيو، روس وارا ڪڏهن اهو جهاز ٻنان ڪنهن ساهيءَ جي ڪراچي کان ماسڪو تائين اڏائيندا آهن ته ڪڏهن وايا تاشقند يا ايران. هو سڌي اڏام لاءِ الوشين کي ئي ترجيح ڏين، ڇو ته ڊگهي اڏام لاءِ اهو جهاز پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ان جهاز ۾ چار انجڻيون ٿين، اگر سفر گهٽ هجي ته توپاليو TU-154 کي بهتر سمجهيو وڃي ٿو.

روسين وٽ جهاز ٺاهڻ لاءِ هڪ وڏي ۽ باقائده Industry آهي، انهن وٽ ايترا ته جهاز آهن، جيتريون اسان وٽ S.R.T.C جون بسون به نه آهن، روسي روز ڪيترن ئي قسمن جا جهاز پيا ٺاهين، هنن جي هوائي ڪمپني Aero Flot ۾ الوشين ۽ ٽوپاليو جهاز خاص مشهور آهن. انهن جهازن جا نالا، اتان جي سائنسدانن جي نالن پٺيان رکيا ويا آهن. الوشين ۾ 146 مسافر ويهي سگهن ٿا، جيڪو نوَ سئو ڪلوميٽر في ڪلاڪ جي رفتار سان اڏامي سگهي ٿو. جڏهن ته ٽوپاليو ٿورو وڏو آهي ان ۾ 164 مسافرن جي ويهڻ جي گنجائش موجود آهي.

روسين ڪي جهاز جي Take-off ۽ Landing ڪرڻ اصل ڪونه اچي يا ائين ڪٿي سمجهيو ته سندن انداز ئي نرالو آهي. روسين جو اهو انداز ڏسي مون کي اهو پکي ياد اچي ويندو هو، جيڪو ڍنڍن مٿان ٽِڪ ٻڌي بيهندو آهي ۽ جڏهن ڪيس ڪا مڇي نظر ايندي اهي ته اُمالڪ پاڻ کي اُن مڇيءَ مٿان ڇڏيندو آهي، سندس نالو "King Fisher" يا ٽوبو پکي آهي. مان پانيان ٿو ته روسي پائلٽن کي ان پکيءَ جي شڪار واريون فلمون بار بار ڏيکاريون وڃن ٿيون، سندن Take-off وري به برداشت ڪري سگهجي ٿو، مگر "Landing" الامان الحفيظ! اصل دل سيني مان ٻاهر اچيو وڃي، هو به King Fisher وانگي پهريائين ايئرپورٽ مٿان ٽڪ ٻڌي بيٺا رهن ۽ پوءِ ڪٿي جهاز کي ايئر پورٽ تي ڇڏين، جيڪو ڌڙام سان وڃي ايئرپورٽ تي لڳي. بعد ۾ اسان کي به تجربو ٿي ويو، ليندنگ مهل اسان پاڻ کي اڌ بيهڻ واري Position ۾ رکندا هئاسين ۽ جيئن ئي جهاز زمين سان لڳندو هو ته اسان به پاڻ کي سيٽ تي ڇڏيندا هُئاسين.

ڪراچيءَ مان پهريون دفعو روسي جهاز ۾ ويهڻ وقت، جنهن ڳالهه مون کي حيران ڪيو، سا هئي ايئرهوسٽس جو ٿلهو هجڻ، هُو ڪنهن به طرح هوائي ميزبان نه پئي لڳيون ۽ لڳو پئي. ته ڄڻ پنجابي فلمن جون هيروئنون آهن. هو ايتريون ته ٿلهيون هيون جو ٻن سيٽن جي وچواري "Space" منجهان گذرڻ سندس لاءِ مشڪل پئي بڻيو. اسان ته سدائين اهو پئي ٻڌو آهي ته هوائي ميزبان خوبصورت ٿينديون آهن. اگر روس وارن جي Asthetic Approach اها ئي آهي ته پوءِ پنهنجي بس

سمجهيو، مون دل ئي دل ۾ سوچيو ته شايد روس ۾ خوبصورت ڇوڪريون اهڙيون ٿينديون هجن، مگر روس پهچڻ بعد مون ڏٺو ته هتي سونهن جو ڪو انت نه بحر، پلان پليءَ جو ڇيهه نه هو.

بعد ۾ مون ان باري ۾ روسي دوستن کان معلوم ڪيو ته آخر انهن تلهين ۽ بي ڊولين عورتن کي ايئرهوسٽس طور رکڻ جو سبب! ته انهن نهايت دلچسپ جواب ڏنو: چيائون ته، ” ادا، اگر خوبصورت ميزبانڻيون رکنداسين ته اهي پاڻ پڃي وينديون يا پڄايون وينديون“!.

روس وارا جهاز ۾ بُڪنگ مهل سيٽ نمبر اصل ڪو نه هڻن ۽ اهو مسافرن تي ڇڏين ته هو پنهنجي پسند آهر، جتي وڻين اتي وڃي ويهن. جن مسافرن کي اِن باري ۾ خبر آهي، سي ته تڙ تڪڙ ۾ وڃي جايون والاري ويهن، باقي بچيل جاين تي نه چاهڻ جي باوجود به ويهن، مون به جا سيٽ مناسب پائنئين، ان تي ويهي رهيس، منهنجي پر ۾ ٻئي سيٽون خالي هُيون، چند لمحن ۾ ئي جهاز پرجڻ لڳو. مون کي پري کان هڪ شناسا چهرو نظر آيو ته اشاري سان اُن کي پر ۾ ويهڻ لاءِ دعوت ڏنم، منهنجو اهو ”دعوت نامو“ ان همراهه ته نه سمجهيو، البته ان جي پٺيان ايندڙ هڪ خاتون کي منهنجو اشارو هڪدم سمجهه ۾ اچي ويو ۽ بنان ڪنهن دير يا غفلت جي اچي منهنجي پرسان پاڻ کي ڇڏيائين. رينگلر (Wrangler) جي جينز ۽ خوبصورت رنگين هاف سليو شرٽ ۾ ملبوس اُن سانوري رنگ جي نمڪين خاتون، مناسب سيٽ آفر ڪرڻ تي ايترا ته دفعا شڪريو ادا ڪيو جو سمجهه ۾ نه پئي آيو ته موٽ ۾ مان ڪيس ڇا چوان!.

هُن بنا ڪنهن دير ڪرڻ جي پنهنجو تعارف ايلزبيٿ چئي ڪرايو ۽ اها به اجازت ڏيئي ڇڏيائين ته مان ڪيس ”لزا“ چئي سگهان ٿو. سندس ان مهربانيءَ جو سبب گهٽ ۾ گهٽ منهنجي سمجهه ۾ ڪونه آيو، جو ته اها اجازت، منهنجي گهرڻ کان سواءِ، هُن مون کي ڏني.

ان دوران مانيءَ جو وقت ٿيو ته، ماني آڻي اڳيان رکيائون. اجان هڪڙو ئي گِرَنهن مس ڪنيم ته ماني لسٽ کان خالي لڳي، اصل نڙيءَ مان نه ٿي لٿي. يا ته مانيءَ ۾ مزو ڪونه هو يا ٻارڙن کان وڇوڙي جي

احساس ڪري مزو نه پئي آيو. بعد ۾ مون محسوس ڪيو ته پاسي ۾ وينل سانوري ڇوڪري به ماني ڪونه کاڌي. اڳتي هلي هن ٻڌايو ته هو لاهور ۾ رهندڙ هڪ غريب ڪرسچن خاندان سان واسطو رکي ٿي. پويان لاهور ۾ والدين سان گڏ، ڀينرن ۽ ڀائرن کي پڻ سندس ئي سهارو آهي ۽ اڄڪلهه مغربي جرمني جي هڪ اسپتال ۾ بطور نرس ڪم ڪري ٿي، اڃا تائين شادي به ان ڪري نه ڪري سگهي آهي ته جيئن گهروارن لاءِ ڪجهه ڪري سگهي. روسي جهاز ۾ سفر ڪرڻ کي ان ڪري ترجيح ڏيئي ٿي جو اهو سستو ٿو پوي، حالانڪ جرمنيءَ ڪان ”لفتنسا“ جي زبردست سروس هئي، پر اها روسي جهاز ڪان ڏيڊوڻي مهانگي هُئي. ان ڪري به روسي جهازن ۾ رش رهندي هئي ۽ خاص طرح يورپ ڪان ايندڙ ۽ ويندڙ روسي هوائي سروس ”ايئروفلوٽ“ جا جهاز ڀريا ايندا هئا.

ڪراچيءَ ڪان ماسڪو تائين ساڍن ڇهن ڪلاڪن جو سفر ڪئين گذريو، خبر ئي نه پئي، ڪجهه ليزا، پنهنجي والدين جا قصا ٻڌايا ته ڪجهه مون ڪيس پنهنجن ٻارڙن جون ساروڻيون ٻڌايون، بس ائين هڪ ٻئي کي آٿت ڏيندا اچي ماسڪو پهتاسين، هن کي اڃان اڳتي جو سفر طئه ڪرڻو هو. لهڻ وقت هُن پنهنجي ائڊريس ڏني ۽ جرمنيءَ جيَ دعوت پڻ ڏنائين. بس رسمي طرح هن به چيو ۽ مون به قبول ڪيو. حالانڪ ٻنهي ڄاتو پئي ته وري ملڻ ممڪن به نه هو!

اسان جو جهاز، ماسڪو ايئرپورٽ تي صبح سويل لٿو، ان مهل شيشي مان شهر جو نظارو ڪيم ته پورو شهر برف جي چادر سان ڍڪيل نظر آيو. حالانڪ مارچ جو مهينو هيو ۽ ٿڌ جو زور ٽٽل هيو، پر ٿڌهن به سرديءَ کي ڏسي ائين پئي لڳو ڄڻ سيارو هاڻي ڪان شروع ٿيو آهي. اسان سان گڏ جهاز ۾ ٻُڌ ڌرم جا ڪجهه پيشوا پڻ فرسٽ ڪلاس ۾ سفر ڪري رهيا هئا، ٻڌ ڌرم جو اهو گروپ خدا ڄاڻي ڪراچيءَ مان سوار ٿيو هو يا سڌو سريلنڪا مان آيل هو، مگر لٿو ماسڪو ۾، اهو مذهبي وفد روسي حڪومت جي دعوت تي، ڪنهن تقريب ۾ شامل ٿيڻ لاءِ روس ڏانهن سنبريو هو، گيڙورنگ جي ڪپڙن ۾ ملبوس، مٿي جا وار پاڪيءَ سان تازو ڪوڙيل، هٿن ۾ پيپل جي مقدس وڻ جون ٽاريون ۽ ٻين

عجيب و غريب شين سان گڏ جڏهن ايئرپورٽ تي لٿا تہ ڪين اچي سيءَ ورايو، پوءِ تہ هُنن جي ڏڪٽي ڏسڻ وٽان هُئي، هنن کي (Receive) ڪرڻ لاءِ حڪومت جو چڱو بندوبست ٿيل هو، پر جيستائين عمارت اندر داخل ٿين، تيستائين ڪين ڪافي پريشان ٿيڻو پيو. هو پنهنجي مذهبي مرتبي جي ڪري ٽِڪڻ کي ڍڪي بہ نہ پئي سگهيا ۽ ڍڪين بہ ڇا سان؟!

ماسڪو کي چار هوائي اڏا آهن، شريميوتيوا، ونوڪووا، باءِ ڪووا ۽ ڊومي ڊووا، مٿن اهي نالا انهن ڳوٺن پويان رکيا ويا آهن، جيڪي انهن جي پسگردائيءَ ۾ واقع آهن، انهن ۾ عام طور تي شريميتيوا بين الاقوامي پروازن لاءِ مخصوص آهي، مقامي پروازن لاءِ ونوڪووا، باقي بہ هوائي اڏا فوجي امور لاءِ ۽ ڪڏهن ڪڏهن خانگي سطح تي استعمال لاءِ مخصوص آهن. مارچ 1979ع ۾ جڏهن اسان پهريون دفعو شريميتيوا ايئرپورٽ تي لٿاسين تہ ايئرپورٽ جي بلڊنگ چڱي هئي، پر ايئرپورٽ پرسان، اولمپڪ راندين جي حوالي سان، پراڻي عمارت سان لڳو لڳ هڪ نئون ايئرپورٽ ٺهيو پئي، جنهن جي عمارت واقعي ڏسڻ وٽان هئي. اهو ائيرپورٽ مغربي جرمني جي تعاون سان ٺهيو پئي، جنهن کي بعد ۾ اسان بہ استعمال ڪيو. ان نئين ايئرپورٽ جو ذڪر، روسي ماڻهو وڏي پابوه سان ڪندا هُئا.

ماسڪو جو شريميتيوا ايئرپورٽ، دنيا جي مصروف ترين ايئرپورٽس ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. روزانو اٽڪل بہ لک مسافرن جي اچ وڃ لاءِ ڏيڍ هزار جهاز لهن ۽ اڏامن. اهڙيءَ طرح اٽڪل هرمنٽ ۾ هڪ جهاز اچي ۽ هڪ جهاز اڏامي.

جهاز مان لهي، ايئرپورٽ جي بلڊنگ ۾ آيس، نهايت اطمينان ۽ آرام سان اميگريشن ۽ ڪسٽم وارن وٽان واندو ٿيس تہ سُک جو ساهہ کنيم. لائونج ۾ اچڻ کان پوءِ سوچيم تہ هاڻي ڇا ڪجي! ڪيڏاهن وڃجي، وڏيڪ سوچڻ بجاءِ سامان کڻي هڪ ڪنڊ ۾ رکيم ۽ لڳس عمارت گهمڻ، اوچتو هڪ روسيءَ انگريزيءَ ۾اچي پڇيو، ”ڇا توهان جو تعلق ملائيشيا سان آهي؟“هُن جو انگريزيءَ ۾ ڳالهايو تہ سندس آواز ڪنن کي ڏاڍو سنو لڳو ۽ پنهنجائپ جو احساس جاڳيو، جو تہ اسان جي پاڪستان ۾ انگريزي هاڻي ڏاري ٻولي نہ رهي آهي. پوءِ تہ ساڻس

ڳالهائڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو. هُن پنهنجو تعارف ڪرائيندي ٻڌايو ته هو روسي وزارت خارجه ۾ پروٽوڪول آفيسر آهي ۽ ٻاهران ايندڙ مهمانن کي (Receive) ڪرڻ سندس ڊيوٽي ۾ شامل آهي، سندس مهمان شايد ملائيشيا مان آيو ئي ڪونه هو، ورنه اُن کي ڳولڻ ڪو مشڪل ڪم ڪونه هو. اسان هڪ ٻئي جو تعارف ڪرايو جڏهن اوپرائپ دُور ٿي ته هن مون کي پاڪستاني سفارتخاني پهچائڻ جي آفر ڏني، جيڪا مون بنان سوچڻ يا دير جي سندس ٿورائتو ٿيندي قبول ڪئي.

اسان ٻئي گڏجي ايئرپورٽ جي بلڊنگ کان ٻاهر آياسين ته ٿڌي هوا ۽ سردي يورپ جي موسم جو تعارف ٻڌجي، اسان سان ملي، ٻاهر ڪافي تعداد ۾ ٽيڪسيون بيٺل نظر آيون ۽ سڀ جون سڀ ٽيڪسي اسٽينڊ جي حد اندر، انهن جي پرسان وڏا ۽ ڊگها ايئرڪنڊيشنڊ (گرم) ڪوچ بيٺل هئا. ماڻهو ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪرندا قطار ٺاهيندا، ڪوچ ۾ چڙهندا وڃن، هڪ ڪوچ هلي ته ان جي جاءِ تي ٻي اچيو بيهي، جيڪو سلسلو 24 ڪلاڪ جاري رهي. جيئن ٽيڪسيون ڪافي مهانگيون ٿين، ان ڪري اڪثر غير ملڪي استعمال ڪن. اسان به هڪ ٽيڪسيءَ ۾ ويهي شهر روانا ٿيا سين، شريميتيوا وارو ايئرپورٽ شهر کان ڪافي پري آهي ۽ شهر جي حد شروع ٿيڻ تائين ڳهاٽو جهنگ آهي، شهر جون حدون شروع ٿيون ته وڏا وڏا پوسٽر لڳل نظر آيا جن تي حڪومت ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اڳواڻن جون تصويرون لڳل هيون، جن ۾ نمايان، مارڪس، اينگلز ۽ لينن جون تصويرون هيون. اسانکي سفارتخاني پهچڻ ۾ ڪلاڪ کن لڳو. ڪرائي جا پئسا مون ادا ڪيا ۽ نوجوان روسي آفيسر کي سفارتخاني جي ٻاهران دَرَ تي الوداع چئي مان اندر داخل ٿيس، اندر پاڪستان جو سبز جهنڊو ڏسي اطمينان ٿيو ۽ ائين لڳو، ڄڻ پنهنجي گهر پهتو آهيان.

ماسڪو سان پهريون تعارف

موڪل هئڻ ڪري، پاڪستاني سفارتخانو بند هيو، مگر منهنجي پاڳين، هڪڙو آفيسر اتي موجود هيو، جيڪو پابوهه وچان مونسان اچي مليو ۽ سنو تعاون ڪيائين. مون اتي هٿ مُنهن ڌوئي، گرم ڪپڙا (اوور ڪوٽ وغيره) لاهي پاسي تي رکيا ۽ چانهه پي تازو توانو ٿيس.

پاڪستاني سفارتخانو هڪ ننڍي ۽ مختصر ٻه منزله عمارت ۾ آهي، رسيپشن، اسٽور ۽ ويٽنگ لائونج هيٺ آهن، جڏهن ته باقي آفيسون مٿي. چانهه پيئڻ بعد مونکي ائين لڳو جڻ صدين جو ٿڪ لهي ويو هجي ۽ ياد آيو ته ڪيمسٽريءَ ۾ Ph.D ڪرڻ لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو سيف الله ميمڻ ٻه هتي ماسڪو يونيورسٽيءَ ۾ آيل آهي. ان کي فون ڪرايم ته اک ڇنڀ ۾ اچي حاضر ٿيو، ساڻس ملڻس ته جڻ ٻنهيءَ لاءِ عيد ٿي ويئي، ڳوٺ جا حال احوال ڏيئو تي ڪياسين، ان دوران سفارتخاني پاران منهنجي رهڻ جو بندوبست يونيورسٽي هوٽل (University Hotel) ۾ ڪيو ويو. سيف الله ميمڻ مون کي ان هوٽل ۾ ڇڏيو ۽ ٻئي ڏينهن ملڻ جو واعدو ڪري، واپس پنهنجي هاسٽل ڏانهن روانو ٿيو.

”يونيورسٽي هوٽل“ جي نالي سان اها بلڊنگ ڏاڍي خوبصورت ۽ وڏي هئي، شايد ارڙهن منزله هئي، مون کي اُن جي ٻارهين منزل تي رهايو ويو. ڪمري ۾ داخل ٿيڻ شرط ٿلها ۽ گرم ڪپڙا بدلائي، شلوار قميص پاتم. مون وارو ڊبل بيڊ ڪمرو آرام ده ۽ مناسب گرم هيو. ڪجهه وقت آرام ڪرڻ بعد شيو ۽ غسل وغيره ڪري تازو توانو ٿيس ته هلڪي هلڪي بُک جو احساس ٿيو، لفٽ ذريعي هيٺ لهي آيس، پر تڏهن احساس ٿيو ته وڃان ڪاڏي! ان خيال تحت ته ڪٿي هوٽل جو رستو نه ڀلجي وڃان، پري ٻه نه پئي وڃي سگهيس، ڪنهن کان پڇي ٻه نه پئي سگهيس، جو ٻوليءَ جو مسئلو هيو ۽ وڏي ڳالهه ته ڪجهه خريد ٻه نه

پئي ڪري سگهيس، چو تہ مون وٽ ڊالر هُيا، جڏهن تہ اُتان جي ڪرنسي ”روبل“ آهي. موڪل هئڻ ڪري اُتي جون سيئي بئنڪون بند هُيون، ڊالر تبديل بہ نہ پئي ڪرائي سگهيس. ان ڪري واپس ڪمري تي موٽي آيس ۽ وينس بارڙن کي خط لکڻ، خط لکي پورو ڪيم تہ وري اچي بُک ورايو، بي سبب پيتي کوليم تہ ان جي تري ۾ بسڪوٽن جا چار پاڪيٽ نظر آيا، خوشيءَ کان وڌيڪ حيراني ٿي، شايد سامان بند ڪرڻ وقت منهنجي گهرواريءَ، مون کي ٻڌائڻ کان سواءِ اهي بسڪيٽ پيتيءَ ۾ رکي ڇڏيا هُئا. اگر هو اهو سڀ ڪجهہ ٻڌائي ڪري ها تہ يقيناً مان اهي بسڪيٽ غيرضروري سامان ۾ شمار ڪري واپس گهر ئي رکي ڇڏيان ها.

اوچتو بسڪوٽن جو پيتيءَ مان برآمد ٿيڻ منهنجي لاءِ عيد يا ڪنهن خوشخبريءَ کان گهٽ نہ هئي، هڪ ساهيءَ ۾ پورو پاڪيٽ چٽ ڪري، مٿان بہ گلاس پاڻيءَ جا پي ڪمبل ويڙهي سمهي رهيس، ٿڪل بہ ڏاڍو هُيس، سو سمهڻ سان ئي ننڊ پنهنجي آغوش ۾ وٺي ڇڏيو. اصل صبح ستين وڳي تائين پاسو بہ نہ ورايم.

ننڊ مان اٿڻ بعد باٿ روم ۾ هليو ويم. شيو ۽ غسل وغيره کان واندو ٿي، شيشي واري دريءَ جو پردو هٽائي، ٻاهر نظر ڦيرايم تہ شهر پرسڪون، خاموش، پُراسرار ۽ حسين لڳو. سڄو شهر برف سان ائين ڍڪيو پيو هو جڻ ڪنهن ڳوناٽي عورت پاڻ کي اڇي برقعي ۾ اوڙهي ڇڏيو هُجي، جنهن جو سمورو بدن، ننهن کان چوٽيءَ تائين اُن ۾ لڪيل هُجي. شهر جي برف جي چادر ۾ ايڏي پردي داري عجيب لڳي. ڪُجهہ لمحا اُن دلفريب نظاري ۾ مَحو رهيس. ان وقت نَوَ مس وڳا هئا. جڏهن تہ سيف يارهين ڏاري اچڻو هو، سندس اچڻ ۾ پورا بہ ڪلاڪ اجان هُئا، سوچيم تہ چو نہ هيٺ لهي، شهر ۾ شروع ٿيل زندگيءَ کي ويجهي کان ڏسان، اهو سوچي جيئن ئي مان هيٺ لٿم تہ بلڪل سامهون هِڪ دُڪان اڳيان وڏي قطار ڏٺم، جنهن ۾ مرد ۽ عورتون برابر بيٺل هُئا ۽ قطار ۾ آهستي آهستي اڳيان ڇُريا پئي. مان ڪنهن کان پُڇان تہ هي معاملو آهي ڇا؟ وري بہ ٻوليءَ جو مسئلو سامهون آيو. مون وٽ وقت تہ هُيو، سو مان

بہ قطار ۾ آخري ماڻهو ٿي ويهي رهيس. صبرآزما مرحلن مان گذرندي، آهستي آهستي چرندي چرندي، جڏهن دڪان تائين پهتم تہ ڇا ٿو ڏسان تہ اتي عورتن جي ميڪ اپ جو ڳاڙهو ۽ گلابي پائوڊر پيو وڪامي، هيڏي سيءَ ۾ هيترا سارا مرد ۽ عورتون رڳو پائوڊر لاءِ ايترا پريشان! پنهنجي قطار ۾ ويهڻ تي پشيماني بہ ٿي ۽ سيءَ بہ اچي سوڙهو ڪيو، بس تڪڙا تڪڙا قدم کڻندو اچي ڪمري پهتو ٿس، صبح لاڪئون ڪجهہ کاڌو بہ نہ هو، هِڪ ٻہ بسڪوٽ کائي ٽائيم ڏنم تہ يارنهن ٿيڻ وارا هُئا. سيف الله جي اچڻ جو وقت ٿيڻ وارو هيو، سو سندس انتظار، هيٺ لائونج ۾ ڪرڻ مناسب سمجهيم.

هوٽل جي لائونج ۾ ڪوڙ سارين اخبارون ۽ رسالا رکيا هئا، تقريباً سيئي روسي ٻوليءَ ۾، هڪ ٻہ جرمن زبان ۾ پڻ هئا. منهنجي نظر ڪنهن انگريزي اخبار يا رسالي کي ڳوليو پئي، ان دوران هفتيوار ”ماسڪو نيوز“ تي نظر پئي، جيڪا انگريزيءَ زبان ۾ هئي، سا کڻي پڙهڻ لڳس، رکي رکي در ڏانهن بہ پئي نهاريم، ان صورتحال ۾ ڪلاڪ ڪن ٻيو بہ گذري ويو. ان ايذائيندڙ انتظار کان پوءِ هڪ نوجوان، جيڪو شڪل شبيهہ ۾ پاڪستاني پئي لڳو، اندر ايندي نظر آيو. اندر داخل ٿيندي هن مون ڏانهن غور سان نهارڻ شروع ڪيو ۽ آخر منهنجو نالو ورتي، منهنجي ساڳئي ماڻهو هجڻ جي پَڪ ڪيائين، مان اتي ساڻس مليس، هن ٻڌايو تہ ڪيس سيف الله موڪليو آهي، ورتس مهمان اچي ويا هئا، ان ڪري پاڻ اچي ڪونہ سگهيو. هن همراهہ جا قدم ئي زمين تي نہ پئي ٽڪيا، مون کي بس (Bus) نمبر ٻڌائيندي تاڪيد ڪيائين تہ ڪيس سنڀالي وٺي هلان، هن ڪڏهن انگريزيءَ ۾ پئي ڳالهايو تہ ڪڏهن روسيءَ ۾، ڪڏهن اُردوءَ ۾ تہ ڪڏهن پنجابيءَ ۾ ۽ حال احوال اهڙا پئي ڪيائين جن جي مون کي سُڌ نہ ڪائي ڪل! لڳي پيو تہ همراهہ ڪجهہ وڌيڪ ئي پي ويو هيو. بهرحال هلندا حال احوال (يڪ طرفہ) ڪندا اچي بس اسٽينڊ تي پهتاسين. ڪجهہ گهڙين ۾ ئي مطلوبہ بس اچي ويئي ۽ ان ۾ چڙهي پياسين، بس پوري ڀريل هئي، اسان کي ويهڻ جي جاءِ مس ملي سا بہ اتي جتي ٽڪيٽ باڪس رکيل هو. بس هلڻ شروع ڪيو تہ آخر ۾ وينل ۽ ويٺل ماڻهن پاڻ کان اڳ وارن کي پنج پنج پئسا پئي ڏنا

۽ انهن پاڻ کان اڳ وارن کي ۽ اهڙي طرح، اهي پنج پئسا آخر ۾ مون وٽ اچي پئه پهتا، مون کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته مان انهن پئسن جو ڇا ڪريان ؟ منهنجي چهري تي موجود حيرانگي ۽ پريشاني شايد ڪنهن محسوس نه پئي ڪئي، ڇو ته ڪنهن توجهه ڏني ئي نه پئي. آخر هڪ مسافر سمجهي ويو ۽ اشارو ڪيائين ته پئسا ان باڪس ۾ وجهان، جنهن جي پر ۾ مان بيٺو هوس. تڏهن ساري ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ اچي ويئي ۽ بنا ڪنهن دير جي پئسا ڪٽي ان باڪس ۾ وڌم. دراصل اتي ڪنڊيڪٽر ٿين ئي ڪونه، سڀيي مسافرن کي پئسا ان باڪس ۾ پاڻ مرادو وجهڻا پوندا آهن. مونکي اسٽاپ جي خبر ڪانه هئي ته ڪٿي لهبو. جڏهن ته مون وارو ساٿي پنهنجي خيالن ۾ گُم هيو، تڏهن وري به اُن ساڳئي مسافر کي رحم آيو ۽ وري مونکان پڇيائين ته "ماسڪو يونيورسٽي!" مون هڪدم ها ڪئي ۽ جڏهن اهو اسٽاپ آيو ته لهڻ جو اشارو ڪيائين، مان پنهنجي ان ساٿي کي ٻانهن مان وٺي هڪدم هيٺ لهي آيس، ڪرايو نه مون ڏنو ۽ نه ئي هُن ان باري ۾ پڇيو.

جڏهن ماسڪو يونيورسٽي تي نظر پئي ته ان جي خوبصورتي ڏسي حيران ٿي ويس. ڇا ته بلڊنگ هئي! ناقابل يقين حد تائين دلڪش ۽ عظيم الشان. چون ٿا ته اها بلڊنگ اسٽالن واري زماني ۾ جرمن جنگي قيدين کان ٺهرائي وئي هئي. اسان ٻنهي ڇٽن روڊ پار ڪيو ۽ يونيورسٽي ڏانهن وڌڻ لڳاسين. نوجوان شاگردن جا ٽولا هئا، جيڪي اچ وڃ ۾ لڳا پيا هئا. اسان ڪاٺ جي هڪ گول گهمندڙ گيٽ مان اندر داخل ٿيا سين ۽ هاسٽل ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو سين. سيف الله جي ڪمري تي پهچي ڪڙو کڙڪايو سين ته دروازو کوليو، ڪمرو مهمانن سان ڀريو پيو هيو. سيف سڀني سان منهنجو تعارف ڪرايو. روسي دوستن کي منهنجو نالو ڪجهه ڏکيو لڳو، ان ڪري سيف انهن سان منهنجو تعارف فقط "علي" جي نالي سان ڪرايو. ان کان پوءِ ڇئن سالن تائين مان سڀني لاءِ "علي يائي" ٿي ويس. ڪڏهن ڪڏهن روسي دوست عليف (Alev) ڪري به سڏيندا هئا.

اتي ڪمري تي سيف الله دوستن سان ڪافي مصروف هو، ان ڪري مونکان تفصيلي حال احوال وٺي نہ سگهيو. بس ڳالهين دوران چانهہ جو ڪوپ پياريائين، سو بہ بنا کير جي، اصل مزو ئي ڪونہ آيو. ناشتو وغيره تہ ٿيل ئي ڪونہ هو، حجاب ۾ ڪُجهہ چئي بہ ڪونہ پئي سگهيس. ائين هلڪي ڦلڪي ڪچهري ڪندي شام ٿي وئي.

ان دوران سيف جي هڪ روسي دوست پڇيو تہ مون وٽ ڪي سٺا سگريٽ آهن ڇا؟ مان تہ اهو شوق نہ رکندو آهيان پر مون واري ياءُ رفيق احمد اچڻ مهل غير ملڪي اعلیٰ براندَ جا ڪجهہ پاڪيٽ پيتيءَ ۾ رکيا هئا، مگر اها بہ تہ هوٽل ۾ هئي. هتي تہ آءُ هٿين خالي آيو هوس. مگر اهي سيف جا روسي دوست، مونکي واپس هلي سگريٽ کڻي ڏيڻ تي اسرار ڪرڻ لڳا. سندن اسرار ڏسي سيف مونکي اجازت ڏني ۽ 25 روبل ڪرائي ڀاڙي لاءِ بہ ڏنا (سيف جي اها اوڌر مون تي اجان قائم آهي) ان دوران سيف مون کي چيو تہ سگريٽ کڻڻ لاءِ پوري پيتي نہ کولجانءِ، هي سمورا سگريٽ کٽي ويندا، بس ڪنهن طريقي سان هڪ بہ پاڪيٽ ڏئي جان ڇڏائجانءِ ۽ مون ائين ئي ڪيو. روسي همراهن جي وڃڻ بعد اتي روسي وزارتِ تعليم جو نياپو مليو تہ سڀاڻي ماسڪو ڇڏڻ جي تياري ڪريان.

جئين تہ ماسڪو ڇڏڻ لاءِ مون کي ڪالهہ اطلاع ڏنو ويو هيو. ان ڪري اڄ مان ذهني طور تي هي شهر ڇڏڻ لاءِ بلڪل تيار هيم، پر تہ بہ الاءِ تہ ڇو هن شهر کي ڇڏڻ لاءِ منهنجو من اُداس پئي ٿيو، سيف کي مون پنهنجي پروگرام متعلق ٻڌائي ڇڏيو هو، ان لاءِ هو صبح سان ئي پهچي ويو هو. اسان ٻنهي ماضيءَ جي يادن کي کولڻ شروع ڪري ڏنو. سنڌ يونيورسٽيءَ جون ڳالهيون، لاڙڪاڻي ۽ ميرپورخاص جون يادون، مٺن مائٽن ۽ دوستن جون ساروڻيون، ڳالهين لاءِ نہ ڪٿڻ جيترا موضوع. اسان ڳالهيون ڪيون ئي پئي تہ روسي وزارت تعليم پاران آيل هڪ خاتون اندر اچڻ جي اجازطلبي، سنڌس چهري تي وکريل شبنمي مسڪراهٽ جي موٽ، اسان بہ مسڪرائي ڏني. هن هلڻ لاءِ چيو. منهنجو سامان جئين تہ اڳ ۾ ئي ٻڌو پيو هو، ان لاءِ بنان ڪنهن دير جي اتي ڪڙا ٿياسين، لفٽ ذريعي هيٺ لهي، ٽيڪسيءَ ۾ ويهڻ کان اڳ ۾ سيف کان

موڪلائي، اڻ چاتل منزل ڏانهن روانا ٿياسين. سيف الله سان منهنجي ملاقات هتي ٿي، هو منهنجي دوست ڊاڪٽر عبدالقيوم سومري جو دوست آهي، هُن ئي مون کي هن جي ائڊريس ڏني هئي، سيف هِتي Ph.D پيو ڪري ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ علم ڪيميا جو استاد آهي، هن جنهن نموني، ديارغير ۾ منهنجي مدد ڪئي، مون کي وقت ڏنو ۽ جنهن نموني سان پيش آيو، اهو مون کي هميشہ ياد رهندو.

هوٽل کان اسٽيشن ويندي، روسي خاتون مون کان پڇيو "توهان جو نتا پُڇو تہ اسان جي منزل ڪهڙي آهي ۽ اسان ڪاڏي وڃي رهيا آهيون؟" وراڻيومانس، "مان توسان دوزخ جي در تائين هلڻ لاءِ تيار آهيان" هن شرمائيندي پڇيو، "چا تون دوزخ ۽ جنت ۾ يقين رکين ٿو؟" چيومانس "اگر مون کي هِتي ئي جنت ملي تہ بہ جنت جي آرزو نہ رهندي" منهنجو جواب ٻڌي سندس ڳاڙها ڳل وڌيڪ ڳاڙها ٿي ويا ۽ سندس چهري تي قوس و قزح جا رنگ وکري ويا.

ماسڪو ريلوي اسٽيشن تمام وڏي آهي، رات ڏينهن گاڏيون پيون هلن. ماڻهو حسب معمول، قطارن ۾ آهستي آهستي ٽڪيٽون وٺي، پليٽ فارمن ڏانهن وڃي رهيا هُئا، منهنجي لاءِ اڳ ۾ ئي برٿ Reserve ڪرايل هئي. اسان سامان کڻائي پليٽ فارم تي آياسين، اسان واري گاڏي اڳ ۾ ئي پليٽ فارم تي بيٺي هئي، منهنجي ميزبان خاتون، گارڊ سان، جيڪا پڻ خاتون هئي، تعارف ڪرائي مون کان موڪلايو. هت جهاز ۽ ريل جو ڪرايو لڳ ڀڳ هڪ جيترو ئي ٿئي. اهو ماڻهوءَ جي پنهنجي صوابديد تي آهي تہ هو ريل ۾ سفر ٿو ڪري يا جهاز ۾. هتي اهو تصور بنھ ڪونهي تہ جهاز جو سفر فقط امير ماڻهن لاءِ يا سرڪاري ڪامورن لاءِ مخصوص آهي. منهنجي هن سفر جي منزل "ڪراس نادار" شهر هو، جيڪو ماسڪو کان اٽڪل پندرهن سو (1500) ڪلوميٽر اولھ طرف آهي، ريل ذريعي اهو فاصلو ستاويھ (27) ڪلاڪن ۾ طئہ ٿئي ٿو، جڏهن تہ هوائي جهاز اڍائي ڪلاڪ وٺي ٿو، اسان جو ملڪ پڻ روس جي اولھ طرف آهي ۽ گاڏي بہ اولھ طرف هلڻ لڳي. اولھ روس، اتر روس جي مقابلي ۾ نسبتاً گرم آهي ۽ سرسبز پڻ، "ڪاروسمنڊ" (Black Sea) شهر کان گهڻو پري نہ آهي. گاڏيءَ هڪ منٽ ليٽ اسٽيشن کي ڇڏيو،

مون ڏٺو ته اهو هڪ منٽ به روسين کي ناگوار لڳو. هر هڪ بوگيءَ سان ريلوي جو هڪ عملدار مقرر ٿئي ٿو ۽ اهو اتان جو مڪمل انچارج ٿئي. اسان واري بوگيءَ ۾ هڪ خاتون مقرر هئي، سندس عمر پنجاهه سال کن ٿيندي. گاڏي هلڻ کان ٿورو دير اڳ آئي ۽ سيني کان ٽڪيٽون وٺي پاڻ وٽ سوگهيون ڪيائين. ڪجهه دير ترسي، سيني کان بسترن جو معلوم ڪيائين ته سيني هائوڪار ڪئي، هن هر مسافر کي به ڪمبل، هڪ چادر، هڪ وهاڻو ۽ هڪ ٽوال ڏنو ۽ ان جو ڪرايوهر هڪ کان هڪ روبل ورتو، اهو ڪرايو ان ڪري ورتائون جو بسترا بلڪل نوان ۽ ڌوتل هُئا ۽ هر دفعي استعمال ٿيڻ کان پوءِ انهن کي ڌئارڻ لازمي هوندو هو، منهنجي ٽڪيٽ ۾ بسترو به شامل هو، ان ڪري مون کان اهو هڪ روبل به ڪونه ورتائين، شام ٿي ته چانهن جو پڇيائين، جن پيتي انهن کان پئسا وٺي، خالي ڪوپ واپس ڪٺي ويئي. هُنَ هر اسٽيشن جي اچڻ مهل، هر لهندڙ مسافر جي ٽڪيٽ واپس پئي ڪئي ۽ ڪيس لهڻ ۾ مدد ۽ هر نئين مسافر کي چڙهڻ ۾ مدد پئي ڪيائين. مون کي ڪيترن ئي ڏينهن جو ٽڪ هيو، ان ڪري سويل سمهي پيم، نه ڄاڻ ته ان مائيءَ جو اهو سلسلو ڪيستائين هلندو رهيو ۽ هن آرام به ڪيو يا نه! صبح جو جڏهن اک کلي ته مائي بلڪل تيار نظر آئي ۽ اچي سيني کان چانهه جو پڇيائين، ان ڪم کان واندي ٿي، ٻهارو ڪٺي گاڏو صاف ڪيائين ۽ آلو ڪپڙو ڪٺي ويني ان کي اُگهڻ!.

ريل جي سفر دوران ماني کائڻ جو تجربو ته وطن عزيز ۾ سيني کي رهيو هوندو، ان لاءِ مون پڻ ريل ۾ ماني کائڻ کان لهرايو پئي، پر هيڏي طويل سفر ۾ ماني کائڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو به ڪونه هو، آخر همت ڪري ريل جي ريسٽورينٽ ۾ وڃي پهتس، ريسٽورينٽ جو سمورو عملو خواتين تي مشتمل هو، صاف ۽ سترو ماحول ۽ کائڻ پيئڻ جون تقريباً سموريون شيون موجود، کاڌو لذيذ ۽ عمدو، کاڌي جو سٺو هئڻ ريسٽورينٽ جي ملازم عورتن جي بدن مان صاف ظاهر هو، ٽن مٽن کان گهٽ ته ڪابه ڪانه هوندي. ريل ۾ کاڌل اها ماني، مون کي اڄ تائين ياد آهي. ريل ۾ سفر دوران سگريٽ پيئڻ سخت منع هيو، سگريٽ چڪڻ لاءِ خاص جايون مخصوص هيون، جن کي Smoking Corners

چيائون ٿي، اُتي هر ڪو وجي، سگريٽ ڇڪي واپس پئي آيو. هر هڪ گاڏي ۾ ريڊيو لڳل آهي، جتان خبرون ۽ ميوزڪ وغيره برابر پئي آيون.

"ڪراس نادار" اسٽيشن اچڻ کان ٿورو اڳ اها خاتون عملدار مون وٽ آئي، ٽڪيٽ واپس ڪيائين ۽ اسٽيشن جي اچڻ جو اطلاع ڪيائين، مونسان گڏ وينل هڪ مسافر، سامان لاهڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. ٻاهر ان وقت بارش ٿي رهي هئي، ڪجھ ڪجھ هوا بہ گُهلي رهي هئي، ان ڪري سيءُ ۾ تيزي پڻ هئي، گاڏيءَ مان لهڻ کان اڳ اوور ڪوٽ، گرم ٽوپ ۽ گرم گلوز سان هٿ ڍڪي ٻاهر نڪتُم، بهرحال سيءُ ماسڪو کان وري بہ گهٽ هيو، هيٺ لهي مون پنهنجي ارد گرد نظر ڊوڙائي، مون کي بہ خواتين ڪنهنجي انتظار ۾، ڇتيون جهلي، بيٺل نظر آيون جيڪي هر لهندڙ مسافر کي غور سان ڏسي رهيون هيون، مون وٽ پهتيون تہ بيهي رهيون ۽ همت ڪري پڇيائون تہ "پاڪستاني" مون ها ڪئي تہ هنن پاڻ سان گڏ هلڻ لاءِ چيو.

هو ٻئي خواتين دراصل يونيورسٽي پاران مونکي Receive ڪرڻ خاطر موڪليون ويون هيون، مان ساڻن گڏ هلڻ لڳس، هاڻي منهنجي منزل "Kyban State University" هئي.

ڪراس نادار شهر ۾ شروعاتي ڏينهن

يونيورسٽيءَ طرفان موڪليل ميزبان خواتين مونکي هاسٽل نمبر 4 ۾ چڙهيو. جيئن ته هاسٽل ۾ ان وقت ڪوبه ڪمرو خالي نه هيو، ان لاءِ انتظاميه اسٽاف لاءِ مخصوص تيل هڪ ڪمرو، عارضي بنيادن تي مونکي ڏنو. هاسٽل جي 9 ماڙ عمارت ۾ منهنجو هي ڪمرو گرائونڊ فلور تي هيو. مونکي مليل ڪمري جي ڪافي عرصي کان نگهداري نه ٿي هئي، جنهن ڳالهه کي هاسٽل وارڊن پڻ محسوس ڪيو ۽ هن، مون واري ڪمري کي رنگ ڪرائڻ جو بندوبست ڪرائي ورتو، جنهن دوران منهنجي رهائش جو بندوبست هڪ ٻي جاءِ تي ڪرايو ويو.

هاسٽل ۾ هڪ دفعو ٻيهر مونسان ٻوليءَ جو مسئلو پيش آيو، ڳالهيون اڪيلائيءَ کي ختم ڪن ٿيون، پر مان آخر ڳالهايان ڪنهن سان؟ منهنجي ان احساسِ تنهائيءَ کي محسوس ڪندي، وارڊن ان هاسٽل ۾ ڪجهه بنگالي شاگردن ظهيرالسلام ۽ تسليم کي نياپو موڪلي گهرائي ورتو. ظهيرالسلام ته تعارف ڪرائي رمندو رهيو، البته تسليم ڏاڍو زنده دل شخص ثابت ٿيو، جنهن سان باقي چار سال منهنجو واسطو رهيو، اُن کي ياد ڪري اڄ به اُڇاتل خوشي محسوس ڪندو آهيان.

جيئن ته اڳ ۾ ئي ذڪر ڪيو اٿم ته منهنجي ڪمري کي رنگ روغن ٿيڻ لڳو هو، ان دوران تسليم روز مون وٽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ اچي ويهندو هو، هن کي يونيورسٽي ۾ ڪلاس اٽينڊ ڪرڻ ۾ بلڪل مزو ڪونه ايندو هو ۽ اڪثر چوندو هيو ته ان کان وڌيڪ هو پاڻ جاڳي ٿو. هو مون وٽ گهٽ مگر ڪمري ۾ ٽيندڙ رنگ ۾ مگن رهندو هيو. دراصل هن جي دلچسپي رنگ ۾ نه بلڪ رنگ ڏيڻ واري ڇوڪريءَ ۾ هئي، جنهن سان هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ روسي زبان ۾ ڪچهري ڪندو رهندو هو، جيئن ته مونکي روسي زبان جو هڪ لفظ به سمجهه ۾ نه ايندو هو. ان ڪري لائونج ۾ ويهي تسليم جو انتظار ڪندو هوس يا

اخبارون ڏسندو هوس جيڪي بہ ڪافي بور لڳنديون هيون ۽ سمجھ ۾ نہ اينديون هيون. پن ڏينهن اندر ڪمرو مڪمل تيار ٿي ويو، دَر ۽ دريون بہ رنگجي ويون تہ پتيون بہ نيون ٿي ويون. رنگ ڪرڻ واري ڇوڪريءَ پنهنجو ڪم پورو ڪري، مونکان اجازت طلبي، هن جي وڃڻ کان پوءِ تسليم بلڪل اداس ٿي ويو، سندس اداس ٿيڻ جو سبب مونکي بعد ۾ سمجھ ۾ آيو، جڏهن هن ٻڌايو تہ رنگ ڪرڻ واري ڇوڪريءَ کي هن ڏاڍا دم دلاسا ڏنا ۽ ان سان دوستي رکڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان ڇوڪريءَ جو هڪڙوئي جواب هو تہ هو شادي شده آهي ۽ پنهنجي مڙس سان بيوفائي نہ ٿي ڪري سگھي ۽ ڪنهن بہ شخص سان دوستي رکڻ پنهنجي لاءِ سخت برو ٿي سمجھي. روس ۾ گذاريل ڇئن سالن ۾ پانت پانت جي ماڻهن سان واسطو رهيو، پر رنگ ڪرڻ واري اُن ڇوڪريءَ جو ڪردار اڄ بہ منهنجي دل تي نقش ٿيل آهي.

مان جڏهن هاسٽل ۾ سيٽ ٿي ويس تہ مون کي اطلاع مليو تہ يونيورسٽي اچي "غيرملڪي شاگردن جي ڊين" سان ملاقات ڪريان. ان ملاقات جو پروگرام هڪ وسيع آفيس ۾ رکيو ويو هو، اتي پهچي ڏٺم تہ تقريباً اڌ درجن کن ماڻهو منهنجي انتظار ۾ ويٺل هئا. دراصل اها High Level جي ميٽنگ منهنجي رهائش، اسڪالرشپ، تعليم، گائيڊ ۽ ٻين معاملن کي نبيرڻ لاءِ رکي ويئي هئي، جنهن جي صدارت غير ملڪي شاگرد جو ڊين (Dean for Foreign Students) ڪري رهيو هو. جڏهن تہ باقي شريڪ ميمبرن ۾ مائڪروبايولاجي ڊپارٽمينٽ جو سربراھ، باٽني ڊپارٽمينٽ جو سربراھ، انگريزي ڊپارٽمينٽ جو سربراھ ۽ برسر وغيره هُئا. اِها ميٽنگ ساڍھ ٽي ڪلاڪ هلي، انهن ٽن ڪلاڪن دوران چانهن وغيره بہ نہ آئي. هنن مون کي پنجن سالن جي سڪالرشپ جو مڪمل پرورگرام ڏنو، جنهن ۾ هڪ سال روسي زبان سکڻ لاءِ، باقي چار سال Ph.D لاءِ مخصوص هُئا. جڏهن تہ مون اهو سڀ ڪجھ ڇئن سالن ۾ ڪرڻ ٿي گھريو، جيڪو هنن کي ناممڪن ٿي لڳو.

انهن وٽ جيڪي بہ غيرملڪي شاگرد هئا، خاص ڪري ايشيا، لاطيني آمريڪا ۽ آفريڪا وغيره جا، اهي سڀ ايترا تہ خوش هُئا، جو هر

ڪورس پوري ڪرڻ کان پوءِ بہ ڪنهن نہ ڪنهن بهاني سان اتي رهيا پيا هئا ۽ واپس موٽڻ جو نالو بہ نہ پئي ورتائون، جڏهن تہ يونيورسٽيءَ وارا انهن مان بيزار هئا، ان ڪري ئي منهنجو پنجن سالن جي جاءِ تي ڇئن سالن جو مطالبو ٻڌي حيران ٿيا. هنن سوچيو هو تہ مان هنن کان پنجن سالن بجاءِ ڇهہ سال گهرندس. آخر اهو طئہ ٿيو تہ ٽي مهينا مون کي هو روسي زبان سيکاريندا ۽ ان کان پوءِ ليبارٽريءَ ۾ مان پنهنجو ڪم بہ شروع ڪندس. باقي زبان وارو امتحان سال کان پوءِ ڏيندس. جو تہ اهو امتحان ٽن مهينن بعد ڪنهن بہ صورت ۾ نہ ورتو ويندو هو، ان دوران مون کي اهو بہ ٻڌايو ويو تہ مون کي هڪ سو روبل اسڪالرشپ طور ملندا.

جيئن آئون ٻڌائي آيو آهيان تہ ان ميٽنگ ۾ مائڪروبايولاجي ۽ باٽنيءَ جا سربراهہ بہ وينل هئا، جن مون کي دلچسپي سان وينئي ٻڌو، انهن اڳيان مون پنهنجي دلچسپي مائڪروبايولاجي ۾ ظاهر ڪئي. جنهن تي ان پروفيسر چيو تہ ايتري ٿوري وقت ۾ اهو مُمڪن نہ آهي، ڇو تہ ان سبجيڪٽ ۾ منهنجو ڪوبہ بيڪ گرائونڊ نہ رهيو آهي، جڏهن تہ باٽنيءَ واري پروفيسر خاموش رهڻ ئي مناسب سمجهيو.

جيئن تہ اڳ ۾ ئي عرض ڪري آيو آهيان تہ روسي زبان سکڻ، منهنجي لاءِ ضروري قرار ڏنو ويو هو. ان مقصد لاءِ يونيورسٽي انتظاميہ انگلش ڊپارٽمينٽ جي هڪ استاد ارينا اگاريونا (Irina Igorevna) جو انتخاب ڪيو، جيڪا لڳ ڀڳ منهنجي عمر جي هئي، هِن فرشتہ صفت عورت مون تي وڏي محنت ڪئي، هن عمر ۾ نئين سري سان پڙهڻ ۽ پڙهائڻ هڪ انتهائي ڏکيو عمل تصور ڪيو ويندو آهي. مگر پڙهڻ منهنجي مجبوري هُئي، جڏهن تہ پڙهائڻ سندس فرضن ۾ شامل هو. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي رويي ۾ سخت ٿي ويندي هئي، مگر اڪثر هو مون کي هڪ استاد کان وڌيڪ دوست پائيندي هُئي، ڪيس فقط هڪ نياٽي هُئي. سندس گهروارو، گِٽار واهہ جو وڄائيندو هو، هو ٻئي پنهنجي گهر ۾ ٿيندڙ هر دعوت ۾ مون کي ضرور گهرائيندا هئا.

سندس محنت ۽ سچائيءَ جي، مون جڏهن بہ کيس موٽ ڏيڻ چاهي تہ هن انڪار ڪيو. منهنجو اصرار هوندو هو تہ اگر اوهان کي ڪجهہ گهرجي تہ مان پاڪستان، يا ڪنهن ٻئي هنڌان اوهان کي گهرائي

ڏيان، سندس جواب سدائين انڪار ۾ هوندو هو. چوندي هئي ته مان سندن مهمان آهيان ۽ مهمانن کان ڪجھ وٺبو ناهي، بس هڪ دفعي پاڪستان آيم ته هُن جي فرمائش تي سندس لاءِ انگريزي ترجمي وارو قرآن شريف کڻي ويس، ڏاڍو خوش ٿي. هن چڱيءَ طرح اسان جي مقدس ڪتاب جي قدرومنزلت ڄاتي پئي ۽ جڏهن پڙهي پورو ڪيائين ته مون کي ٻڌايائين ته هن وٽ بائيبل مقدس به آهي ۽ پوءِ مون به ان کي پڙهيو.

هُن مونکي پهرين ڏينهن ئي ٻڌائي ڇڏيو هو ته نيڪ ٽن مهينن بعد اسان جي وچ ۾ تمام گفتگو روسي زبان ۾ ٿيڻي آهي، ان لاءِ هن ڪمري ۾ ٽي وي رکڻ ۽ روسي اخبارون گهرائڻ جي هدايت ڪئي، جنهن تي فوراً عمل ڪيم، حالانڪ مونکي سمجھ ۾ ڪجھ نه پئي آيو، مگر ان ڪانسواءِ ٻيو ڪو چارو به ته نه هو.

اسان واري شهر ۾ ٽي.وي تي ٻه چينل هلندا هُئا، هڪ لوڪل ٽي.وي ۽ ٻيو ماسڪو ٽي.وي. نائين وڳي هرروز خبرنامو ٻنهي چينلن تي هلندو هو، خبرنامي کان اڳ ۾ ۽ بعد ۾ روز روسي فلم ڏيکاري ويندي هئي، ٻئي ڏينهن ضرور هوءَ فلم جي باري ۾ مون کان منهنجا تاثر پڇندي هئي. روسي ماڻهو ته فلمن جا تمام گهڻا شوقين ٿين، سندن وچ ۾ رهندي، مون کي پڻ ڪافي فلمون ڏسڻيون پيون. انهن فلمن لاءِ هڪ خاص Test پيدا ڪرڻي پئي، جو ته منجهن پروپگينڊا جام هوندي هئي، جڏهن ته تفريحي فلم، ڪا ورلي ڏسڻ لاءِ ملندي هئي.

روسي زبان جي ان اُستادن مون کي پورو سال پڙهايو، شروع شروع جا ٽي مهينا ته سڄو سڄو ڏينهن بس اهو ئي ڪم هوندو هيو، ان کان پوءِ جڏهن ڊپارٽمينٽ ۾ وڃڻ شروع ڪيم ۽ گائيڊ طرفان ڪم ملڻ شروع ٿيو ته پوءِ ٻولي سکڻ لاءِ ٽائيم ڪجھ گهٽ ڪيو ويو، جڏهن ڇھ مهينا ڪن گذريا ته فلاسافي جا ڪلاس شروع ٿيا، هنن جي فلاسافي وارو سبجيڪٽ ڏاڍو ڏکيو ۽ سمجھ ۾ نه ايندڙ هيو، ان ڪري سالانه امتحان ۾ مون ان سبجيڪٽ ۾ ڪي چڱيون مارڪون ڪونه ڪنيون، البته روسي زبان ۾ سٺيون مارڪون آيون ۽ ان کان پوءِ ارينا اگاريونا جي صلاح سان مون روسي ٻولي ۾ ڊپلوما پڻ ڪئي، جيڪو مون لاءِ

انتهائي ڏکيو ڪم هيو، پهريون مهينو تہ ڪنهن آزمائش کان بہ گهٽ ڪونہ هو. مون واري استاد نہ پاڻ موڪل ڪري ۽ نہ ئي مونکي گسائڻ جو موقعو ڏئي. مهيني ڪن جي سخت تڪليف کان پوءِ وڃي ڪنهن حد تائين ان نئين ماحول کي قبول ڪيم.

هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي واپس بئنچ تي آڻڻ ڪو سولو ڪم نہ هيو، جنهن ڏهہ سال ساندهہ پاڪستان جهڙي ملڪ ۾ ليڪچرار جهڙي انتهائي آرام واري نوڪري ڪئي هجي. اهو سڄو ڪريڊٽ ان روسي زبان واري ٽيچر کي ڏيندس، جنهن همت نہ هاري.

انهن ڏينهن ۾ مون کي پنهنجو وطن ڏاڍو ياد ايندو هو، جتي روز هڪ اڌ پيرڊ وٺي آرام ڪبو هو. سال جا اڌ کان بہ وڌيڪ مهينا سرڪاري، غير سرڪاري موڪلون ماڻبيون هيون، ان جي پيٽ ۾ هتي، ڪتابن مان فرصت ئي نہ ٿي ملي. ايتري قدر جو اخبارن پڙهڻ ۽ ٽي.وي ڏسڻ بہ هوم ورڪ ۾ شامل هوندو هو، جو ٻي ڏينهن ان جي باري ۾ سوال جواب ٿيندا هئا.

جيئن تيئن ڪري جڏهن ڪنهن حد تائين سختي گهٽي تہ يونيورسٽيءَ کي ڏسڻ ۽ گهمڻ شروع ڪيم، ائين هڪ ڏينهن گهمندي ڦرندي باٽني ڊپارٽمينٽ (Botany Department) وڃي نڪتس تہ سامهون اهو ئي پروفيسر نظر آيو، جيڪو ڊين وٽ ٿيل ميٽنگ ۾ بلڪل خاموش ويٺل هو، مونکي ڏسي هن هڪدم سڃاڻي ورتو ۽ قرب سان مليو. هن هڪ ساهيءَ ۾ سمورا حال احوال ورتا ۽ هرطرح جي اخلاقي مدد جي خاطري ڏنائين، آخر ۾ هن پنهنجي خواهش جو اظهار ڪيو تہ جيڪر مان Ph.D وٺس ڪريان.

دراصل ان يونيورسٽيءَ جي تاريخ ۾ پهريون غيرملڪي ريسرچ اسڪالر هوس، جنهن کي روسي وزارت تعليم Ph.D ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. ۽ هن چاهيو پئي تہ اهو اعزاز ڪيس ملي. سندس خواهش ڏسي مان سوچ ۾ پئجي ويس ۽ کائنس ڪجهہ مُهلت گهريم تہ جيئن سوچي ويچاري ڪو حتمي فيصلو ڪري سگهان.

هاسٽل موٽي اچي پنهنجي بنگالي دوست تسليم سان سمورا احوال ڪيم تہ هن مائڪروبايولاجي جي پروفيسر جي پيٽ ۾ هن کي ترجيح ڏني. تسليم ٻڌايو تہ هو ڏاڍو Reserve آهي، جڏهن تہ باٽني وارو

پروفيسر انتهائي سادو ۽ نماڻو آهي. واندڪائي نہ اٿس، وڏيڪ اهو تہ هن پاڻ آفر ڏني آهي، ڪم ۾ مدد ضرور ڪندو. ورنہ سياڻي گهاٽي واڌي ۾ ڪيس ڏوراپو تہ ڏيئي سگهبو.

مون ڪي تسليم جو مشورو وڻيو ۽ مون وجي ڪيس ٻڌايو تہ مون ڪي سندس آفر قبول آهي، اهو ٻڌي، خوشيءَ وچان سندس واڇون ٽڙي پيون، ڊوڙي وجي سمورا استاد گڏ ڪيائين ۽ ڪين پنهنجي خوش نصيبيءَ ڪان آگاهہ ڪيائين تہ يونيورسٽيءَ جو پهريون غيرملڪي ريسرچ اسڪالر، سندس نصيب ۾ آيو آهي.

هن ڪنهن بہ وقت ڪم شروع ڪرڻ جي دعوت ڏني، مگر مون سان تہ ٻوليءَ جو مسئلو هو، ان لاءِ مون ڪائنس هڪ اڌ مهيني جي مهلت طلبي گڏوگڏ ڪيس يقين ڏياريم تہ مان پنهنجو ڪم، سندس ئي نگرانيءَ ۾ ڪندس.

ڪراس نادار، اسان جي سکر جيترو شهر مس ٿيندو ان ۾ هڪ يونيورسٽي (اسان واري ڪوبان اسٽيٽ يونيورسٽي) هڪ زرعي انسٽيٽيوٽ، هڪ ميڊيڪل ڪاليج ۽ هڪ پولي ٽيڪنيڪ انسٽيٽيوٽ ۽ ٻيا ننڍا وڏا تعليمي ادارا موجود هئا، زرعي انسٽيٽيوٽ ۾ تہ اعلىٰ درجي جي ريسرچ ٿيندي هئي ۽ ان ڪي اقوام متحده جو تعاون بہ حاصل هو. هي شهر، ماسڪو جي اولهہ ۾ سمنڊ جي ويجهو هو ۽ هتي جون چارئي موسمون انتهائي موافق هيون، ان لاءِ هن ڪي خاص ڪري غيرملڪي ماڻهو ڏاڍو پسند ڪندا هئا.

اتي مون ڪان علاوه پاڪستاني شاگرد ٻيا بہ آيل هئا، ڪامل بنگش، محمود ۽ ظفر. سندن باري ۾ جڏهن معلوم ٿيو تہ ڏاڍي خوشي ٿي ۽ تسليم ڪي ساڻ ڪري ساڻن ملڻ ويم، پوري هفتي ڪان پوءِ اتي ڪنهن سان اڙدو ڳالهائڻ جو موقعو مليو هو، ان لاءِ دير تائين ڪچهري ڪندا رهياسين ۽ هڪ ٻئي سان حال احوال وغيره ڪياسين.

هاڻي جيتوڻيڪ ٻولي بہ سکي ويو هوس ۽ دوستن جو حلقو بہ وسيع ٿي ويو هو، پر تنهن هوندي بہ ڪڏهن ڪڏهن اُداس ٿي پوندو هوس، منهنجي اُداسائي جو هڪ سبب هتان جي يڪسانيت هئي ۽ ٻيو

پنهنجي ديس جي سار، اهڙن لمحن ۾ مان سوچيندو هوس ته پنهنجو ديس وسارڻ ڪيڏو نه ڏکيو آهي.

صبح کان وٺي شام تائين يونيورسٽي، رات جو موٽئون ته پنهنجي ماني پاڻ پچايون، تنهن بعد وري هوم ورڪ. مٿان وري ماني روز هڪجهڙي. صبح جو روزانو ڊبل روٽي، رات جو ڳائو گوشت ۽ پٽاٽا، منجهند جو سوپ، چڪن ۽ ڊبل روٽي. ان جي مقابلي ۾ اسان جي غريب وطن ۾ کاڌي جي ڪيڏي نه چوائس آهي! گوشت ننڍو وڏو، مڇي، پلو، سبزيون وغيره الاءِ ڇا ڇا!!! ڳٽي نه ڳڻجن. لاڙڪاڻي ۾ باقراڻي روڊ تي وينل "ڪاڪي منگل" جا ڀڄيا ته ڪو ناهي ڏيکاري! اسان جي سنڌ ۾ موسمي ميون جو ڪاٿو ئي ڪونهي، مگر هتي ته ڳائو گوشت ۽ پٽاٽا کائي کائي ڳلين ۾ ئي سور تي پيو هو. مٿان وري روز جو روز اوور ڪوٽ پائي پائي تنگ ٿي پيس، ٻاهر نڪرجي ته رڳو اچي برف. ان کان ته اسان جي لاڙڪاڻي ۾ وڏيڪ مزو آهي. روڊن ۽ رستن تي هلندڙ ڏاند گاڏين ۽ ٻگين جا ڇيڪٽ ۽ انهن جي هلڻ سان هوا ۾ اُٿندڙ مٽيءَ جي خوشبو سان هتان جي ڪا به شيءِ پيٽي نه ٿي سگهجي. هتان جي صفائي ۽ سنائي کان ته اصل بيزار ٿي پيس. اسان جي شهر ۾ گاڏڙي تي شيون رکي ڪير هوڪو ڏيندو هو ته مزو پيو ايندو هو، مگر هتي ته لکن ماڻهن جو شهر خاموشيءَ جي چادر ۾ ائين ويڙهيل هو، ڄڻ ڪو راڪاس گهمي ويو هجي.

انهن ئي ڏينهن ۾ منهنجي پياري ڀاءُ رفيق احمد جو خط آيو، جنهن دوستن جي سار ۽ هتي گذرندڙ وقت جي باري ۾ معلوم ڪيو، ان دوران هڪ رات 2-3 وڳي ڌاري هڪ خواب باربار ڏٺم ته منهنجو وچون پٽ اعجاز گم ٿي ويو آهي، جنهن باري ۾ مون کي اطلاع نه ڪيو ويو آهي. فوراً گوٺ فون بڪ ڪرايم، مگر ساندهه ٽن ڏينهن تائين ڪال نه ملي سگهي، سچو سچو ڏينهن ويهاري شام جو جواب ملي ته سڀاڻي اچجو! ان عجيب ذهني ڪيفيت ۽ Depression ۾ فيصلو ڪيم ته بس روس ۾ وڌيڪ ناهي رهڻو. اهو سوچي آهستي آهستي سامان سڙو ٻڌڻ شروع ڪيم، پر حجاب وچان ڪنهن سان ڳالهه ٻولهه به نه پئي ڪري سگهيم، ته ڪٿي ٺٺوليون نه ڪن، ايتري قدر جو پنهنجن ٻنهه ويجهن

دوستن کي به آگاهه نه ڪيم ۽ سوچيم ته ڳوٺ پهچي ڪين خط لکندم ۽ واپس نه اچڻ جو ڪين ڪو معقول بهانو به ٻڌائيندس.

اهو خيال دل ۾ رکي، لڳس تياري ڪرڻ، سڀ کان پهريائين، زبان واري استاد کي، گرميءَ جي موڪلن لاءِ ڳوٺان چڪر ڏئي اچڻ جو بهانو ڪيم، جنهن وڏي جتن کان پوءِ اجازت ڏني، تنهن بعد اڪائونٽنس برانچ کي ائڊوانس اسڪالرشپ جي درخواست ڏنم، جو ته مون وٽ ٽڪيٽ جا پئسا به ڪونه پئي ٿيا، جڏهن ته ڪجهه ڊالر بچيا پئي، جيڪي مان خرچ نه ڪري سگهيو هوم، مگر ٽڪيٽ اجان به مهانگي هُئي، مگر جيئن ڪري پئسا گڏ ڪري ورتم جو ته ڳوٺ پڄي اچڻ لاءِ اهو وقت موزون ترين هيو، جو، جُون جي آخر ۾ ٻن مهينن جون موڪليون ٿيڻ واريون هيون. ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ، شهر جي مشهور هوٽل ”ڪوهه قاف“ ويس جتي Aero Flot وارن جو دفترهيو، مگر انهن ٽڪيٽ نه ڏني، جو ته اونهاري جي وئڪيشن ڪري سيئي سيٽون اڳ ۾ ئي بڪ ٿي چڪيون هيون، مگر انهن هڪڙوحل ٻڌايو ته ماسڪو وڃان ۽ اتي ٽڪيٽ لاءِ ڪوشش ڪريان، مون کي ته بهرحال هر حال ۾ روس ڇڏڻو هو، پوءِ ان لاءِ ڀلي وايا لنڊن يا جرمني اچڻو پوي ها.

ماسڪو لاءِ تمام تياري وٺڻ بعد پنهنجي باٽني واري مهربان پروفيسر وٽ ويم ۽ کيس گرمين جي موڪلن ۾ ڳوٺ وڃڻ واري پروگرام کان آگاهه ڪيم ته هو تمام گهڻو خوش ٿيو ۽ چيائين ته اتان پنهنجي ريسرچ گهربل سامان (Material) کڻي اچان ۽ تازو توانو پڻ ٿي اچان. اها ته ويچاري کي خبر ئي ڪانه هئي ته منهنجي من ۾ ڇاهي. بهرحال مسلسل ٻن ڏينهن تائين هن وٽ ايندو رهيس ۽ سندس ضروري هدايتون نوٽ ڪندو رهيس.

اهڙيءَ طرح روسي ٻوليءَ واري ٽيچر به جام هوم ورڪ ڏنو ۽ چيائين ته مان روسي ريڊيو تان خبرون ضرور ٻڌندو رهان، ته جيئن ٻولي وساري نه ويهان. ائين آخرڪار مان سيني کان موڪلائي، پنهنجو سامان وغيره کڻي، ڪمري جي چابي واردن حوالي ڪري، ماسڪو لاءِ روانو ٿي ويس.

ماسڪو جو سير ۽ ڳوٺ ڏانهن اُڏام

ڪراس نادار شهر ۾ فقط هڪڙو ايئرپورٽ آهي، مگر سڀني ضروري ۽ بنيادي سهولتن سان آراسته. ايئرپورٽ جي ٻه منزله جهوني عمارت رش هئڻ سبب هميشه ڀريل رهندي هئي. ماسڪو وڃڻ لاءِ، الائجي ڪيترين فلائيٽون هُيون، مون ٻه صبح واري هڪ فلائيٽ ورتي، جو ته مون چاهيو پئي ته شام تائين ماسڪو مان ڪراچيءَ لاءِ اڏامي وڃان، مون کي جهاز ۾ اڳيان سيٽ ملي، جيڪا ڪافي آرام ده هئي، ٿوري دير ۾ هڪ ڪراڙي عورت، ٿماٿن سان ڀريل ٻه ٿيلهيون اچي پيرن واري جاءِ وٽ رکيون، معلوم ٿيو ته هوءَ ماسڪو پئي وڃي، جتي ٿماٿا کپائي، شام جو ٻي فلائيٽ ۾ اچي ٻچڙن پيڙي ٿيندي. مان ڏاڍو حيران ٿيس، ائين لڳو ڄڻ ڪو ٽنڊوڄام کان حيدرآباد ويندو هجي. منهنجي حيراني ڏسي چيائين ته شايد مان نئون آهيان، ورنه اهو ته هتي جو معمول آهي ۽ جهازن ۾ اهڙن مسافرن جي پيهه پيهان لڳي پئي هوندي آهي، جيڪي هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين روزمره جي ضرورت واريون شيون کپائڻ ويندا آهن.

ماسڪو ۾ جهاز اسان کي ”ونوڪووا“ ايئرپورٽ تي لاٿو، هي ايئرپورٽ پنهنجي ساخت ۽ جوڙجڪ ۾ ڪافي پراڻو پئي لڳو، ٻي عالمي جنگ ”Second World War“ دوران ٺهيل ٿي لڳو. ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪري، ٻنان ڪنهن دير جي، ٽيڪسي ڪري ماسڪو يونيورسٽيءَ ۾ سيف الله سان اچي مليس، ساڻس ملي، ڪافي اطمينان ٿيو، ورنه ڪافي مشڪل ٿئي ها. هيئنئر جو مان روس مان سَهي سنيري پنهنجي وطن رواني ٿيڻ جو فيصلو ڪري نڪتو هوس ته سوچيم ته جو نه جيستائين ٽڪيٽ ملي، ماسڪو جون چند اهم جايون وغيره گهمي وٺان، جو ته ٻيهر روس اچڻ جا چانس بلڪل ڪونه هئا. اهو سوچي هاسٽل مان ٻاهر نڪتس ۽ هڪ ننڍڙي بُڪ شاپ تان روس ۽ ماسڪو جي باري ۾ ڪجهه ننڍڙا ڪتابڙا ورتم، پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ اهو

ٻڌائيندو هلان ته ماسڪو کي 800 سال اڳ سلاو Slav نسل جي ماڻهن اچي آباد ڪيو. تي سڳهي ٿو ته مختلف ڪتابن ۾ اختلاف هجڻ مگر اڪثر حوالا 1147ع جا ملن ٿا. ٻن ندين ”وولگا“ ۽ ”نگلينايا“ جي قربت هئڻ ڪري هن شهر ترقي ڪرڻ ۾ دير ڪانه ڪئي، ماسڪو نديءَ جي ڪناري تي آباد هئڻ ڪري هن شهر جي خوبصورتي ۾ چار چند لڳي ويا. هن شهر تي اهو نالو پڻ ماسڪو نديءَ پنيان ئي پيل ٿو ڏسجي، قديم دور ۾ چند جهوپڙين تي ٻڌل هي شهر، هن وقت دنيا جي جديد ترين ۽ مصروف ترين شهرن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. هن وقت هن شهر جي آبادي هڪ ڪروڙ جي لڳ ڀڳ ٻڌائي وڃي ٿي.

ماسڪو کي آباد ڪندڙ پهريان ماڻهو، هُنرمند ۽ ڪاريگر هئا، آهستي آهستي سُرخ چونڪ جي چئني طرفن کان آبادي وڌڻ لڳي، سڀ کان پهرين پَڪي عمارت ”ڪريملن“ جي نالي سان، سُرخ چونڪ جي وچ تي قائم ڪئي ويئي. 1237ع ۾ منگول سردارباتوخان ماسڪو جي گورنر کي مارائي هن شهر تي قبضو ڪري ورتو ۽ بيدرديءَ سان شهر کي ساڙايو ۽ تباهه ڪيو. ان عرصي دوران ماسڪو وارن ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏٺا، سندن پناهگاهه ڪريملن به سڄي تباهه ٿي چڪي هئي. جنهن کي ڪافي عرصي کان پوءِ روسين جي هر دلعزيز حڪمران دمتري اوانو وچ Dimitri Ivanovich 1317ع ۾ نهرائي راس ڪيو.

تاتاري ۽ منگول، سراسري طور اڍائي سو سالن تائين روس مٿان حملہ آور ٿيندا رهيا ۽ هتي تباهيون آڻيندا رهيا، سمجهيو وڃي ٿو ته اگر روسي کين نه روڪين ها ته هُو پوري يورپ تي قابض ٿي وڃن ها. آهستي آهستي هن شهر ترقي ڪرڻ شروع ڪئي ۽ 15هين صديءَ ۾ هي شهر يورپ جو وڏو تجارتي مرڪز بنجي ويو. مگر هن شهر جي مقدر ۾ اجا به اهنج لکيل هُئا. 1547ع ۾ هن شهر کي هڪ وڏي باهه ساڙي رک ڪري ڇڏيو، مٿان وري قهر جي ٿڌ رهيل سهيل ڪسر پوري ڪري ڇڏي، هزارين ماڻهو بي گهر ٿي ويا ۽ ڪيترائي بُک وگهي مري ويا. مگر جس هُجي هتان جي ماڻهن کي، جن نئين سر هن شهر کي ناهڻ شروع ڪيو.

روس کي فتح ڪرڻ لاءِ جڏهن به ڌارين قومن حملا ڪيا ته انهن سڀ کان پهرئين ماسڪو کي ئي نشانو بنايو، ان لاءِ سڀ کان وڏيون جنگيون به ماسڪو کي بچائيندي لڙيون ويون. رڪارڊ ۾ ڏيڪاريل سڀ کان وڏي جنگ 18هين صديءَ ۾ لڙي وئي، جنهن ۾ سوئيڊن جو بادشاهه ”ڪارل“ ماسڪو تي ڪاهي آيو، جنهن کي پيٽر ون شڪست ڏني. 1812ع ۾ وري فرانس جي عظيم سپهه سالار ۽ بادشاهه ”نيپولين بونا پارٽ“ ماسڪو تي حملو ڪيو، مگر ٽيهه هزار سپاهه ۽ آفيسر مارائي ڪيس واپس موٽڻو پيو. روسين ان کان پوءِ به ڪيترين ئي جنگيون لڙيون ۽ عظيم قربانيون ڏنيون. ٻنهي وڏين جنگين ۾ پڻ دشمنن جي نظر ماسڪو تي ڪتل هئي. هٽلر ته خواب ۾ به ماسڪو جي فتح ڏسندو هو. ماسڪو جي مرڪز ۾ سرخ چونڪ (Red Square) آهي، جيئن ماسڪو روس جي دل، ائين ماسڪو جي دل وري سُرخ چونڪ ۽ سُرخ چونڪ جي دل وري ڪريملن. روس ۾ ڪريملن (Kremlin) جي اها ئي حيثيت آهي، جيئن آمريڪا ۾ ”وائيٽ هائوس“ جي ۽ برطانيه ۾ ”10 ڊائوننگ اسٽريٽ“ جي، درياهه جي ڪناري تي آباد ماسڪو، هڪ وسيع ۽ عريض علائقي تي ڦهليل آهي، جنهن ۾ آباد قديم دور جي ماڻهن هڪ ننڍڙو قلعو ناهيو ۽ ان جي اڳيان خالي پيل جاءِ تي ڳاڙهيون سِرون هڻي هڪ کُليل چونڪ ناهيو ويو، جنهن جو نالو ”سُرخ چونڪ“ پئجي ويو. بعد ۾ ان علائقي جي چوڌاري آهستي آهستي آبادي وڌڻ لڳي، ان لاءِ ڪريملن کي ماسڪو جي پهرئين عمارت به سڏيو ويندو آهي. روسي هن عمارت سان تمام پيار ڪن ۽ زار جي زماني ۾ ته حڪومت جا جاري ڪيل فرمان هتان ئي ماڻهن کي پڙهي ٻڌايا ويندا هئا. هِن وقت موجود ڪريملن جي عمارت هڪ عظيم الشان قلعو آهي. جنهن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ٽي وڏا دروازا آهن، جن مان هر طرح جون گاڏيون آرام سان اچي وڃي سگهن ٿيون، دروازن جي مٿان وڏا مينار ٺهيل آهن ۽ ڳاڙها ستارا لڳل آهن، جيڪي تمام پري پري تائين رات توڙي ڏينهن جو چمڪندي نظر ايندا آهن. شايد اهي ستارا 1930ع ۾ اسٽالن جي دور ۾ لڳايا ويا آهن. هن عمارت جا ٻه دروازا اولهه طرف کُلندا آهن. باقي هِڪ دروازو اوڀر طرف سُرخ چونڪ ۾ کُلي، اُتي ئي لينن جو مقبرو آهي، اُتي ته عام

ماڻهو اچي وڃي سگهن ٿا، جڏهن ته اوڀارين دروازي کان سرڪاري آفيسر ڪريملن جا ملازم اچن وڃن. سُرخ چونڪ تي ”يوم انقلاب“ ”يوم مئي“ ۽ ٻيون سرڪاري تقريبات منعقد ٿين. جتي، گيلريءَ مان، حڪومت جا اعليٰ ترين عهديدار عوام جي سامهو اچن. فوجي پريڊ به اُتي ئي ٿئي، هر هڪ دروازي جو خاص نالو رکيل آهي. البته مشرقي دروازي کي خاص شهرت حاصل آهي، جيڪو سُرخ چونڪ ڏانهن کُلندو آهي، ۽ ان جو نالو آهي ”اسپاسڪي دروازو“ جنهن جي مٿان هڪ عظيم الشان گهڙيال لڳل آهي، جنهن جون سُيون سون جون ٺهيل آهن. وڏي هيٺ جي ڪري تمام پري کان نظر ايندو آهي. گهڙيال جي گهنڊ جو آواز ”ريڊيو ماسڪو“ سان مُنسلڪ ٿيل آهي ۽ اهڙي طرح ريڊيو ماسڪو جي ذريعي ڪريملن جي اُن گهڙيال جو آواز ساري دنيا ۾ ٻُڌڻ ۾ ايندو آهي.

ڪريملن ۾ اندر، ڪيئي عمارتون آهن، جن جا ڪيترا ئي ڪمرا آهن، هڪ حال ۾ عوامي ميڙ ٿيندا آهن، جنهن ۾ 6000 ڪرسيون رکيل آهن، انهن تقريبن ۾ ڏاڍي رونق لڳي. ان حال کي سينگاريو به واهه جو ويو آهي ۽ روسين جي شان شوڪت جو چڱو خاصو نمونو پيش ڪري ٿو.

ماسڪو ۾ قيام دوران، هڪ ڏينهن صبح سان اٿي وڃي ان قطار ۾ بيٺس، جتي ماڻهو لينن کي ڏسڻ لاءِ مون کان به اڳ ۾ بيٺل هيا. ان ڏينهن، خوش نصيبيءَ سان موسم ڪجهه خوشگوار هئي ۽ اس به نڪتل هئي. مان به اوورڪوٽ ڪونه پاتو ۽ صرف هڪ جيڪٽ ۾ آيو هيس، پر سيءُ ڪونه پئي لڳو ۽ هوا به وٽندڙ هئي. اٽڪل چئن ڪلاڪن جي صبرآزما انتظار کان پوءِ مس منهنجو وارو آيو. لينن جي مقبري ٻاهران ٻه فوجي سپاهي ائين ته سڌا سنوا باادب بيٺا هئا جو لڳي پيو ته ساهه به ڪونه ٿا کڻن. سوويت يونين جو باني، مارڪس ۽ اينگلز جو جانشين ۽ دنيا جي پهرين سوشلسٽ حڪومت جو بنياد رکندڙ، ولاديميرايليچ اوليانو وسڪي لينن (V.I.Lenin – 1870 -1924) شيشي جي هڪ خوبصورت تابوت ۾ اڪيون بند ڪيو ائين ستو پيو هو، جو ڄڻ ته هينئر ئي ٿڪي ٽٽي اچي ستو آهي ۽ لڳو ٿي ته اجهو ٿو اُٿي. سندس

منهن تي ڪنهن به قسم جا گهنج وغيره نه هيا ۽ سندس شيو بلڪل تازي ٿيل پئي لڳي.

ڪنهن به وفات ڪيل ماڻهوءَ کي محفوظ رکڻ جو اُهو طريقو روسين جي پنهنجي ايجاد هئي، ان کان اڳ ڪنهن به ملڪ ۾ ان طرح سان ڪنهن کي به محفوظ نه ڪيو ويو هو. البته قديم مصري ”مميون“ ناهڻ ۾ شهرت رکندا هيا، سندن طريقہ ڪار موجب ماڻهوءَ جو جسم خراب ٿيڻ کان محفوظ رهي ٿو پر سُسندو ٿو وڃي، ان ڪري انهن کي سجاڳي ڪونه سگهبو ته ڪنهن جي ”ممي“ آهي. مصري مميون مون برطانيہ جي ”برٽش ميوزم“ ۾ ڏٺيون. روسي طريقو بعد ۾ چين وارن به اختيار ڪيو ۽ پنهنجي انقلابي رهنما ”چيئرمين مائو“ کي به محفوظ ڪيائون. تازو ڪوريا وارن به پنهنجي ليڊر ”ڪم ال سنگ“ کي ان طرح محفوظ ڪيو آهي.

روسي فوج جي هر سپاهيءَ جي اِها خواهش هوندي هُئي ته سندس ڊيوٽي لينن جي مقبري تي لڳي، اسان واري يونيورسٽيءَ ۾ انگريزي ڊپارٽمينٽ ۾، اليڪسي نالي هڪ مهمان اُستاد هوندو هو، جيڪو انگريزيءَ سان Touch ۾ رهڻ لاءِ اڪثر مون وٽ ايندو رهندو هو. هُو 35 سال فوج ۾ نوڪري ڪرڻ بعد رٽائر ٿيو هو، ٽائيم پاس ڪرڻ خاطر، مهمان اُستاد طور هتي پارٽ ٽائيم جاب ڪندو هو، هُن پنهنجي عسڪري ڊيوٽيءَ دوران پورا 35 سال انتظار ڪيو ته سندس ڊيوٽي لينن جي مقبري تي لڳي مگر، سندس اِها خواهش رٽائر ٿيڻ تائين پوري نه ٿي، جنهن جو کيس اڃ تائين ارمان هو! بعد ۾ بين ڪيترن ئي رٽائر فوجين سان ملاقاتون ٿيون، جن کي اهو اعزاز مليل چڪو هو، جنهن جو هُو ۽ سندن دوست احباب فخر سان ذڪر ڪندا هُئا.

روس ۾ لينن جا ايڏا ته مجسما لڳل آهن، جو ڏسي حيرت ٿيندي، سندس وڏيون وڏيون تصويرون به هر جاءِ تي لڳل نظر اينديون، دُڪانن ۾، آفيسن ۾، گهرن ۾، مطلب ته هر هنڌ ۽ هرجاءِ تي لينن ئي لينن هو، مون چئن سالن جي طويل عرصي دوران ڪنهن به ماڻهوءَ جي واتان، لينن لاءِ غلط Remarks نه ٻُڌا.

لينن جي زندگيءَ تي هزارين ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ لکجن پيا، سندس متان ڪيترين ئي فلمون ناهيون ويون آهن، هُن کي اديبن ۽ شاعرن بي انتها خراج تحسين پيش ڪيو آهي. ميڪسم گورڪي جهڙي عظيم ليکڪ به لينن تي لکيو ۽ ڪيس ساراهيو، سندس راءِ هُئي ته اگر لينن ڪنهن مذهبي دور ۾ هُجي ها ته ماڻهو ڪيس ولي ڪري مڃين ها.

لينن جي زندگيءَ جو تجزيو ڪبو ته خبر پوندي ته هُن ڪافي ڪشالا ڪديا ۽ تڪليفون ڏٺيون، سندس وڏي ڀاءُ کي زار متان حملي ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو ۽ ڪيس سائبيريا ۾ جلاوطنيءَ واري زندگي گذارڻي پئي. هُو هڪ بهترين مقرر ۽ ليکڪ هو ۽ اڻٿڪ 30 ورهيه لڳاتار جدوجهد ڪيائين. اديبن لينن کي تڏي طبيعت جو مالڪ قرار ڏنو آهي، جيڪو جوش ۾ گهٽ ايندو هو ۽ آرام سان ٻين جي ڳالهه ٻڌندو هو، پنهنجن مخالفن کي به ٻڌندو هو ۽ پنهنجي ارادي تي هميشه قائم رهڻ وارو. شروع واري زماني ۾ ڪيس مخالف ماڻهن جي سخت تنقيد جو نشانو بڻايو ويو.

ماسڪو ۾ وڏي ۾ وڏي لائبرريري آهي، جنهن ۾ لکين ڪتاب موجود آهن ۽ جتي روزانو هزارين ماڻهو اچي مطالعو ڪن ٿا. ماسڪو ۽ لينن گراڊ کي اگر ميوزمن جا شهر چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو، ماسڪو ۾ لڳ ڀڳ 70 ميوزيم آهن، هتي سياحن لاءِ مسئلو ٿيندو آهي ته هو ترجيحي بنيادن تي ڇا ڏسن ۽ ڇا نه ڏسن. هن شهر ۾ 150 ته فقط سئنيما گهر آهن، روس جون به وڏيون اخبارون ”پراودا“ ۽ ”ازوسيتيا“ ماسڪو کان علاوه هڪ ئي وقت ٻين 45 شهرن مان ڇپجي پڌريون ٿين، شهر جي وچ ۾ ”بلشوئي ٿيٽر“ (Balshoi Theater) اگر ڪنهن نه ڏٺو ته انهيءَ ڄڻ ماسڪو ۾ قدم ئي نه رکيو. ماسڪو ۾ ڏسڻ لاءِ ”پانوراما“ نالي هڪ جنگي ميوزيم به آهي، جيڪا هڪ انتهائي وسيع ۽ خوبصورت عمارت ۾ موجود آهي. 1812ع ۾ جڏهن نيپولين بوناپارٽ ماسڪو تي ڪاهي آيو ته روسي فوج اُن جي اچڻ کان اڳ ۾ ئي شهر خالي ڪري ويئي هُئي. اها سندن جنگي چال هُئي، نيپولين کي سمورو شهر خالي مليو، متان وري غضب جي سردي ۽ کاڌ خوراڪ جي کمي، انهيءَ صورتحال ۾ روسين متن حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا ۽ کين بُري طرح شڪست

ڏني، هن ميوزيم ۾ اهو سمورو جنگي سامان رکيو ويو آهي، ان جي ترتيب اهڙي آهي جو ائين ٿو لڳي ڄڻ جنگ هينئر هلندي هجي.

ٻه ڏينهن مڪمل طرح ماسڪو جو سير ڪيم، ٻارڙن لاءِ ننڍڙا وڏا رانديڪا به خريد ڪيم، جن ۾ مشرقي جرمنيءَ جي ٺهيل ترين مون کي ڏاڍي چڱي لڳي، سُرخ چونڪ جي ويجهو گم "Gum" ۽ سُم "Cum" نالي ٻه ڊپارٽمينٽل اسٽور آهن، جن ۾ هڪ ئي وقت ٻه ٽي هزار گراهڪ ماپيو وڃن، اُتان خريداري ڪري پوءِ ڳوٺ رواني ٿيڻ لاءِ سوچڻ لڳس.

ٽين ڏينهن صبح سويل ئي ايروفلوٽ جي آفيس پُهتس ۽ ڪراچيءَ لاءِ ٽڪيٽ گهريم ته جواب ڏنائون ته ايندڙ ٻن مهينن تائين هڪ به سيٽ نه آهي، انچارج آفيسر سان ملي ڪيس پنهنجي مجبوريءَ کان آگاهه ڪيم مگر هن به لاچاري ڏيکاري، لٽل مُنهن سان جڏهن واپس هاسٽل آيم ته سيف سمجهي ويو ته ٽڪيٽ ڪونه ملي آهي، هُن مون کي آٿت ڏني ۽ صلاح ڏنائين ته مايوس ٿيڻ جي بجاءِ يورپ گهمي اچان ۽ واپس اچي پڙهائي شروع ڪريان، مگر دل هُئي جا ڪجهه مڃڻ لاءِ تيار نه هئي، اُن رات هڪ پل لاءِ به اک ڪانه لڳي ۽ سموري رات پاسا ورائيندي ورائيندي صبح ٿيو. بس پوءِ ته اهو روز جو معمول ٿي ويو ۽ صبح جو تيار ٿي ايروفلوٽ جي آفيس ويندو هوس ۽ انڪار ٻڌڻ کان پوءِ شهر گهمڻ لاءِ نڪري ويندو هوس، شهر ۾ گهمڻ لاءِ زمين دوز ريل جنهن کي "ميٽرو" سڏن، سا ڏاڍي سَستي ۽ آرامده سواري هئي، مان به بلڪل واندو، هڪ اسٽيشن تي لهي گهمي ڦري وري اچي ان ۾ چڙهان، بس ائين ڪندي شام ٿيندي ته واپس هاسٽل اچي سمهي پوان.

پنجين ڏينهن تي ائين ئي آفيس ۾ مايوس ويٺو ايندڙ ويندڙ مسافرن کي حسرت ڀريل نگاهن سان ڏسي رهيو هوس ته هڪ اوپرو، قدري پريشان ۽ گهبرايل شخص آفيس ۾ داخل ٿيو، "واندڪائيءَ کان وندر ڀلي" وارو محاورو سوچي ڪانئس انگريزيءَ ۾ حال احوال ورتم، هُو ٽڪيٽ لاءِ پريشان هو.

ٻڌايائين ته هُو ڪراچيءَ جو واپاري آهي ۽ "زينت گارمينٽس" جو مالڪ، هتي پنهنجو مال کپائڻ واسطي آيل هو ۽ هاٿي ڪيس وڃٽو هو، جو ڪراچيءَ ۾ ڪجهه آمريڪي امپورٽر اچٹا هئا، انهن کان آرڊر ونٹا هُئا، هن ٻڌايو ته واپارين لاءِ رزرو سيٽون رکندا آهن، جو انهن کي

ترجيح بنيادن تي سهولتون ميسر هونديون آهن، حڪومت پاڪستان پاران ان قسم جو هڪ خط به وٽس هو. ڪانئس اهو خط وٺي Aero Flot جي هڪ سينئر آفيسر سان مليس، خط ڏسي هن چيو ته اگر هن خط جي تصديق پاڪستاني سفارت خانو ڪري ته ڪجهه نه ڪجهه ڪري سگهبو. مون واپس اچي ڪيس ٽيڪسي ڪري ڏني، ٽيڪسي ڊرائيور کي پاڪستاني سفارتخاني جو ڏس سمجهايو، ويندي ويندي هن مون کان انجام ورتو ته مان سندس انتظار ڪندس ۽ ڪيس ڇڏي هليو نه ويندم، ڪيس ڪهڙي خبر ته مان وٽ سواءِ انتظار جي ٻيو ڪو به Option ڪونه هيو.

هُو دوست ٻن ڪلاڪن جي اندر اندر، ساڳي ٽيڪسيءَ ۾ اچي پهتو، سفارتخاني وارن تصديق ۾ ڪيس هڪڙو خط به ڏنو، جيڪو کڻي مان وڃي، اُن آفيسر سان مليس، هُن خط پڙهي ايترو پُڇيو ته ”گهٽيون ٽڪيٽون گهرجن“؟ ”ٻه“ مون کان بي اختيار نڪري ويو. اک ڇنڀ ۾ حساب ڪري، ٻن ٽڪيٽن جا پئسا گهريائين.

اُن لمحي نه ڄاڻ ڪهڙي احساس تحت واپسيءَ جي ٽڪيٽ پڻ وٺي ڇڏيم، اهو سوچي ته اگر موٽي آيم ته واهه واهه، نه ته هِڪ طرف جا پئسا ويندا نه! ٻيو ڇا؟!!.

اهڙي طرح ڊپلوميٽس (سفارتخاني جا آفيسر) لاءِ رزرو فرسٽ ڪلاس جون ٻه ٽڪيٽون مليون، واپس اچي سامان تيار ڪرڻ لڳس ۽ سيف کي ڪراچيءَ لاءِ اڏام جو ٻُڌايم، حيران ٿيندي چيائين، ”ائين به ٿيندو آهي ڇا؟“ بس ائين اچي اوچتو ڪراچي ايئرپورٽ تي لٿاسين..!

هتي ڪراچيءَ ۾، جيئن ته ڪنهن کي منهنجي واپس اچڻ جو اطلاع ڪونه هيو، ان ڪري ايئرپورٽ تي لهي، ٽيڪسي ڪري، اسٽيشن تي پُهتس ۽ ٽرين ذريعي اچي لاڙڪاڻي نڪتس. مون کي پنهنجي سامهون ڏسي ڪو يقين ئي نه پيو ڪري ته مان ايترو جلدي واپس اچي سگهان ٿو، گهر جي مڙني ڀاتين جي چهرن تي خوشي ۽ حيرانگيءَ جا مليل جذبا هُئا، روس جهڙي مُلڪ مان ايترو جلدي موٽي اچڻ، بهرحال عجب کان خالي نه هو، سڀ کان پهريائين بابا سائين واپسيءَ جو

پروگرام پُڇيو ۽ پوءِ واري واري سان گهر جي تمام ڀاتين اهو سوال ڪيو، ۽ ان سان گڏ هو روس جي باري ۾ طرحين طرحين جا سوال ڪرڻ لڳا، دوستن دعوتون ڏيڻ شروع ڪيون، اڻ سڌيءَ طرح انهن مون کي پنهنجو مهمان تصور ڪيو ۽ مختصر عرصي ۾ واپس موڪلڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا، مطلب ته مون کي ذهني طرح ايترو ته منجهائي ڇڏيائون جو مان ڪين پنهنجي دل جي ڳالهه به نه پئي ڪري سگهيس، ته منهنجي من ۾ چاهي! مان ڪو واپس وڃڻ لاءِ ڪونه آيو هوس، پر مجال آ جو مُنهنجي به ڪو ٻڌي. ائين به ٽي هفتا پيا به ڪچهرين ۾ گذري ويا، سيني پنهنجو پنهنجو پيار ۽ قرب ونڊي بس ڪيو ته هِڪ ڏينهن مون ڇا ڪيو جو ڪمرو بند ڪري، اڪيلائيءَ ۾ وينس سيني معاملن تي غور ۽ ويچار ڪرڻ ۽ پاڻ کان سوالن جوابن جو سلسلو شروع ڪري ڏنم، سوال به پاڻ پئي ڪيم ته جواب به پاڻ پئي ڏنم، آخرڪار ان فيصلي تي پهتس ته مونکي واپس وڃڻو آهي ۽ (Ph.D) ڪرڻي آهي، اهو فيصلو ڪرڻ بعد مون پاڻ کي ڪافي مضبوط انسان محسوس ڪيو ۽ پاڻ تي فخر ڪرڻ لڳس، جنهن بعد هوم ورڪ وارا فائيل کولي باقي رهيل پنجن هفتن جي موڪلن وارو پروگرام ترتيب ڏيڻ لڳس.

Ph.D لاءِ منهنجي ٿيسز جو عنوان هو ”سنڌ جا دوائون پيدا ڪندڙ ٻوٽا (Medicinal Plants of Sindh) ان لاءِ مون کي سنڌ جي مختلف شهرن ۽ وستين مان ڪُجهه ٻوٽا گڏ ڪرڻا هُئا، ان مقصد لاءِ ڪئميرا کڻي سنڌ جي سفر تي نڪتس، فوٽو گرافي ڪرڻ سان گڏوگڏ گهربل مقدار ۾ ٻوٽا به گڏ ڪيم، لائبريرين به گهميس ته حڪيمن ۽ طبيبن سان به ملاقاتون ٿيون، ان سلسلي ۾ آخري منزل اچي ڪراچي ڪيم، جتي ناظم آباد ۾ حڪيم محمد سعيد صاحب جي قائم ڪيل لائبرري جو تفصيلي جائزو ورتم، جتي طب تي هر ٻوليءَ ۾ ڪتاب موجود هئا، اگر نه هيو ته سنڌي ٻوليءَ جو ڪتاب نه هُيو! ايتري قدر جو لائبريرين ان سلسلي ۾ پنهنجي لاعلميءَ جو اظهار ڪيو ته ڪو سنڌي زبان ۾ طب تي ڪتاب لکيل آهي. موٽ ۾ مون ڪيس طب تي لکيل سنڌي ڪتابن جي هڪ ڊگهي لسٽ تيار ڪري ڏني. خدا ڪي خبر ته بعد ۾ اهي ڪتاب گهرايائون يا نه!

اهڙيءَ طرح وڃڻ جي ويل به اچي ويئي، واپسيءَ جي سيٽ ته بُڪ ڪرايل هُئي، ضروري سامان ۽ مواد گڏ ڪري، اچي ايئرپورٽ تي پهتم، ڪراچي وارن ته ان سامان تي ڪو اعتراض ڪونه ڪيو، البته ماسڪو ۾ چڱيءَ طرح چيڪنگ وغيره ٿي، جتي پروفيسر پاران ڏنل ليٽر ڏيکاريم. دراصل مون سان گڏ ڪافي تعداد ۾ بوٽا هيا، جن تي اعتراض ٿيڻ قدرتي ڳالهه هئي، ماسڪو جي شريميتوا ايئرپورٽ تان سڌو لوڪل ايئرپورٽ تي آيم، اُتان لوڪل فلائيٽ ذريعي اچي ڪراس نادار نڪتس، ڪمرو کولي، سامان رکيم، ڪپڙا وغيره بدلائي، جڏهن ليٽي پيس ته صدين جا ٿڪ لهي ويا ۽ پهريون دفعو ڪمرو پنهنجو محسوس ٿيڻ لڳو ۽ گذريل دفعي واري ڪيفيت دل جي ڪنهن نه گوشي ۾ موجود نه هئي.

پنهنجي ڇئن سالن جي قيام دوران مان به پيرا موڪلن ۾ پاڪستان آيم ۽ اٽڪل به به مهينا رهيم، شيڊول بس اهو هوندو هيو جو ساري سنڌ مان بوٽا گڏ ڪبا هيا، انهن کي پريس (Press) ڪري، سڪائي اوڏانهن کڻي وڃڻ لاءِ ناهي رکبا هئا. هڪ به جوڙا نوان نهرائبا هيا، يارن دوستن سان ڪجهه ڪچهريون ڪبيون هيون، لائبريريون گهمبيون هيون. اهو هوندو هو موڪلن ۾ گهاريل وقت جو معمول ۽ مصروفيتون. *بوٽن کي گڏ ڪرڻ دوران جڏهن خيرپور ميرس آيم ته رضا پٽيءَ نالي هڪ نوجوان سان ملاقات ٿي، جنهن کي به بوٽن سان ڏاڍو شوق ڏٺم، ان جي طبيعت ڏاڍي وڻي ته ڪيس هڪ ڪتاب تحفي ۾ ڏنم، جيڪو بوٽن کي سڃاڻپ لاءِ هڪ مستند ڪتاب هيو، رضا سان ملاقات وري 2010 ۾ ٿي، يعني ته 30 سالن ڪانپوءِ، ته هن مون وارو ڪتاب ڏيکاريو، جنهن کي ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي ته هن ڪتاب کي ڪيئن ته سنڀاليو آهي. ڊاڪٽر رضا پٽي هينئر خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ هربيريم جو سربراهه آهي ۽ واهه جو ڪم پيو ڪري.

روس ۾ گھاريل ڏينھڙا

هينئر جڏھن واپس روس پهچي ويو هوس ته پاڻ سان گڏ اطمينان ڪٺي آيو هوس، يا ائين ڪٺي سمجھو ته سيئي ٻيڙا ساڙي پوء موٽيو هوس، ان ڪري پهرئين ڏينھن تي ننڊ ٻه ڏاڍي مٺي آئي، هونئن ٻه پويان لاڙڪاڻي ۾ پنھنجن ٻارڙن کي ڏاڍو خوش ۽ مطمئن ڏسي آيو هوس. دوست ۽ احباب ٻه نيڪ تمنائن سان مون لاءِ دعاگو هئا. والدين هر لمحي مون کي دعائون ڏيئي رهيا هئا. گهر جا سيئي معاملا حسبِ دستور پئي هليا، ان ڪري واپس موٽڻ لاءِ منھنجي دل اڳ ۾ ئي تيار ٿي چڪي هئي، مطلب ته هر ماڻهوءَ چاهيو پئي ته مان Ph.D ڪري موٽان ۽ مون ۾ اها سگھه ڪانه هئي ته سندن خواهش جو خون ڪري سگھان. مون کي واپس ڏسي Russian Language Teacher ڏاڍي خوش ٿي. جيئن ته هتان کان سندن لاءِ ڪجھه ننڍڙا تحفا وٺي ويو هوس، ان لاءِ ٻه سندن خوشي ڏسڻ وٽان هئي، حالانڪ تحفا قيمتي نه هُئا، پلا ڪلفٽن مان ورتل سپون، ڪوڏ ۽ انهن جا نهيل هار، سنگ مرمر جون نهيل ننڍڙيون سستيون شيون ۽ ڪجھه رومال جيڪي اسان وٽ عام جام آهن، مگر هن اصل انهن احساسن ۽ جذبن جو قدر پئي ڪيو، جن تحت مان ايترو پري کان سندن لاءِ تحفا کٺي ويو هوس. هن اهي تحفا سنڀالي رکيا ۽ هر ايندڙ ويندڙ مهمان کي ڏيکاري چوندي هئي ته ”هي تحفا منھنجي لاءِ پاڪستاني شاگرد آندا آهن“.

ٻئي ڏينھن ڊپارٽمينٽ ويس ته معلوم ٿيو ته اتي مون واري گائيڊ وٽ هڪ روسي خاتون پڻ Ph.D ڪرڻ واسطي آئي آهي، جنهن پنھنجو ڪم شروع ڪري ڏنو آهي، گائيڊ هڪدم اُن خاتون کي گھرائي مون سان سندس تعارف ڪرايو ته هي واليا والنيتينا ولادوميرووونا يا سرگيوا (Valentina Vilado Mirovnaya Sergeva) آهي، ڊپارٽمينٽ ۾ ڪابه اضافي جاءِ نه هئڻ ڪري اسان ٻنهي کي هڪ ئي ٽيبل ڏني ويئي، هن کي ڪُجھه ڪُجھه انگريزي زبان آئي پئي، جو اسڪول ۾ انگريزي سندس Second Language هُئي، ٿوري گھڻي روسي مان ٻه سکي ويو

هوس، ان لاءِ هڪ ٻئي کان حال احوال وٺي پئي سگهياسين، مون ڪيس سنڌ مان گڏ ڪيل Material ڏيکاريو هن اهو سامان ڪبٽ ۾ رکيو ۽ چيو تہ اگر مان چاهيان ٿو تہ، Ph.D وقت اندر ڪريان تہ پوءِ ڪم شروع ڪرڻ ۾ دير نہ ڪريان. اڄ ايترن سالن جي گذري وڃڻ بعد سوچيان ٿو تہ اگر اُها خاتون مون سان گڏ داخلا نہ وٺي ها تہ مون کي ڊگري وٺڻ ۾ هڪ اڌ سال ٻيو بہ لڳي وڃي ها، هي سندس توجهہ ۽ محنت جو ئي نتيجو هو جو اسان هڪ ئي ڏينهن ڪم پورو ڪيو، امتحان ڏنوسين ۽ پاس ٿياسين، هو انتهائي خلوص واري ۽ سباجهي خاتون هُئي، هن منهنجي تلخ ۽ ٽڪائيندڙ ڪم کي جنهن نموني آسان بنايو ۽ منهنجي مدد ڪئي، اهو آئون ڪڏهن بہ ڀلائي نٿو سگهان.

جيئن تہ هيل روس واپسي اطمينان سان ٿي هئي، ان لاءِ ڪم شروع ڪرڻ ۾ ڪابہ دير نہ ٿي، والدين کان سکيل سويل اٿڻ واري عادت وڏو فائدو ڏنو، منجهند تائين لاڳيتو ڪم ڪندي جڏهن ٿڪجي پوندو هوس تہ هاسٽل اچي، لنچ وغيره ڪري ڪُجهہ آرام ڪندو هوس، مگر بعد ۾ معلوم ٿيو تہ مُنهنجي ان Routine تي چرچا ٿيندي ويا آهن، اگر منهنجي غير موجودگي ۾ ڪو منهنجو پڇڻ ايندو هو تہ ڪيس ڊپارٽمينٽ وارا ٻڌائيندا هئا تہ، ”صاحب جن ماني کائيندا، پوءِ آرام ڪندا، بعد ۾ گهمندا ڦرندا ۽ ڪڏهن ڪڏهن پڙهندا بہ“ بعد ۾ جڏهن دوستن واتان مون تي ٺاهيل چرچن جي خبر پيئي تہ تڪليف پهتي ۽ شاهہ صاحب جون هي سٽون ذهن جي ڪينواس تي اڀرڻ لڳيو.

سُتا اُٿي جاڳ، ننڊ نہ ڪجي ايتري
جو تو ساڻيهہ پانيو ، سو مانجهاندي جو ماڳ
سلطاني سهاڳ، ننڊون ڪندي نہ ملي

منجهند جو ننڊ ڪرڻ وارو اهو آخري ڏينهن هو، وري ڇئن سالن ۾ ڪڏهن بہ ٻنپهرن جو حرام جو اک بہ پوري هجي، يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجو گهٽي کان گهٽو وقت صرف ڪرڻ لڳس ۽ ليبارٽري ۾ ڪم ڪرڻ دوران پنهنجو Sitting Power ايترو تہ وڌائي ڇڏيم، جو يونيورسٽيءَ وارن ڊپارٽمينٽ جون چاٻيون ئي مون کي ڏيئي ڇڏيون جو

سيني کان بعد ۾ وڃڻ وارو مان ئي هوس، جنهن تي واليا ماضيءَ جي حوالي سان ڪڏهن ڪڏهن مذاق به ڪندي هئي.

شام جو سج لٿي مهل واپسي ٿيندي هُئي، ۽ ڪِچن ۾ ماني وغيره تيار ڪبي هئي، هاٽي جنهن ڪمري ۾ مان رهندو هوس، اهو پنجين منزل تي هوندو هو، جتي مون سان گڏ هڪ سينئر روسي شاگرد "Misha" به رهندو هو، هُن سموري ڪمري ۾ مارڪس، اينگلز، لينن ۽ برزنيف جون تصويرون آويزان ڪري ڇڏيون هيون، جيڪي مون کي عجب لڳنديون هُيون، جو اهو ڪمرو ئي اسان جو سڀ ڪجهه هو. سمهڻ، پڙهڻ، کائڻ، پيئڻ وغيره سڀ ڪجهه اتي ئي هو.

آهستي آهستي مون کيس سمجهايو ته زندگيءَ ۾ سياست کان علاوه به گهڻو ڪجهه آهي، خداتعالىٰ انسان کي ڏاڍو حَيسن بڻايو آهي، اگر ڪمري ۾ تصويرون لڳائڻ ضروري آهن ته ڇو نه ڪي ڇڱيون تصويرون لڳايون. مس مس آماده ٿيو ۽ پنهنجي پسند جو اظهار ڪندي ٻُڌايائين ته کيس هندوستاني اداڪاره شبانه اعظمي پسند آهي، هڪ دوست انهن ئي ڏينهن ۾ يورپ پئي ويو، اُن هٿان به بهترين پوسٽر گهرايم، هڪ شبانه اعظمي جو ۽ ٻيو يورپين اداڪاره بروڪ شيلڊ جو، ۽ باقي ڪمري ۾ وال پيپر لڳايوسين ته ڪمرو نکري پيو، جنهن کي اسان ٻنهي جي دوستن ڏاڍو ساراهيو. ميشا هڪ روسي ڳوٺاڻو هو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ سان ڏاڍو سچو ۽ مخلص هو. جڏهن به ڳوٺان ايندو هو ته سڪايل مڇي، ماکي ۽ مکڻ جام آڻيندو هو، هن کي پنجاهه روبل اسڪالرشپ ملندي هئي، اُن لاءِ خرچ انتهائي احتياط سان ڪندو هو. حجاب ۽ حيا وارو شخص هو. منهنجي روسي ٻولي، ساڻس مُسلسل ڳالهائڻ جي ڪري وڌيڪ سُڌري، رات جو مان ماني وڌيڪ تيار ڪندو هوس، جو ڪو نه ڪو دوست وغيره اچي مانيءَ ۾ شامل ٿيندو هو، ڪڏهن ڪڏهن هي به ساٿ ڏيندو هو. کيس خشڪ ڪيل مڇي ۽ بيئر ڏاڍو وڻندا هئا، ان مڇيءَ جي بوءِ مخصوص ٿئي. پهريائين ته مون کي ان بوءِ بيزار ڪري وڌو، مگر بعد ۾ آهستي آهستي مون به اِن Taste کي Develop ڪري ورتو.

ڪيترن سالن کان پوءِ 1990ع ۾ جڏهن جدي ۾ شيرٽن هوٽل جي افتتاحي تقريب ۾ وياسين تہ مون کي اُها مڇي "Smoke Fish" نظر آئي، جيڪا مون کائڻ لاءِ ڪنئي تہ مُنهنجي گهرواري اُن جي ڏپ کان ڪافي پري وڃي بيني ۽ چيائين تہ ايڏي وڏي هوٽل ۾ کائڻ لاءِ اوهان کي فقط اها مڇي لڌي؟! مگر مان ڪيس ڪهڙو جواب ڏيان تہ اِنهيءَ سان منهنجو ڪيڏيون نہ يادون وابستہ آهن...!.

شروع شروع ۾ هتان جي ماني بنھ ڪانہ وڻندي هئي ۽رڳو ڊبل روٽي تي گذارو ڪندوهوس، ڪڏهن بنگالي دوست تسليم ماني تيار ڪندو هو تہ وڃي وٽس کائيندو هوس، بنگالي جڏهن پاڻ ۾ گڏ تيندا هئا تہ چمچا ۽ ڪانٽا ڇڏي هٿن سان کائيندا هئا. جنهن کي تسليم جي نهايت پياري دوست "Aiona" ناپسند ڪندي هئي ۽ اهڙن موقعن تي مون سان گڏ ڪمرو خالي ڇڏي ويندي هئي، البتہ تسليم، اسان سان گڏ هوندي ڪانٽا ۽ چمچا استعمال ڪندو هو.

انهن شروعاتي ڏينهن ۾ سوڊان جي هڪ شاگرد محمد حسن الودود سان بہ ملاقات ٿي، جنهن پنهنجي روسي دوست "تانيا" سان شادي رچائي هُئي، جنهن مان ڪيس "ماريا" نالي ٻن سالن جي نياڻي بہ هُئي، هو اتي آخري سال ۾ هو ۽ وڃڻ جون تياريون ڪري رهيو هو. هُن منهنجي دعوت جهلي، اُتي سندس گهرواري تانيا کي مون سنڌي پرت پريل چولو پاتل ڏٺو تہ نظرون اتي ئي ڄمي ويون، منهنجو يڪ ٽڪ ڏسڻ هُن محسوس ڪيو ۽ پڇيو تہ، "سجاتو اتئي چا؟" ڪيس جواب ڏنم تہ "هن پرت پريل چولي مان مون کي پنهنجي ديس جي خوشبو ٿي اچي". محمد حسن ٻڌايو تہ گذريل سال هو اتلي ويا هُئا. جتان هنن هي چولو 40 ڊالرن ۾ خريد ڪيو هو، مون کي حيرت ٿي تہ اهو سنڌ جي ڪنهن مارئي مثل نينگريءَ ڪيئن نہ نُور نچوري پريو هوندو، چا ڪيس چاليھ ڊالرن جو چوٿون حصو بہ مليو هوندو!

مون لمحي پر لاءِ سوچيو تہ سنڌ جو هي شاهڪار سنڌ مان هليو، اٽلي پهتو، اتان روس آيو ۽ هاڻي سوڊان جا سانپاها اتس ۽ يورپ

ڪان آفريڪا ڪنڌ ويندو. سنڌي چولي جو اهو سفر الاءِ جي ڪيستائين جاري رهندو.

روس ۾ ڳائي گوشت جي ڏاڍي قلت هوندي هئي، مڇي، مرغي وغيره تہ ملي ويندي هئي، مگر دعوت وغيره ۾ اهي شيون ناڪافي سمجهيون ويندڀون هيون، بعد ۾ اتي ڪئنٽين ۾ ڪم ڪندڙ هڪ ڪراڙي عورت سان عليڪ سليڪ ٿي، جيڪا هفتي ۾ هڪ دفعو بيٺي اگهہ تي سنو ڳائو گوشت صاف ڪري ڏيندي هُئي، وٽائنس گوشت حاصل ڪرڻ جو اهو سلسلو اُتي رهڻ تائين جاري رهيو.

گوشت جو ذڪر نڪتو آهي تہ، هلندي هلندي اوهان کي هڪ دلچسپ واقعو ٻڌائيندو هلان، اسان جي هاسٽل ۾ آفريڪي شاگرد ڪافي رهندا هئا، اُهي ڏاڍا سُٺا ڊانسر ۽ سنگر هُئا، ۽ طبيعت ۾ ڏاڍا زندهہ دل، انهن مان هڪ همراهہ کي گوشت ڪاڏي ڪيترائي مهينا گذري چُڪا هُئا، هو گوشت جو نالو ٻُڌي جذباتي ٿي ويندو هو. هڪ رات هن جاڳڻ جو فيصلو ڪيو ۽ فجر مهل وڃي قطار ۾ بيهي تہ جيئن سرڪاري دڪان کلي ۽ ڪاسائي اچي تہ گوشت وٺي سگهي. اهڙي طرح هو يڪا سارا ڏهہ ڪلو گوشت وٺي اچي ڪمري تي پهتو ۽ وڏي اهتمام سان سمورو گوشت ڊنر مهل تيار ڪرايائين ۽ ڪافي دوستن کي دعوت ڏيئي گهرايائين. ماني تيار ٿي تہ وڏي شوق مان وينو ڪائڻ، هُو ۽ سندس ٻيا آفريڪي دوست گوشت کائي رهيا هئا ۽ گڏوگڏ هڏا ٻہ چوسي رهيا هُئا، سندن اِهو لقاءُ ڏسي هڪ روسي دوست ڪائنس پڇيو تہ ”آفريڪا ۾ ڪتا ڇا ڪائيندا آهن؟“ اهو ٻڌي وڏي اطمينان سان چيائين تہ، ”آلو!!“ دراصل سڄي يورپ ۾ آلو صبح شام واپريا ويندا آهن.

مون واري شهر ”ڪراس نادار“ جون چارئي موسمون برداشت جوڳيون هُيون، دراصل منهنجي داخلا پهريائين ماسڪو اسٽيٽ يونيورسٽي Moscow State University ۾ ٿي هئي، مگر سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ ڇهہ مهينن تائين فائيل Under process ۾ رهڻ ڪري، مون واري Seat ڪنهن ٻئي شاگرد کي ڏنائون ۽ اهو طئہ ٿيو تہ ڇهہ مهينا ڪراس نادار جي يونيورسٽيءَ مان ٻوليءَ جو ڪورس ڪري نئين سيشن ۾ اچي ماسڪو يونيورسٽيءَ ۾ داخلا وٺان، سندن ڳالهہ

Reasonable هئي جو دير اسان پاران ٿي هئي، بهرحال جڏهن ڪوبان استيشن يونيورسٽي آيس ۽ پنج ڇهه مهينا گذاري بولي سکڻ واري مرحلي مان پارٽيس تہ سفارتخاني جي معرفت وزارتِ تعليم کي پنهنجي خواهش کان آگاهہ ڪيم تہ مان Ph.D هتان ئي ڪرڻ چاهيان ٿو، جيڪا ڳالهہ هنن قبولي ورتي.

ماسڪو ۽ لينن گراڊ جهڙن انتهائي ٿڌن شهرن ۾ کائڻ جي شين جي ڏاڍي اڻاٺ هوندي هئي، خاص ڪري گوشت، سبزيون ۽ فروٽ تہ ڪافي تڪليف کان پوءِ ملندا هُئا. جڏهن تہ ڪراس نادار ۾ اهي شيون عام جام ملنديون هيون، شهر جي چوڌاري ٻهراڙيءَ مان پوڙها ۽ پوڙهيون ٽوڪرن ۾ روزمره جي ضرورت واريون شيون کڻي اچي فٽ پاٿ تي ويهندا هئا ۽ شام ٿيندي ئي پنهنجن پنهنجن شهرن لاءِ اُسهندا هئا. ڳائو مکڻ تہ عام جام ملندو هو ۽ دڪانن کان ٻاهر خوشبو ڪاهي ايندي هئي، اتي اسان بہ واهہ جو مکڻ کاڌو. ان دوران مون کي پنهنجو اباڻو ڳوٺ ٻُٺ سرائي (تعلقو ميهڙ) ڏاڍو ياد ايندو هو، جتي اسان وٽ جام مينهون هونديون هُيون، اسان جي ڏاڏيءَ، جنهن کي سڀئي ”مٺي امان“ ڪري سڏيندا هئا، اسان کي لازمي طور صبح جو مانيءَ سان مکڻ ڏيندي هئي.

گهٽ ۾ گهٽ انهن ڏينهن ۾ اجوڪا مضر ڪاڏا تہ ڪونہ هئا. يورپ جا ماڻهو اُس جا سِڪايل ۽ اسان ايشيا ۽ آفريڪا وارا اُس جا ستايل، سنڌ ۾ مينهن گهٽ پون، شاعرن بہ ان موسم کي واهہ جو ڳايو آهي، پٺائيءَ تہ اِن موسم کي ملاقات جي موسم سڏيو آهي.

اڄ پڻ اُتر پار ڏي، ڪارا ڪڪر ڪيس
وڄون وسڻ آيون ڪري لعل لبيس
پرين جي پرديس، مون کي مينهن ميڙيا

پر اسان يورپ وڃي ان موسم کان سخت بيزار ٿي پياسين، هر وقت برسات، هٿ ۾ ڇٽي کڻي ۽ مٿي تي ٽوپلو رکي تنگ ٿي پياسين، دعائون گهرندا هئاسين تہ ڪڏهن ٿي اُس نڪري ۽ سُک جو ساهہ کڻئون، هٽ تہ بس اُس نڪتي نہ آهي. زائفائون ۽ ٻار باغن باغيچن ۾ ليٽي

پوندا تہ جيئن سندن جسم کي وڌ ۾ وڌ اُس لڳي، هونئن بہ هرويرو اسان واري شهر ۾ اُس ناياب بہ ڪانہ هُئي پر ماڻهن جي من ۾ اُس جي سڪ پيڙهي در پيڙهي سمايل هئي.

اسان جي هاسٽل سامهون هڪُ وڏو لان هو، جنهن جي چوڌاري گلن جون خوبصورت قطارون هيون، جڏهن بہ اُس نڪرندي هئي تہ هاسٽل ۾ رهندڙ چوڪريون يونيورسٽي وڃڻ بدران اچي لان ۾ ويهنديون هيون ۽ سڄي دنيا جون مستيون وغيره ڪنديون هُيون، اگر ٿڪجي پونديون هيون تہ چادرون وڇائي اُتي ئي ليٽي، اخبار پڙهنديون هيون، سندن ڪوشش هوندي هئي تہ سندن بدن تي جيترو بہ ٿي سگهي ڪپڙا مختصر هجن، تہ جيئن سندن بدن گهٽي ڪان گهٽي اُس حاصل ڪري سگهي. انهن يورپي چوڪرين کي اُس ۾ وهنجندو ڏسي، ڪجهہ آفريڪي چوڪرن پڻ Sun Bath ڪرڻ شروع ڪري ڏنو، جن کي ڏسي يورپي (گوريون) هڪ ٻئي کي ڪنن ۾ چونديون هُيون تہ، ”چا هنن کي اجان بہ اُس ۾ سڙڻ جي ضرورت آهي“ روسي ماڻهوSun Bath کي Zagarth چون، جنهن جو مطلب آهي اُس ۾ سڙڻ.

اسان پاڪستاني دوست، هفتي ۾ هڪ دفعو گڏجاڻي ضرور ڪندا هُئاسين، اها گڏجاڻي، ڪڏهن مون وٽ ٿيندي هئي تہ ڪڏهن ڪنهن ٻئي دوست وٽ، محمود ۽ ظفر ڪچن سنڀالي وٺندا هئا، جڏهن تہ ڪامل ۽ مان خريداريءَ لاءِ ٻاهر نڪري ويندا هُئاسين، جڏهن بہ اهڙو ڪو پروگرام رٿيندا هُئاسين تہ مان بنگالي دوست تسليم کي ضرور گهرائيندو هوس جو هُو، انتهائي سُلجهيل هو، ٻيا بنگالي همراهہ بہ اچي گڏ ٿيندا هُئا. شروع شروع ۾ تہ پاڪستان وارن جي باري ۾ پُڇ پُڇ ڪندا هئا تہ انهن ماضيءَ ۾ مٿن ڪافي ظلم ڪيا آهن. مگر آهستي آهستي هُو اسان سان هِري مِري ويا ۽ ”يومِ پاڪستان“ جي سلسلي ۾ ٿيندڙ اسان جي پروگرامن ۾ پڻ شرڪت ڪرڻ لڳا ۽ تعريفي ڪلمات ادا ڪندا هُئا، جو موٽ ۾ اسان بہ سندن مُلڪ جي تعريف ڪندا هُئاسين، ائين انهن منجهہ پيدا ٿيل اوپرائپ دُور ٿي.

هاسٽل جي هر منزل تي هڪ ڊانسنگ هال هوندو هو، جتي آچر رات واهہ جي محفل مچندي هئي، لاطيني آمريڪا جي ملڪن ڪيوبا،

اڪيوڊر ۽ سلوا ڊور وغيره جي ملڪن جا شاگرد ۽ شاگردياڻيون، جڏهن اسپيني زبان ۾ ڳالهائڻ لاءِ اُٿندا هئا ته اتي وچڻ وارا ماڻهو به ويهي رهندا هُئا ۽ ڪين وري ڳالهائڻ لاءِ زور پريندا هُئا. حالانڪ اسپيني زبان اسان کي سمجهه ۾ ڪونه ايندي هئي، پر اُن ٻوليءَ ۾ جيڪو سرور هوندو هو، ٻي ڪنهن ٻوليءَ ۾ ورلي ملندو؛ لانگ فيلو چواڻيءَ "موسيقي سڀني انسانن جي گڏيل زبان آهي".

روسي ماڻهو فلمن جا ڏاڍا شوقين ٿين، سئنيماهال سدائين ڀريل نظر ايندا، اُتي انگلش، اٽالين ۽ فرينچ فلمون ڏاڍو مقبول هونديون هيون، انڊين فلمن جا به ڪافي شوقين نظر آيا، انهن ڏينهن ۾ اُتي هڪ هندستاني فلم "ڪيي ڪيي" ڏاڍي مقبول ٿي ۽ ماڻهن شوق سان ڏٺي. غير ملڪي فلمون روسي زبان ۾ "ڊب" ڪري ڏيکارين، مگر هندستاني فلمن جا گانا جئين جو تئين رهڻ ڏين، انهيءَ فلم جون "آديو ڪيسٽس" عرب شاگردن وٽ به موجود هيون، جيڪي زور زور سان وڄائيندا هئا. يورپي فلمن جي چڱي طرح چڪاس ٿيندي هُئي، جنهن بعد ئي انهن کي نمائش لاءِ اجازت ملندي هُئي، جو انهن ۾ ڪجهه ڳالهيون اهڙيون ضرور هونديون، جيڪي روسي معاشري ۾ ممنوع هيون، هندستاني فلمن جي ٽڪيٽ ڊبل وڻٽي پوندي هئي.

هندستان کي متعارف ڪرائڻ ۾ اُتان جي ٻين شين کان علاوه فلمن پڻ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. فلمن ۾ ڏيکاريل سيٽ ۽ منظر انهن کي حيران ڪريو ڇڏين ۽ هو ڪيترن ئي ڏينهن تائين انهن جو ذڪر ڪندا رهن، منهنجو جنهن به شهر وڃڻ ٿيو، اُتي هڪ نه هڪ هندستاني فلم لڳل نظر آئي. البته مون ڪڏهن به ڪا پاڪستاني فلم نه ڏٺي، مگر ٻڌم ته ڪڏهن ڪڏهن ماسڪو ۾ ڪا پاڪستاني فلم ايندي آهي.

رات جو جڏهن دير سان موٽندا هئاسين ته ڪنهن نانيءَ وانگر، واليا ٿڌ کان احتياط لاءِ ضرور چوندي هُئي، سندس صلاح هوندي هئي ته بلئڪ ڪافيءَ ۾ ڪنيناڪ جا ڪجهه قطرا وجهي پيئو، خبر ناهي ته ڪيس اُن جو ڪڙو ذائقو ڪيئن ٿي وڻيو. پر اها حقيقت هُئي ته ڪيناڪ

جا ڪجھ قطرا ڪافي ۾ ملائي پيئڻ سان جسم ۾ حرارت وڌي ويندي هُئي ۽ اوور ڪوٽ لاهڻ بلڪ ڦِٽي ڪرڻ تي دل چوندي هئي.

جڏهن مهيني جي شروعات هوندي هئي ته شهر مان، هاسٽل تائين هميشه ٽيڪسي ذريعي ايندا هُئاسين، ڏيڍ روبل ڪرايو لڳندو هو، اتي ڪيترائي ماڻهو، پنهنجون ذاتي ڪارون شام جو ٽيڪسي ڪري هلائيندا هئا. ۽ اهي ٻه روبل وٺندا هئا. ٽيڪسيءَ جو استعمال عام طور تي پئسي جو زيان سمجهيو ويندو هو، اهو هيو ٻه سچ جو بسون ۽ ٽرامون هر وقت تيار ملنديون هُيون ۽ ڪرايو ٻه فقط پنج پئسا، بس سڄو ڏينهن ماڻهو وتي گهمندو، ڪٿان ٻه ڪاڏي ٻه وڃي، ڪرايو فقط پنج پئسا. اسان جي يونيورسٽي ۽ ٻين تعليمي ادارن ۾ سيني، ملڪن جي شاگردن جون تنظيمون نهيل هيون ۽ ”فارين اسٽوڊنٽس“ وارو ڊپارٽمينٽ سال ۾ هڪ ٻه ڀيرا، دعوت عام ڪري، انهن تنظيمن جي نمائندن کي گهرائيندو هو. ان يونيورسٽيءَ جي تاريخ ۾ مان پهريون پاڪستاني شاگرد هوس. ان ڪري اُتي نه اسان جي مُلڪ جو نالو هو، نه جهنڊو ۽ نه ئي ڪنهن قسم جي نمائندگي. ڪجھ مهينن کان پوءِ جڏهن مون روسي ٻولي ڳالهائڻ شروع ڪئي، ته ڊين سال مليس ۽ ڪيس پاڪستاني تنظيم کولڻ جي باري ۾ چيم، هُن ان لاءِ ماسڪو لکي موڪليو. جتان اسان جو جهنڊو ٻه نهي آيو ۽ اجازت ٻه گڏوگڏ ملي ويئي. ڊين مون کي گهرائي چيو ته پنهنجي تنظيم جي عهديدارن جا نالا ڏيو، مون سيني دوستن کي گهرائي ورتو ۽ فوراً گڏجاڻي ڪئيسين، سيني يڪراءِ سان، مون کي چئن سالن لاءِ صدر مقرر ڪيو، يونيورسٽيءَ کي ان فيصلي کان آگاھ ڪيم ته هنن جلد ئي انقلاب آڪٽوبر جي موقعي تي ٿيندڙ فنڪشن ۾شرڪت ڪرڻ لاءِ دعوت ڏياري موڪلي ۽ ٻڌايائون ته مون کي تقرير پڻ ڪرڻي پوندي. ساٿين سان صلاح مشورو ڪيم، اسلام آباد مان آيل دوست صلاح ڏني ته مون کي روسي نظام تي تنقيد ڪرڻ گهرجي، جڏهن ته ڪامريڊ افضل بنگش جي پُٽ ڪامل بنگش جو مشورو هو ته مان ان نظام جي تعريف ۾ تقرير ڪريان. جڏهن ته ٻين دوستن ظفر ۽ محمود اعتدال پسنديءَ کان ڪم وٺڻ لاءِ چيو. جنهن بعد مون مضبوط دليلن سان اعتدال ۽ وچ ٽري تقرير لکي تيار ڪئي. جنهن

۾ پنهنجي ملڪ جي تاريخ سان گڏ جملي پڙهندڙ شاگردن جي مسئلن تي روشني وڌي. جيئن تہ قابليت جي حساب سان پاڪستان جو نالو ڪافي دير سان ٿو اچي، اِن لاءِ منهنجو وارو تقريباً آخر ۾ آيو، شايد ڪو هِڪ اڌ آفريڪي ملڪ رهجي ويو هو. مون کان اڳ ۾ آيل سيني، شاگردن روسي نظام جي بي انتها تعريف ڪئي، خاص طرح بنگلاديش، ويٽنام، لائوس منگوليہ ۽ ڪيوبا وارن تہ روس جي تعريف ۽ ثناگوئيءَ ۾ زمين آسمان هڪ ڪري ڇڏيو، يورپي ملڪ مناسب ۽ وچٿرا رهيا. منهنجي تقرير ان موقعي تي ڪافي پسند ڪئي ويئي، خاص طرح جڏهن مون شاگردن جا مسئلا بيان ڪيا تہ ٻڌندڙ حيران ٿي ويا، جو ڪنهن کي بہ ان قسم جي اميد نہ هئي تہ ڪو سندن System تي بہ تنقيد ڪري سگهي ٿو. هال ۾ موجود شاگردن کي سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ ڪيئن React ڪن، تاڙيون وڄائڻ چاهيائون پئي پر وڄائي نہ سگهيا، اهو فنڪشن شام جو ٿيو هو، جنهن کان پوءِ اسان هاسٽل موٽي آياسين تہ سيئي شاگرد مون کي ورائي ويا ۽ چيائون تہ تو جيڪو چيو سو آهي تہ بلڪل سچ، مگر اِن جا نتيجا خراب نڪري سگهن ٿا. اُتي مون کي سيئي علي پائي جي نالي سان پُڪاريندا هُئا، اڪثر شاگردن مون کي چيو تہ "علي پائي هاڻي واپس وڃڻ جون تياريون شروع ڪر! "

مون کي سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ مون کهڙو ڪڏو ڪم ڪيو آهي، جو يونيورسٽيءَ وارا ماڳهين مون کي واپس ڳوٺ موڪليندا. بهرحال صبح جو تيار ٿي رهيو هوس، تہ هاسٽل واردن ڊڪندي آئي ۽ چيائين تہ هڪدم ڊين سان وڃي ملان، جو هن مون کي ياد ڪيو آهي، هونئن تہ مان عام ڪپڙن ۾ تياري وٺي رهيو هوس، پر جڏهن ڊين سان ملڻ جو ٻُڌم تہ سڀ کان بهترين فل سوٽ پائي فرانس جي هڪ وٽندڙ خوشبو لڳائي وڏي آرام سان يونيورسٽي آيم تہ اتي ساڳيو نياپو مليو، مون پنهنجو بيگ سيٽ تي رکيو، برساتي ۽ هيٺ محفوظ جاين تي ٽنگي، ڊين سان وڃي ملڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪرڻ لڳس، تڏهن واليا ڊين جي ان اوچتي سڏ ڪرڻ جو سبب معلوم ڪيو، ڪيس ڪالهہ واري فنڪشن ۽ ان ۾ ڪيل تقرير جو پورو پورو احوال سربستو ٻڌايم، تہ

ڏاڍي تشويش جو اظهار ڪيائين، پوءِ معلوم ٿيو ته ڊين منهنجي گائيڊ کي به گهرائي پاڻ وٽ ويهاريو آهي ۽ منهنجي انتظار ۾ آهن. مان چند منٽ ڪرسي تي ويهي Relax ٿيس ۽ بعد ۾ ڊين سان ملڻ لاءِ روانو ٿيس، واليا آهستي آهستي چپن ۾ دعا ڪرڻ لڳي ته شل خير ٿي وڃي، ڊين جي آفيس ۾، منهنجي گائيڊ کان علاوه ٽي چار جڻا بيا پڻ وينل هئا، جن کي مون ڪونه سڃاتو. اُتي ويهڻ شرط ئي ڳالهه ٻولهه شروع ٿي وئي. رڳو ڊين ۽ مون ڳالهايو، ٻين ويني ٻُڌو. ڊين ڳالهائڻ کان اڳ ۾ منهنجو ٿورو مڃيو ته مون کي شاگردن سان وابسته اهم مسئلن کان آگاهه ڪيو آهي، جن جي باري ۾ انهن ڪجهه به نٿي ڄاتو. مسئلا وري ڪهڙا هُئا، گرمين ۾ شاگردن کي Aero Flot ۾ سيٽ نه ملڻ، ڪينٽين ۾ پوري صفائي نه هجڻ، هاسٽل ۾ اينڊڙ مهمانن مٿان غيرضروري سختي ڪرڻ وغيره. اسان جي ملاقات مشڪل سان 15 منٽ هلي، اٿڻ مهل ڊين هڪ دفعو ٻيهر ڪرسيءَ تان اُٿي منهنجو شڪريو ادا ڪيو ۽ چيو ته آئينده به اگر ڪو مسئلو هجي ته ڪيس ضرور آگاهه ڪريان.

واپس پهتم ته واليا کي وراندي ۾ اچ وڃ ڪندي ڏٺم. مون کي ڏسي ڊوڙندي آئي ۽ پڇيائين ته ڇا ٿيو ؟ مون کي دل ۾ شرارت سُجهي آئي، کيس چيم ته مون کي هڪدم ملڪ ڇڏڻ جو حڪم مليو آهي. اهو ٻڌي سندس اکين ۾ ماڪ جا موتي ترڻ لڳا ۽ نيڻن ۾ ميگهه ملهار جي موسم لهي آيس، سندس آواز نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو. وڏي مشڪل سان پاڻ کي ڪنٽرول ڪيائين، تڪڙي ٻئي ڪمري ۾ هلي ويئي ۽ پنهنجا لڙڪ صاف ڪري واپس آئي ۽ يونيورسٽيءَ جي وي.سي کي اپيل ڪرڻ جي صلاح ڏنائين جڏهن کيس حقيقت کان آگاهه ڪيم ته تڏو ساهه ۾ پري اطمينان جو اظهار ڪيائين.

هاسٽل آيس ته شاگرد ورائي ويا. يقين نه پئي ڪيائون ته مون کي بنا ڪنهن سخت قدم يا تنبيهه جي ڇڏيو ويو آهي، بلڪ التو شاباس ملي آهي. ان دوران محسوس ٿيو ته ماڻهو چڱا آهن، پر ان نظام جو رعب ۽ دهشت ايڏي آهي جو ان خلاف ڪير به ڳالهائڻ لاءِ تيار نٿو ٿئي. جنهن ڪري ان مان ننڍا ملازم غلط فائدو حاصل ڪري ڀيا تحفا تحائف

ونن ۽ عيش ڪن. منهنجي تقرير جو نتيجو اهو نڪتو جو اسان سيني شاگردن ۾ ذهنن اندر هڪ وڏو فرق محسوس ڪيو.

روس ۾ گذاريل چئن سالن دوران، بنان کير جي چانهن (قهوو) پيئڻ جي عادت ايتري ته پئجي ويئي جو پاڻي پيئڻ جي ضرورت ئي محسوس ڪونه ٿيندي هئي. ان ڪري پاڪستان مان روانو ٿيڻ مهل گورين جا ڪيترا ئي پاڪيٽ ساڻ ڪري آيو هوس، جو مونکي گئس جي شڪايت رهندي هئي. مگر هتي بنان کير واري چانهه واپرائڻ جي ڪري نه رڳو گئس ختم ٿي ويئي پر جسم تان واڌو چربي به ختم ٿي ويئي.

روس ۾ ڪتاب ڏاڍا سستا هيا، ان ڪري ڪتاب گهر هميشه ماڻهن سان ستيا پيا هوندا هُئا. مون کي سدائين اها حيرت ٿيندي هئي ته روسي حڪومت ايڏا سُٺا ۽ سستا ڪتاب ايتري گهڻي مقدار ۾ ڪيئن ٿي مهيا ڪري سگهي. انگريزي زبان ۾ به ڏاڍا گهڻا ڪتاب ملي سگهندا هئا. اها حقيقت آهي ته مغربي معيار مطابق سياسيات ۽ اقتصاديات جي موضوعن تي لکيل ڪتابن ۾ اها دلچسپي نه ملي سگهندي هئي، جنهن جي ضرورت هئي، هتان جو تقريباً سمورو Literature روسي نظام جي تعريف ۽ مغربي نظام جي تنقيد سان ڀريو پيو هوندو هو، مگر ادب، سائنس ۽ تاريخ جي موضوع تي هتان جو نظام ڏاڍو سگهارو رهيو آهي. خاص ڪري ٻي عالمي جنگ جي باري ۾ مغربي ملڪن کان بهتر، هتان جي ڪتابن ۾ مواد ملي سگهندو هو، جنهن ۾ حُب الوطني جا لازوال مثال ملي سگهيا ٿي.

عيدالفطر آئي ته سيني دوستن کي فون تي اطلاع ڪيم ته هو صبح جو اچن ته هاسٽل جي ڪمري ۾ ئي نماز پڙهون، عرب ۽ بنگالي دوستن کي به اطلاع ڪيم پر صبح جو صرف هڪ پاڪستاني دوست ظفر آيو، ٻيو ڪو به نه آيو، بس پوءِ اسان ٻنهي ڄڻن نماز ادا ڪئي، هڪ ٻئي سان ڀاڪر پائي ملياسين، تورو منو وغيره کائي، وري روز وارا ڪپڙا پائي يونيورسٽي وڃي ڪلاسن ۾ ويناسين، اها ٿي اسان جي روس ۾ عيد.

ٻي عالمي جنگ جو موضوع منهنجي لاءِ هميشہ ڪشش جو سبب رهيو آهي، يونيورسٽيءَ جي ڏينهن ۾ هٽلر جي شخصيت ڏاڍي وڻندي هئي ۽ سوچيندو هوس تہ ٻي عالمي جنگ ۾ اگر هٽلر کي فتح نصيب ٿئي ها تہ دنيا جو نقشو ڪجهه ٻيو هجي ها، مگر بعد ۾ مغربي ادب پڙهڻ سان اهو ٿيو جو من ۾ وينل هٽلر جو چٽو ۽ صاف عڪس ڪجهه ڏنڌلو ٿيو ۽ ان تمام صورتحال جو جائزو ڪجهه ٻئي نموني سان وٺڻ لڳس. مگر جڏهن روس ۾ پڙهڻ واسطي آيس تہ هتان جي ماڻهن واتان، هٽلر پاران مٿن ٿيل ظلمن جا داستان ٻڌم تہ هٽلر جو رهيل کهيل عڪس بہ من تان ميسارجي ويو.

مغربي يورپ جي تاريخدانن پنهنجي قلم کان منصف جو ڪم نہ ورتو آهي ۽ انهن روسين جي قربانين ۽ مٿن ٿيل ظلمن کي گهٽائي پيش ڪيو آهي. جڏهن تہ پنهنجن ڪارنامن کي ضرورت کان وڌيڪ پيش ڪيو آهي، روس ۾ قيام دوران ٻي جنگ عظيم جي باري ۾ ڪجهه انگريزي زبان ۾ ڪتاب مليا. جيڪي خريد ڪري مون ذاتي لائبريري ۾ رکيا، انهن ڪتابن جي مطالعي کان پوءِ مون کي معلوم ٿيو تہ روسين ٻي عالمي جنگ ۾ قربانين جا اهڙا مثال ڇڏيا آهن، جن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

هتي اخبارون ۽ رسالا بہ ڪافي سستا، قومي اخبارون فقط ٻن پئسن ۾ ملي وينديون هيون ۽ ماهانہ رسالا ڏهن پندرهن پئسن تائين، هر هڪ ماڻهو بہ ٽي اخبارون ۽ بہ ٽي رسالا ضرور خريد ڪندو هو. سندن گهر ڪتابن ۽ رسالن سان پريل پيا هوندا هُئا، مون کي هتان جي اخبارن ڪڏهن بہ متاثر ڪونہ ڪيو، ان ڪري باقائده خريد ڪونہ ڪندو هوس، ڪڏهن ڪو رسالو وغيره خريد ڪندو هوس، ورنہ ٻيو مڙئي ٿيو خير، البتہ هفتيوار ”ماسڪو نيوز“ ۽ لندن مان شايع ٿيندڙ ”مارننگ اسٽار“ ضرور خريد ڪندو هوس. ”ٽائيم“ ۽ ”نيوزويڪ“ عام جام نہ ملي سگهندا هُئا. انڊيا جي هفتيوار اخبار ”نيو ايج“ بہ ملي ويندي هُئي، جيڪا اُتان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ترجمان هُئي، انهن سيني اخبارن ۾ ماسڪو نيوز ڪنهن حد تائين بهتر هُئي، جيڪا ڪافي قدر خبرون مهيا ڪندي هُئي، ”نيوايج“ ۾ مضمون بهتر هوندا هُئا. تُوڙي جو اهي

سوشلسٽ نظام جي تعريف ۾ لکيل هوندا هُئا. مگر انهن تي محنت تمام گهٽي ٽيل هوندي هئي. ان کان علاوه هر شهر ۽ ريپبلڪ مان، هر زبان ۾ اخبارون ۽ رسالا ڍاڍا نڪرندا هئا. انگريزيءَ کان علاوه هر غير ملڪي ٻوليءَ ۾ رسالا شايع ٿيندا هئا.

ماڻهو ڪتاب جي هڪ ڪاپي ته اصل خريد نه ڪندا هئا. پنهنجن دوستن احبابن لاءِ ٻه ونندا هئا ۽ ڪين تحفي ۾ ڏيندا هئا. انڪري ڪنهن چگي اديب جو ڪتاب مارڪيٽ ۾ اچڻ کان پوءِ ڪلاڪن جي اندر ئي ختم ٿي ويندو هو. روسي صدر برزنيف جي ڪتاب "ملاياز مليا" (ڪنواري زمين) جي اشاعت ته ڪروڙن ۾ ڪيائون ۽ تقريباً دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپرايائون، ڪتاب ۾ ته ڪا خاص ڳالهه ڪانه هئي پر ڇپائڻ وارن کان ونني پڙهڻ وارن تائين سڀ مجبور هُئا، مون ان جو انگلش ترجمو پوري توجهه سان پڙهيو ۽ پوءِ پنهنجي ٽيچر کان پڇيم ته ان ۾ آخر آهي ڇا جو ڪروڙن جي تعداد ۾ ڇپرايو ويو آهي؟ جنهن تي خاموش رهڻ لاءِ چيائين. ان ڪتاب تي ٻيو ڪنهن واقفڪار به تبصرو نه ڪيو، موٽ ۾ مون به خاموشي اختيار ڪئي.

مارچ 1979ع ۾ جڏهن روس آيم ته افغانستان جون حالتون ڪافي خراب ٿي چڪيون هيون، اتان جي بادشاهه ظاهر شاهه جي سبڪدوشي کان پوءِ سردار دائود حڪومت جون واڳون سنڀاليون، جنهن کي نور محمد تراڪي ڏڪاري ڪڍيو، جنهن بعد سُتت ئي حفيظ الله تخت سنڀاليو.

روسي افغانستان جي سياست ۾ ڪيترين ئي صدين کان ملوث رهيا آهن. هي ملڪ سندن انتهائي قريبي پاڙيسري آهي، زار جي زماني کان وٺي، انگريزن، افغانستان کي روس جي خلاف استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو ۽ هاڻي آمريڪا وارا به ان ملڪ کي ان مقصد لاءِ استعمال ڪرڻ لڳا هئا، جلد ئي روسي فوجون افغانستان ڪاهي ويون ۽ ظاهر اهو ڪيو ويو ته اها مداخلت افغان حڪومت جي درخواست تي ڪئي وئي آهي. جنهن بعد روز افغانستان مان هزارين افغان پناهه گزين سرحد پار ڪري پاڪستان اچڻ لڳا، پاڪستان آهستي آهستي ان سموري

معاملي ۾ ملوث ٿي ويو ۽ موٽ ۾ روسي حڪومت پاڪستان مٿان سخت ناراض ٿي، اِن سموري سلسلي جو اثر روس ۾ رهندڙ پاڪستانين تي پوڻ لڳو، ڪين روسي چڱين نگاهن سان نہ ڏسندا هئا.

مون وٽ ڪمري ۾ بليڪ اينڊ وائيٽ روسي ٽي.وي ۽ هڪ عدد جاپاني ٽيپ تہ هيو پر ريڊيو ڪونہ هئو، جنهن ڏينهن ڀٽي صاحب کي شهيد ڪيو ويو هو، اُن ڏينهن مان معمول موجب تيار ٿي يونيورسٽي ويو هوس ۽ مون کي ان سلسلي ۾ ڪجهہ بہ معلوم نہ هيو. جڏهن اتان موٽيم تہ بنگالي دوست ظهير السلام مون وٽ ڊڪندو آيو ۽ هن اها ڏکائيندڙ خبر ٻڌائي. منهنجا تہ ڏيل ئي ڏڪي ويا، هن اها خبر بي.بي.سي تان ٻڌي هئي. مون هڪدم پاڪستاني دوستن سان رابطو ڪيو، تہ هو بہ مون وٽ اچي گڏ ٿيا، پوءِ اسان اها خبر رات جو نائين وڳي ماسڪو ٽي.وي تان خبرنامي ۾ ٻڌيسين. ان خبر جي اچڻ کان پوءِ تقريباً سيني غير ملڪي شاگردن جو اسان جي ڪمري ۾ هجوم گڏ ٿي ويو، اهي سڀ ان دردناڪ واقعي تي ڏک جو اظهار ڪرڻ لڳا. اسان کي سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ ڇا ڪريون ۽ ڇا چئون؟ صبح جو يونيورسٽي ويس تہ گائيڊ گهرائي پڇيو تہ هي ڇا ٿي ويو؟ هيتري ساري عرصي ۾ منهنجي گائيڊ، مون سان ڪڏهن بہ ڪنهن بہ سياسي موضوع تي گفتگو ڪانہ ڪئي هئي. مون کان ڪو ڪم ئي نہ پئي ٿيو ۽ مان واپس اچي ڪمري تي ويهي رهيس. ناقابل يقين حادثو ٿي چڪو هو. روس ۾ جناح صاحب کان پوءِ ڀٽو صاحب ئي واحد ليڊر هو، جنهن کي سڃاتو ويندو هو.

روس سان گئس ۽ تيل ڳولهڻ وارو ماهدو بہ ڀٽي صاحب هڪ وزير جي حيثيت سان ڪيو هو، وري سيٽو ۽ سينٽو کان علحدگي اختيار ڪرڻ، اتر ڪوريا کي تسليم ڪرڻ ۽ ڪراچي ۾ روس جي تعاون سان اسٽيل مل جو قيام آڻڻ، اُهي ڪارناما هئا، جيڪي روس ۾ ياد ڪيا ويندا هئا.

روس ۾ قيام دوران ڪافي دوستن سان واسطو رهيو، جن ۾ خاص طور سان منهنجي روسي زبان واري ٽيچر ايرينا منهنجي ڪلاس ميٽ واليا، روم ميٽ ميشا، گائيڊ پروفيسر سيريدين ۽ غيرملڪي

شاگردن جو ڏين، انهن سيني سان منهنجو چئن سالن تائين واسطو رهيو، ساڻن اٿڻ ويهڻ، گهمڻ ڦرڻ روز جو ونهوار هوندو هو. انهن سيني کي ياد ڪري ائين ٿو لڳي ته روسي به سنڌين، خاص ڪري لاڙواري علائقي جي ماڻهن وانگر ڏاڍا منڍا، سادڙا، نرم ۽ محبت ڪرڻ وارا انسان هئا. انهن جي سادگي ڏسي ڪڏهن ڪڏهن رحم به ايندو هو ۽ سوچيندو هوس ته ايتري گهما گهمي واري زندگي ۾ به هي ماڻهو ڪيڏا نه صاف شفاف ۽ بي ضرر آهن. سموري سوويت يونين ۾ شراب ڪافي مقدار ۾ واپرايو ويندو آهي. اعلىٰ Quality جو شراب سيني رياستن ۾ ٺهي، شراب ٺاهڻ جون بنيون 24 ڪلاڪ ڪم ۾ مصروف، هر قسم ۽ رنگ جا شراب ٺاهين ۽ نالي ماتر اگهن ۾ وڪرو ڪن. معاشري تي، وڏي شراب نوشيءَ جو اثر واضح ۽ چٽو نظر ايندو. مزدورن جون پگهارون چڱيون خاصيون مقرر ڪيل هيون. مون پاڻ ڏٺو ته روڊ جي مرمت لاءِ مزدور پاڻ ڪارن تي چڙهي ايندا هئا، انهن جي گهرن جو ڪرايو به معمولي ۽ هو بچت به چڱي خاصي ڪري سگهندا هئا پر انهن بچيل اضافي پئسي جو استعمال به شراب نوشيءَ ۾ ڪندا هئا. ان سلسلي ۾ روس جو ڏاهو طبقو فڪرمند رهندو هو. حڪومت جيڪڏهن شراب جون قيمتون وڌائيندي هئي ته ماڻهو گهرن ۾ ڪچو شراب ٺاهڻ شروع ڪندا هئا، جنهن جي ڪري موت جي شرح وڌڻ جو خطرو هوندو هو. ان لاءِ حڪومت اگر ڪو سخت قدم کڻندي به هئي ته پوءِ جلدي ئي پنهنجو فيصلو واپس وٺندي هئي.

روس ۾ بئنڪن جي حالت ڏاڍي خراب هوندي هُئي، مان جنهن بئنڪ ۾ پنهنجا پئسا رکندو هوس. ان ۾ ويهڻ جي جاءِ به ڪونه هوندي هئي. ڪائونٽر تي فقط به چوڪريون هونديون هيون، جيڪي نهايت سُست رفتاريءَ سان ڪم ڪنديون هيون ۽ ماڻهو ويچارا ماٺ ڪري بيٺا هوندا هئا، مون هڪ دفعي پنهنجي ناراضگيءَ جو اظهار به ڪيو ۽ کين سندن سست رفتاريءَ جو احساس به ڏياريو، موٽ ۾ چيائون ته اوهين پئسا خرچ چو نٿا ڪري ڇڏيو، بچت ڪري بئنڪ ۾ چو ٿا رکو؟ هاڻي کين آخر ڪهڙو جواب ڏيان؟ !

ان ڳالھ جو ڏک هميشہ رهندو تہ مان روس ۾ رهندي روسي ادب، ايترو پڙهي نہ سگهيس، جيترو مونکي پڙهڻ کپندو هو، ان ۾ منهنجو ڪو گهڻو ڏوھ بہ ڪونہ هو، صبح کان شام تائين ڊپارٽمينٽ ۾ ويهي Micro Scope ۾ نگاهون جمائٽيون پونديون هيون، اکين ۾ تہ اصل سُور پئجي ويندو هو. چار سال مسلسل اهو ڪم ڪري نظر بہ ڪمزور ٿي چڪي هُئي، رات جي ماني پاڻ ڪرٽي پوندي هُئي، جنهن بعد ايتري سگهہ ساري نہ سگهندو هوس تہ فقط هڪڙي اخبار بہ پڙهي سگهان. ان صورتحال ۾ روسي ادب پڙهڻ تہ ٺهيو، ڪتاب ڏسڻ جو بہ وقت ڪڏهن نہ سگهندو هوس. بهرحال جڳ مشهور ڪتاب ”ماءُ“ ۽ پُشڪن جون تخليقيون ضرور پڙهيم ۽ انهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو خريد ڪري ذاتي لائبرري لاءِ کڻي بہ آيس، باقي ڪافي ڪتاب اُتي ڇڏڻا پيا جو وزن کان وڌيڪ هُئا.

سوويت يونين ۾ آڪٽوبر واري انقلاب کان پوءِ مذهبيءَ بين روايتي ڏينهن واريون موڪلون منسوخ ڪري، انقلاب ۽ جدوجهد جي پس منظر ۾ اهم ڏينهن جون موڪلون ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو هو، جن ۾ عوامي شرڪت کي خاص حيثيت ڏني ويئي. ”يوم انقلاب“ ۽ ”يوم مئي“ تہ انتهائي متبرڪ ڏينهن تصور ڪيا ويندا هئا. انهن ٻن ڏينهن تي عوامي ريلي، جلسا ۽ جلوس نڪرن، جنهن دوران عورتون ۽ مرد نوان ويس وڳا پهري گهرن کان ٻاهر نڪرن، ڳائن، نچن ۽ خوش ٿين دڪانن تي ڪائڻ پيئڻ جون شيون عام جام ملن، هر طرف ميلي جو سمان هوندو هو. انهن ڏينهن ۾ جمع بازار جي طرز تي ٽن ڏينهن لاءِ ”يارمارڪا“ نالي عوامي بازار بہ لڳي تہ جيئن روز مره جون شيون عام جام ملي سگهن. هڪ اهڙي موقعي تي مون کي پاڪستاني قميصون بہ مليون، جيڪي اُتي ڏاڍيون پسند ڪيون وينديون هيون، مون بہ قميصون ورتيون، هڪ پاڻ پاتم ۽ ٻي تسليم کي تحفي طور ڏنم. مون واري قميص تہ ڪيترائي سال هلي ۽ واپس پاڪستان اچڻ کان پوءِ بہ پئي پاتم، اُتي مشرقي يورپ جي مُلڪن جُون قميصون وغيره بہ ملنديون

هيون. مگر انهن ۾ اُها Quality ڪانه هوندي هئي. ويٽنام ۽ هندستان جا چانور به ملندا هُئا جيڪي بنگالي بورين ۾ پاڇڪا پرائي اچي جمع ڪندا هئا. بنگالي روز چانور نه کائين ته بنگالي ڪيئن سڏائين! البته پاڪستاني چانور ڪافي پسند ڪيا ويندا هئا. اهڙي طرح گرم مصالحي جا پاڪيٽ گهٽو ٽٺو هندوستان مان ايندا هئا. سکر ۾ قائم ڪيل فيڪٽري جون آڪسفورڊ جرسيون به ڪافي پسند ڪيون ويندون هيون، پر اُهي هُونديون ڪافي مهانگيون ۽ عام ماڻهوءَ جي پُهچ کان ٻاهر، ڪراچيءَ مان "Mercury Garments" ۽ "Zeenat Garments" وارن جون قميصون نهايت خوبصورت ۽ پائيدار هونديون هيون، ماڻهو انهن لاءِ ديوانا ڏٺم. اگر خبر پوين ته پاڪستاني قميصون آيون آهن ته قطار در قطار دوڪانن ٻاهران جمع ٿي ويندا ۽ وٺندا به پنج پنج ۽ ڪڏهن ڪڏهن پنجن کان به مٿي.

روس ۾ پنهنجي چئن سالن جي قيام دوران ڪافي شهر گهميس اوپر يورپ ۽ اولهه يورپ به وڃڻ ٿيو، ڪافي مُلڪ گهمي ڏٺم، هر هنڌ مونکي هندوستاني شيون نظر آيون، پر يورپ ۾ موڪليل مال سٺو ۽ معياري نظر آيو، جڏهن ته روس ۾ ساڳيو شيون ساديون ۽ بدنما نظر آيون، اُن جي مقابلي ۾ پاڪستاني شيون هر مُلڪ ۾ ٿوريون نظر آيون، مگر معياري ۽ دلڪش. هندوستاني واپاري ڪامياب ۽ ذهين ٿين. اُنهن پنهنجو غير معياري مال روس جي مارڪيٽ ۾ موڪليو آهي جو اتي ڪو به مقابلو نه آهي ۽ انهن جي هڪ هٽي قائم آهي. مگر يورپ ۾ اُن جي ابتڙ سخت مقابلو آهي اِن لاءِ اُتي معياري مال موڪلين، روس به ڇا ڪري، سندن هٿيارن جو سڀ کان وڏو خريدار هندوستان آهي. ٻئي ملڪ اڪثر واپار مال جي بدلي مال جي بنياد تي ڪن. ڪڏهن ڪڏهن مون روسين کي پاڻ ۾ پڻ پڻ ڪندي ٻُڌو ته هندوستان سَستي ۽ غير معياري مال تي عياشيون پيو ڪري.

روس ۾ لينن جي سالگره ڪنهن به چنچر جي ڏينهن تي ملهائيندا هئا، اُن کي "سبوتنڪ" ڪري سڏين. اُن ڏينهن سيني ادارن جي صفائي ۽ رنگ و روغن ڪيو ويندو هو. اسانجا ساٿي شاگرد ۽ اسٽاف

جيئن يونيورسٽيءَ جي ڪم ڪار ۽ صفائيءَ لاءِ ضرورت ڪان وڌيڪ هُئا، اُن لاءِ اهڙن موقعن تي زمين يا فارم تي ويندا هُئا. هڪ اهڙي ڏينهن تي مان بہ ساٿن هڪ حڪومتي فارم تي گڏجي ويس. جتي پٽاٽا تيندا هُئا. اسان صبح کان شام تائين پٽاٽا ڪڍياسين. شام جو اسان جڏهن موٽڻ لڳاسين تہ فارم جي ڊائريڪٽر سيني کي چيو تہ پنهنجي گهر لاءِ جيڪو بہ جيترا بہ پٽاٽا کڻي سگهي، اُهو کڻي وڃي سگهي ٿو. اها خبر سيني کي هُئي ۽ انهن وڏا وڏا ٿيلا پاڻ سان گڏ اڳ ۾ ئي آندا هُئا، جيڪي اُنهن پري ڪنيان ۽ خوش خوش گهر روانا ٿيا.

اُتي 8 مارچ کي ”عورتن جو ڏينهن“ ڪري ملهائين، اِن ڏينهن تي عورتون ڏاڍيو خوش ٿين. هو اِن ڏينهن جي مناسبت سان پنهنجن دوستن، عزيزن ۽ سهيلين سان اڳواٽ ئي پروگرام رٿيو ڇڏين. ان ڏينهن مردن جي هٿن ۾ تحفن جا انبار هوندا، جيڪي هُو پنهنجن شناسائن ۽ عزيز خواتين کي ڏين. عورتن کي سَوَن جي تعداد ۾ مبارڪون ملن. ڪارڊن، گلن ۽ تحفن تي اُن ڏينهن اسان غير ملڪين جو ڪافي خرچ ٿيو وڃي جو جهڙو ديس تهڙو ويس. نئون سال بہ سُهڻو ڪري ملهائن ۽ بہ دفعا ڪري ملهائين. هِڪ عام سرڪاري ڪئلينڊر جي حساب سان تہ ٻيو قديم روسي ڪئلينڊر جي حساب سان، جنهن جي وچ ۾ ٻن هفتن جو فرق ٿئي، انهن ڏينهن کان علاوه، ماڻهو سالگراهون بہ وڏي اهتمام سان ملهائين. هر گهر ۾ اهڙيون پارٽيون ٿين. هڪ ڳالهہ جيڪا مُون محسوس ڪئي تہ سيني ڏينهن تي هو زبردست خوشي ڪن، بي تحاشا شراب پين، ڊانس ڪن، خوبصورت ۽ نوان نوان جوڙا پهرين، جڏهن تہ اسان مسلمان پنهنجا تهوار مختلف انداز سان ملهايون، جن ۾ انفراديت ٿئي، ۽ هر خوشي ٻيءَ خوشيءَ کان ڌار ۽ مختلف، اسان واريون شاديون تہ پنهنجو مٽ پاڻ آهن. هِتي شادي جو انداز ئي نرالو، گهوٽ ۽ ڪنوار پاڻ وڃي نڪاح رجسٽر ڪرائين، بعد ۾ گهر ۾ ڪجهہ چوند دوستن ۽ احبابن جي دعوت ڪن ۽ ٻيو مڙئي ٿيو خير! گهوٽ ۽ ڪنوار تہ هڪٻئي لاءِ بلڪل اوپرا ڪونہ ٿين ۽ هڪٻئي کي چڱي طرح سڃاڻن. اسانجي سماج وارو حجاب، شرم ۽ شاديءَ جون انيڪ رسمون هِتي ٻنهہ نہ ٿين، جڏهن اِهي سڀ ڳالهيون ياد ٿيون اچن تہ دل هڪ دفعو ٻيهر

شادي ڪرڻ لاءِ تڙپي اٿي ٿي، مگر ڇا ڪجي، هر خواهش تہ پوري بہ نہ ٿيندي آهي.

اسان واري يونيورسٽيءَ ۾ هڪ خاتون ٽيچر ڪڏهن ڪڏهن، پنهنجي ڏهہ سالہ نياڻيءَ کي پاڻ سان گڏ وٺي ايندي هُئي. هوءَ تہ نينگري رنگ روپ جي ڏاڍي خوبصورت ۽ وٽندڙ هُئي. پر سندس اکيون يورپي نہ هُيون، جڏهن تہ سندس ماءُ جون اکيون بلڪل يورپي هُيون، هڪ ڏينهن اُن خاتون جي مڙس سان ملاقات ٿي، جيڪو ڪنهن مقامي اسپتال ۾ ڊاڪٽر هو. اُن جون اکيون ڏٺم تہ بلڪل ڏيءَ جهڙيون هُيس، وري هاسٽل موٽي تسليم جي گرل فرينڊ، جيڪا منگوليا جي هُئي، جون اکيون نهاريم تہ ڪافي هڪجهڙائي نظر آئي. بعد ۾ ڪتابن مان معلوم ٿيو تہ منگولن روس تي ڪافي عرصي تائين حڪومت ڪئي هُئي ۽ ان دوران اُنهن مقامي روسي عورتن سان شاديون بہ رچايون هُيون، عام طور تي فاتح قومون مفتوحن تي ڪافي زيادتي بہ ڪنديون آهن ۽ وري منگول تہ هُيائي ظالم ۽ سرڪش، سائنسي اصول "Law of Genetics" تحت منگولن جا اُهي اثر ڪي عارضي ۽ وقتي نہ هُيا جو هڪ ٻن نسلن تائين ختم ٿي وڃن. منگولن جا قد ڊگها، جسم مضبوط ۽ اکيون گهريون ٿين ٿيون. جن جا اثر Dominant رهيا، شايد، اِهو ئي سبب آهي جو عام روسين جا، تاتارين ۽ منگولن لاءِ ڪي چڱا جذبا ڪونہ هئا ۽ روسي تاريخ ۾ بہ سندن ذڪر ڪو چڱن لفظن ۾ ڪونہ ٿو ملي، روسي تاريخ دانن چنگيز خان ۽ اُن جي اولاد کي وحشي ۽ ظالم ڪري لکيو آهي، روسين ڪڏهن بہ ڪونہ پئي چاهيو تہ کين "Mangol-Tatar Connection" سان ڏٺو وڃي. هنن هميشہ چاهيو آهي تہ کين يورپي "Slav" نسل ڪري مڃيو ۽ سمجهيو وڃي.

روسين سان کير ڪيترو بہ اختلاف رکي، پر اها ڳالهہ اسان چڱي طرح محسوس ڪئي سين تہ روس جي ڪنهن خطي يا ڪنڊ ۾ نسلي برتري جو ڪو بہ احساس نہ آهي نہ ئي اهڙو ڪو واقعو يا مثال ملي ٿو. اسان کي هميشہ غير ملڪي نہ پر مهمان جي حيثيت سان ڏٺو ۽ سلوڪ ڪيو ويندو هيو، ۽ عزت ڏيندا هئا. روس جون خوبصورت ترين

چوڪريون پنهنجي ايشيائي ۽ آفريڪي دوستن سان بنان ڪنهن احساسِ برتريءَ جي گڏ گهمنديون ڦرنديون هيون، شادي ڪنديون هيون ۽ اُن سلسلي ۾ ڪنهن به فرد يا اداري کي مجال نه هئي ته هو ڪنهن به قسم جا Comments پاس ڪري. ان جي مقابلي ۾ لنڊن، روم، برلن ۽ برسلز ۾ اسان رات جو سويل ئي پنهنجن ڪمرن تي موٽي ايندا هئا سين ته ڪٿي ڪنهن نسل پرست تنظيم جو شڪار نه ٿي وڃون.

ڪراس نادار شهر جي مرڪز ۾ هڪڙو هوٽل هوندو هو، جتي مان ڪڏهن ڪڏهن رات جو ماني ڪائيندو هوس. ائين تڏهن ٿيندو هو جڏهن مونکي ڪنهن ڪم سانگي هاسٽل دير سان ورڻو پوندو هو ۽ شهر ماني ڪائي اچڻي پوندي هئي ته جيئن هاسٽل ۾ ماني جو خفو نه ڪرڻو پوي. هڪ دفعي مان ۽ واليا ماني ڪائڻ وياسين ته اسانکي ٻوڙ "Curry" ۾ گوشت جو هڪ وڏو Piece مليو، جيڪو رنگ ۾ ڳاڙهو ۽ سائز ۾ به وڏو هو، آرڊر ڏيڻ واليا وئي هئي ۽ ڪيس چڱي طرح خبر هئي ته مان گوشت ڪائڻ مهل هر طرح جو اطمينان ڪندو هوس، واليا منهنجا تاثر سمجهي ويئي ۽ منهنجي سوال کان اڳ ۾ ئي چيائين ته هي گوشت مان ڪائي سگهان ٿو جو اِهو "Reindeer" جو آهي. جيڪو هرڻ ۽ ڦاڙهي جي نسل مان آهي. هي جانور سائبيريا ۾ ٿي ٿو ۽ اُتي اهم سرمايو ڪري پاليو وڃي ٿو. ڪجهه مهانگو ٿئي پر ماڻهو وڏي شوق سان پاليندا آهن، هِن جانور کي برف تي گسڪڻ وارين گاڏين ۾ به استعمال ڪن، هاڻي ته سرڪاري فارمن ۾ به ان جانور کي پاليو وڃي ٿو. سائبيريا ۾ سندس گوشت ڪاڌو وڃي، گرم گرم رَت پيتو وڃي ۽ کل مان ڪوٽ، ٽوپيون ناهيون وڃن. روس جي سيني علائقن ۾ ان جو گوشت محفوظ ڪيو وڃي. مهانگي هجڻ جي باوجود به ڪافي مقدار ۾ خريد ڪيو وڃي ٿو، جو ان جو گوشت گرم ۽ طاقتور آهي، مونکي به ڪائڻ ۾ ڏاڍو لذيذ لڳو. مگر چئن سالن ۾ وري ڪڏهن به اهو گوشت ڪائڻ جو اتفاق نه ٿيو.

گوشت جو ذڪر نڪتو آهي ته هڪڙو ٻيو واقعو به پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ پيش آهي. تسليم جي گرل فرينڊ منگوليائي چوڪري "آيونا" جو ذڪر هن ڪتاب ۾ اڳ ۾ ڪيو اٿم. هڪ دفعي پنهنجي وطن

مان موڪلون گذاري جڏهن واپس پهتي ته هن اسان سيني جي دعوت ڪئي ۽ پنهنجي ڪمري ۾ گهرايائين، جنهن دعوت ۾ هن ڪيترن ئي قسمن جا ڪاڏا پيش ڪيا. هُن هڪ پليٽ ۾ ”گهوڙي جو گوشت“ به پيش ڪيو. جيڪو تيار ٿيل صورت ۾ منگوليا وارا دٻن ۾ بند ڪري ٻاهرين مُلڪن ۾ موڪليندا آهن. اسان ٿورو ٿورو چکيو، پر آيونا ۽ سندس هم وطنن وڏي رُغبت سان کاڌو. انهن جي واتان ئي معلوم ٿيو ته منگوليا وارا گهوڙا پالڻ ۽ انهن جو منافع بخش واپار ڪرڻ پنهنجي حياتيءَ جو حصو تصور ڪندا آهن. منگوليا جا ماڻهو چنگيز خان جي دور کان وٺي گهوڙن کي پاڻ کان جُدا ڪري نه سگهيا آهن. ٻهراڙين جا ماڻهو ته وڏا وڏا ڌڻ چاريندا نظر ايندا آهن.

روس جي ڪجھ علائقن ۾ کُنبيون به عام جام ٿين، ماڻهو وڏي شوق سان پهاڙن تي وڃي گڏ ڪن ۽ وڏي حفاظت سان صاف ڪري شيشن جي مرتبانن ۾ محفوظ ڪري رکن، پاڻ به کائن ۽ دوستن جي دعوتن ۾ خاطر تواضع به ڪن ۽ ڪين تحفا به موڪلين. اسان وٽ کنبيون ٿر واري علائقي ۾ ٿين ۽ شوق سان کاڌيون وڃن، جڏهن ته سنڌ جي اترئين علائقن ۾ کنبيون ڪونه ٿين ۽ نه ئي انهن جي خاص سجاڻپ ڪري سگهجي. دراصل سڀ کنبيون کائڻ لاءِ Edible ڪونه ٿين. انهن ۾ ڪي قسم ته کاڌا وڃن، باقي ڏاڍا زهريلا ٿين، جن جي کائڻ سان مرڻ جو انديشو به ٿئي ٿو. روس ۾ کنبين جو اڪثر ذڪر هلندو هو، پر مان خاموش رهندو هوس، جو ان باري ۾ مونکي ڪا خاص ڄاڻ ڪونه هوندي هئي، هڪ ڏينهن واليا کنبين سان ڀريل مرتبان کڻي آئي ۽ کائڻ لاءِ چيائين مگر مون دل پئي هڻئي، منهنجي گهٻراهٽ ڏسي هنن خاطري ڏياري ته هو کنبيون چڱي طرح سڃاڻي ٿي ته ڪهڙيون کائڻ لائق آهن ۽ ڪهڙيون نه، ان لاءِ ٻنان ڊپ جي کاوان، مون به الله توهار ڪري کائي ڏٺيون ته ڏاڍيون لذيذ لڳيون پر کائڻ کان اڳ ۾ ڪيس تاڪيد ڪيم ته اگر مري وڃان ته مهرباني ڪري هتي نه دفنائجو، منهنجي مڙهه ڳوٺ موڪلي ڏجو، ڊپ جو لهي ويو ته پوءِ هن جي پاران موڪليل کنبيون وڏي چاهه سان کائيندو هوس، البته بازاري کنبين کان پاسو ڪندو هوس.

هڪ ڏينهن ائين ٿيو جو ٻه ڏينهن واليا يونيورسٽي ڪونہ آئي،
ان کان اڳ ۾ ائين ڪڏهن بہ ڪونہ ٿيو هو، ڊپارٽمينٽ ۾ سيني کي تشويش ٿي بعد ۾ معلوم ٿيو تہ سندس طبيعت خراب ٿي پيئي آهي ۽ کيس اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو آهي. مون پنهنجي Language Teacher مادام ايرينا کي اها ڳالهہ ٻڌائي تہ هن مونکي سندس Colleague هئڻ جي حيثيت سان صلاح ڏني تہ ڪانئس پُڇڻ وڃان. دوستن صلاح ڏني تہ سندس لاءِ گُل وغيره وٺي وڃان جو اهو ڏاڍو سٺو سمجهيو ويندو آهي. ان لاءِ مارڪيٽ وڃڻو پيو، جتان ٽيولپ جا 3 گل 10 روبل يعني تہ 140 روپين ۾ خريد ڪيم ۽ ٽيڪسي ڪري جنرل اسپتال پهتس، سياري جي موسم هئي ۽ شام جو 5 وڳي تائين ملاقات ڪري ٿي سگهيس، ان ڪري ملڻ ڏنائون مگر اوور ڪوٽ، ۽ ٽوپلو وغيره ٻاهر لهرائي رکيائون ۽ اندر وڃڻ لاءِ ايپرن ڏنائون ۽ پيرن ۾ هوائي چپل گل ڪٽي، جڏهن چپل جو مخصوص آواز ڪيندو واليا جي ڪمري ٻاهران پهتس تہ ڏاڍو ڪلي ۽ چيائين تہ ڪير چوندو تہ تون غير ملڪي آهين، اسان ملاقاتين جي مخصوص ڪمري ۾ ويناسين. مون سندس مزاج پُرسي ڪرڻ کان پوءِ اوچتو بيمار ٿيڻ جو سبب معلوم ڪيو، مگر هن سبب ٻڌائڻ کان پئي ٽٽايو آخر زور ڀرڻ تي ٻڌايائين تہ کي زهريلين کنڀين کائڻ ڪري مُئي مُئي بچي آهي. اهو ٻڌي منهنجا تہ وارئي ڪاندارجي ويا ۽ مون روس ۾ کنڀيون کائڻ کان توبهہ ڪئي.

سوويت يونين ـ هڪ مختصر تعارف

پندرنهن رياستن تي مُشتمل هِن مُلڪ جو پورو ۽ مڪمل نالو آهي. يونين آف سوويت سوشلسٽ ريپبلڪ (U.S.S.R) "Union of Soviet Socialist Republics" يا سوويت يونين ۽ هن ملڪ جي ڪُل ايراضي آهي 22400000 اسڪوائر ڪلوميٽر، جيڪا آمريڪا کان ذري گهٽ ٽيڻي آهي ۽ دُنيا جو وڏي ۾ وڏو ملڪ آهي. زمين جو تقريباً ڇهون حصو هن ملڪ ولاريو آهي. جيڪڏهن هن ملڪ ۾، اوڀر کان اولهه ڏانهن روڊ ذريعي سفر ڪبو ته سندس ڊيگهه اٽڪل 10000 ڪلوميٽر ٿيندي ۽ يارنهن دفعا ٽائيم کي درست ڪرڻ لاءِ واچ کي صحيح ڪانٽن تي رکڻو پوندو. سوويت يونين جو اٽڪل 75 سيڪڙو حصو ايشيا ۾ آهي. باقي 25 سيڪڙو يورپ ۾اٿس، يورپ ۾ سندس سرحدون، اُتر کان اولهه ناروي "Norway" فن لينڊ "Fin-land" پولينڊ "Poland" زيڪوسلاويڪيا "Czecho Slavkia" هنگري "Hungary" ۽ رومانيا "Romania" سان ملن ٿيون. ايشيا ۾ سندس سرحدون اولهه کان اوڀر ترڪي "Turkey" ايران "Iran" افغانستان "Afghanistan" چين "China" منگوليا "Mangolia" ۽ اُتر ڪوريا "North Korea" سان ملن ٿيون.

سوويت يونين ۾ 15 رياستون شامل آهن، جن جا نالا ۽ گاديءَ جا هنڌ (ڏنگين ۾) هيٺ ڏجن ٿا.

1. روس، ريشين فيڊريشن (ماسڪو)
2. بيلاروس (منسڪ)
3. يوڪرين (ڪيو)
4. مالديويا (ڪشنيف)
5. لاتويا (ريگا)
6. لتونيا (ولنوئس)
7. استونيا (تالن)
8. جارجيا (تبلسي)

9. آرمينيا (يروان)
10. آذربائجان (باڪو)
11. قذاخستان (الماعطا)
12. ازبڪستان (تاشقند)
13. ترڪمانستان (اشڪ آباد)
14. تاجڪستان (دوشنبہ)
15. ڪرغزيا (فرونذي)

سوويت يونين جي انهن پندرهن رياستن يا جمهوريتن کي سجاڻڻ خاطر انهن کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا: پهرين حصي ۾ يورپي سلاوڪ نسل جا سُرخ ۽ سفيد رنگ وارا ماڻهو اچي وڃن ٿا. ان حصي ۾ شامل رياستن ۾ روس بيلاروس، يوڪرين، مالديويا، لاتويا، لتونيا ۽ ايستونيا شامل آهن، هتي ڪجھ عيسائي ۽ يهودي بہ آباد آهن، ٻئي گروپ ۾ ڪوه قاف وارو علائقو اچي وڃي ٿو، جارجيا، آرمينيا ۽ آذربائيجان، انهن ٽنهي رياستن ۾آذربائيجان جا ماڻهو تہ شيعا مسلمان آهن، البتہ باقي ٻين ٻن رياستن جا ماڻهو عيسائي آهن، هتان جا ماڻهو جاننا، قدآور ۽ ويڙهاڪ ٿين ٿا. سندن رنگ ڪڻڪائون ٿئي. ٽئين حصي ۾ وچ ايشيا وارو علائقو آهي، قذاخستان، ازبيڪستان، ترڪمانستان، تاجڪستان ۽ ڪرغزيا، هن خطي ۾ گهڻو ڪري مسلمان آباد آهن ۽ سندن رنگ روپ ڪُجھ ڪجھ ايشيائي آهي، پر قذاخستان ۾ 40 سيڪڙو روسي ۽ 35 سيڪڙو قزاخ آهن.

يونين ۾ شامل 15 رياستن يا جمهوريتن جي مختصر تعارف ڏيڻ جو مقصد اهو آهي تہ پڙهندڙ هن عظيم الشان مُلڪ جو تعارف پڙهڻ وقت اهو سمجهي سگهن تہ يو.ايس.ايس.آر "U.S.S.R" هڪ يونٽ يا قدرتي جوڙ جڪ وارو ملڪ نہ پر هڪ فيدريشن آهي. جنهن ۾ شامل 15 رياستن جي پنهنجي ٻولي، تهذيب، جهنڊو ۽ حڪومت آهي، اهي رياستون تاريخي طور ڪڏهن گڏ تہ ڪڏهن ڌار پئي رهيون آهن. پهرئين گروپ ۾ شامل رياستن روس، بيلاروس ۽ يوڪرين ۾ رهندڙ قومون تہ سماجي ۽ ازدواجي رشتن ۾ ڳنڍيل آهن ۽ پري بالٽڪ رياستن لاتويا، لتونيا ۽ استونيا پڻ هڪ ٻئي جي ڪافي ويجهو آهن، انهن ٽنهي

رياستن جو سماجي رشتو فن ليند "Finland"، سويڊن "Sweden" ۽ ناروي "Norway" وارن سان وڌيڪ آهي، جو انهن جون سرحدون هڪ ٻئي سان ڳنڍيون پيون آهن.

1917ع واري انقلاب کان پوءِ جڏهن بالشويڪين اقتدار تي قبضو ڪيو ته اُنهن اها خواهش ڏيکاري ته روس جون پاڙيسري رياستون به اُن نئين نظام کان متعارف ٿين ۽ اُتي به انقلابي سُڌارا اچن. جيئن اڳ ۾ به ذڪر ڪيو اٿم ته اهي رياستون هن کان اڳ ۾ به هڪبئي سان گڏ رهي چڪيون هُيون ۽ قديم زار واري زماني کان وٺي هڪبئي جي ويجهو رهي چڪيون هيون ۽ هڪبئي کان چڱيءَ طرح واقف هيون. ان لاءِ ڪين نئين سر اتحاد جوڙڻ ۾ ڪا ڏکيائي پيش ڪانه آئي ۽ سندن انهيءَ اتحاد جي پويان باهمي رضامندي شامل هئي. روسي تاريخدانن پاڻ اِن اتحاد ۾ الحاق ۾ رياستن جي رضامنديءَ کي دنيا اڳيان ظاهر ڪندا رهندا آهن. مگر مغربي ليکڪن بار بار لکيو آهي ته روسين ڪين نئين جوڙجڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو هو.

1922ع ۾ جڏهن سوويت يونين جو بنياد رکيو ويو ته اُن وقت رشين فيڊريشن کان علاوه يوڪرين، بيلاروس ۽ ڪوهه قاف واري فيڊريشن شامل ٿي، ڪوه قاف واري فيڊريشن ۾ ٽي رياستون يعني آرمينيا، جارجيا ۽ آذربائيجان شامل هيون. 1924ع ۾ ترڪمانستان ۽ ازبيڪستان جيڪي رشين فيڊريشن جو حصو هيون انهن کي الڳ رياست جو درجو ڏيئي سوويت يونين ۾ شامل ڪيو ويو. 1929ع ۾ وري ازبڪستان کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو ۽ هڪ نئين رياست تاجڪستان جي نالي سان سوويت يونين ۾ شامل ٿي. 1936ع ۾ رشين فيڊريشن منجهان به رياستون پيون ٺاهيون ويون؛ قزاقستان ۽ ڪرغزيا ۽ اهي به سوويت يونين ۾ شامل ٿيون. اُن ئي زماني ۾ ڪوه قاف واري فيڊريشن کي ختم ڪري، اُن ۾ شامل رياستون آرمينيا، آذربائيجان ۽ جارجيا پنهنجي الڳ الڳ حيثيت سان سوويت يونين ۾ شامل ٿيون. 1940ع ۾ لٿونيا، استونيا ۽ لاتويا کي يونين ۾ شامل ڪرڻ ڪري دنيا جو وڏي ۾ وڏو ملڪ ٺاهيو ويو.

1922ع ۾ جڏهن سوويت يونين ناهڻ لاءِ تياريون ٿي رهيون هيون ته اسٽالن انهيءَ خيال جو هو ته نئين ناليءِ سان ملڪ نه ناهيو وڃي ۽ رشين فيڊريشن جو نالو ئي برقرار رکيو وڃي. پوءِ جيڪي به رياستون اُن ۾ شامل ٿيڻ چاهين ٿيون. لينن جو خيال هو ته سڀني علائقن تي مشتمل هڪ نئون ملڪ "سوويت يونين" ناهيو وڃي ۽ اُن ۾ رشين فيڊريشن جي برابري جي بنياد تي ٻيون رياستون شامل ٿين. لينن جي راءِ کي اهميت ملي ۽ سوويت يونين جي ٺهڻ جو اعلان ٿيو.

1922ع ۾ جڏهن سوويت يونين وجود ۾ اچي رهيو هو ته اُن نئين ملڪ جي ڪُل آبادي ساڍا 13 ڪروڙ هئي، جنهن ۾ فقط رشين فيڊريشن جي آبادي ئي 10 ڪروڙ هئي. باقي 14 رياستن جي مليل جُليل آبادي ساڍا 3 ڪروڙ هئي، اهڙي طرح رشين فيڊريشن ايراضي جي لحاظ کان مُلڪ جو 76 سيڪڙو هو. باقي 14 رياستون 24 سيڪڙو ايراضيءَ تي ڦهليل هيون. سوويت يونين مختلف قومن ۽ قوميتن تي مشتمل هڪ عظيم الشان ملڪ آهي، جنهن ۾ لڳ ڀڳ 100 کن قومون آباد آهن، جنهن مان روسي 52 سيڪڙو آهن، باقي ٻين قوميتن جي شرح 48 سيڪڙو آهي.

آبادي واري واڌ واري رڪارڊ کي ڏسبو ته Population Growth Ratio يورپي نسل کان وڌيڪ ايشيائي ماڻهن ۾ ملندو، ان لاءِ جڏهن 1989-90 ۾ آدمشماريءَ جا انگ اکر گڏ ڪيا ويا ته روسي آبادي جيڪا 1979-80 ۾ 52 سيڪڙو هئي، سا گهٽجي 51 سيڪڙو بيٺي ۽ سلاونسل جا ماڻهو جيڪي اڳ ۾ پوري آباديءَ جو 80 سيڪڙو هئا. سي 90ع ڌاري گهٽجي 70 سيڪڙو وڃي بيٺا آهن. اِها ڳالهه روسين شدت سان محسوس ڪئي آهي ۽ پنهنجي نسل جي عورتن کي وڌيڪ ٻار پيدا ڪرڻ لاءِ نت نيون ترغيبون ۽ مراعات آڇيون آهن. مگر ان ڳالهه جو يورپي عورتن ڪو خاص نوٽيس نه ورتو آهي، جو ته هو گهڻن ٻارن کي پيدا ڪري پنهنجي صحت ۽ آزادي کي نقصان رسائڻ نٿيون چاهين، هو بس وڌ ۾ وڌ هڪ ٻار جنم ڏين، جڏهن ته ايشيا واري پاڳي ۾ 2-3 ٻار ڄڻڻ ته هر گهر ۾ معمول بڻيل آهي.

سوويت يونين جي موجوده مملڪت جو تاريخي حوالن سان مطالعو ڪبو ته خبر پوندي ته اُنهن ۾ روس ئي واحد سرزمين آهي،

جتي سي کان پهرئين ماڻهو گهر ناهي آباد ٿيا. 2000 قبل مسيح، اڳ هتي آيل قومون يورال جبل جي علائقي جون هيون، موسمي حالتن جي ڪري انهن قومن جو رهڻ مشڪل ٿي پيو هو، اُنهن ئي قبيلن مان سلاونسل جا ماڻهو به هتي اچي آباد ٿيا هئا، جن جو تعلق مشرقي يورپ سان هو، جن جو اباڻو وطن شايد موجوده يوگوسلاويا، چيڪوسلاويڪيا ۽ پولينڊ هجي. ستين صدي عيسويءَ ۾ ڪجھ قبيلا ترڪيءَ مان لڏي آيا ۽ ڪجھ قبيلن جو تعلق بلغاريا سان ملي ٿو. "سلاو" نسل جا ماڻهو رنگ روپ جا دلڪش، خوبصورت ۽ ڪجھ مهذب ٿين. انهن مان ڪجھ خاندانن ڪي شايد روس ۾ مزو نہ آيو ۽ انهن بيلاروس ۽ يوڪرين جو رُخ رکيو ۽ باقي بيا اُتي ئي رهيا.

روس ۾ رهجي ويندڙ سلاون بين قومن سان چڱو خاصو ناتو ۽ رشتو رکيو ۽ پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون بہ ٿين. عام طور ان نئين نسل پاڻ کي روسي ڪري سڏايو ۽ سمجهيو. اهو سلسلو موجوده سوويت يونين ۾ بہ هلندو اچي ۽ روسي مرد توڙي عورتون بطور هڪ قوم جي باهر شادي ڪرڻ ۾ ڪوبہ عيب يا عار ڪونہ سمجهن. اهڙين مخلوط شادين جي نتيجي ۾ اولاد وري بہ پاڻ کي روسي سمجهيو ۽ سڏايو، پوءِ پَل تہ سندس والد يا والده روسي نہ هجن. نئين نسل زبان ۽ تهذيبي طور بہ روسي ٿيڻ پسند ڪيو. جو ڪين اڳتي وڌڻ ۽ ترقيءَ لاءِ روسي زبان ئي بهتر لڳي، انقلاب کانپوءِ روسي زبان کي سوشلزم، مارڪسزم، اينگلزم ۽ ليننزم جي زبان طور متعارف ڪرايو ويو ۽ هيءَ زبان پنهنجي ملڪ جون سرحدون ٽپي مشرقي يورپي ملڪن کان علاوه منگوليا، لائوس، ويٽ نام، ڪيوبا، ايٿوپيا ۽ بين ڪيترن ئي نون آزاد ٿيندڙ ملڪن ۾ بہ زور شور سان پڙهائي پئي وڃي.

روس جي سرزمين ۾، قديم زماني کان وٺي ڌارين جون نظرون جميل رهيون آهن، جنهن لاءِ هتان جي رهاڪن سدائين باهرين حملہ آورن سان مهاڏو پئي اٽڪايو آهي. 1237ع ۾ منگول سردار باتوخان جڏهن هتي آيو تہ هن روس کي تاراج ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي ناحق مارائي مڄ ڪيائين. هُن پنهنجي دهشت ويهارڻ لاءِ روس جي

سرسر سان وجائي چڏي. 1380ع ۾ شهزادي دمتري مقامي ماڻهن جي فوج ئاهي منگولن کي تڙي ڪڍيو. پر ٻن سالن جي اندر اندر منگول وري ملڪ تي قابض ٿي ويا. سندن اهو روس مٿان ناحق قبضو اڍائي سو سالن تائين قائم رهيو، جيڪو 1480ع ۾ ختم ٿيو، جنهن ڪانپوءِ روسين سُک جو ساهه کنيو.

1533ع ۾ اوان چوٿون روس ۾ مضبوط ۽ انتهائي جابر حڪمران طور اڀريو. ان لاءِ ئي تاريخدانن سندس نالي پٺيان "خوفناڪ" لفظ جوڙي ڇڏيو ۽ "Ivan IV The Terrible" ڪري لکيو. سندس دور ۾ امن امان جي صورتحال ڪافي اطمينان بخش رهي ۽ قازان آسترخان ۽ سائبيريا جا وسيع علائقا روسي سلطنت ۾ شامل ڪيا ويا. هن 50 سال حڪومت ڪئي ۽ 1584ع ۾ وفات ڪئي. هن ڪانپوءِ ملڪ ۾ ڪو به طاقتور حڪمران ڪونه اُڀريو، سموري روس ۾ افراتفري ڦهلجي ويئي. ان صورتحال جو فائدو وٺي پولينڊ جو حڪمران "سگسمند" هڪ وڏي حملي ڪانپوءِ ماسڪو تي قابض ٿي ويو ۽ ٻن سالن تائين ماسڪو کي خالي نه ڪيائين.

1613ع ۾ ميخائيل رومانوف هڪ نهايت سمجهدار حڪمران طور اڀريو ۽ پنهنجي نالي پٺيان "Romanov Dynasty" رومانوف خاندان جو بنياد رکيائين. جنهن ڪانپوءِ زار جي واسطي ۾ رهندڙ پراڻا ۽ اهم خاندان غير معروف ۽ غير اهم ٿي، پس منظر ۾ هليا ويا. ميخائل رومانوف 30 سال حڪومت ڪئي ۽ 1645ع ۾ پنهنجي ئي خاندان جي هڪ فرد "Czar Alexis" کي پنهنجو جانشين چونڊيائين، جيڪو سلسلو جاري ساري رهيو، روس جي انهيءَ خاندان کي شاهي خاندان جي حيثيت حاصل ٿي ۽ يورپ جي ڪيترن ئي شاهي خاندانن، هن خاندان سان مٽيون مائٽيون ڪيون. اهو سلسلو 1917ع تائين جاري رهيو، جڏهن ان خاندان کي بالشيوڪن نيست و نابود ڪري ڇڏيو ۽ "پرولتاريا ڊڪٽيٽرشپ حڪومت" وجود ۾ آئي. ان رومانوف خاندان جا ڪُجھ حڪمران نرم مزاج ۽ ڪي وري سخت گير ۽ ڪامياب ثابت ٿيا. اُنهن ۾ پيٽراول "Peter-I" جو نالو ڪتابن ۾ عزت ۽ تڪريم سان ورتو وڃي ٿو. ايتري قدر جو انقلاب ڪانپوءِ به سندس عزت ۽ احترام ۾

ڪمي ڪانہ آئي. سندس حڪومت جو تخت گاهه ”لينن گراڊ“ جيڪو اصل ۾ ”پيٽربرگ“ جي نالي سان مشهور هو. انقلاب بعد اُن جو نالو لينن گراڊ رکيو ويو، جڏهن تہ هاڻي سندس پراڻو نالو پيٽربرگ ٿي بحال ڪيو ويو آهي.

پيٽر اعظم ”Peter The Great“ جنهن اٽڪل چاليهہ سال حڪومت ڪئي، هڪ مضبوط ۽ جديد خيالن جو حڪمران طور مڃيو ۽ سڃاتو ويندو آهي، سندس حڪومت دوران بہ گاديءَ جو هنڌ لينن گراڊ رهيو. هن مُلڪي قانون ۾ ڪيئي سڌارا آندا ۽ جُمود ۾ ويڙهيل تهذيب کي نوان رُخ ڏنائين ۽ مغربي تهذيب کي روس، ۾ متعارف ڪرايائين. پيٽر يورپ جو تفصيلي دورو ڪيو ۽ ان سلسلي ۾ فقط 3 مهينا تہ لندن ۾ رهي اتان جي جهاز رانيءَ جو باريڪ بينيءَ سان مطالعو ڪري وطن موٽيو، جنهن فن کي هن پنهنجي مُلڪ ۾ روشناس ڪرايو ۽ روسي جهازسازي ۾ ڪمال جي حد تي پُهتا ۽ نيويءَ جو مضبوط بنياد رکيو ويو. سندس وقت ۾ روس جي سامونڊي فوج ۾ 48 جهاز هئا. جيڪي اُن وقت جي لحاظ کان ڪافي سمجهيا ويندا هئا، روس جي قديم قانونن کي تبديل ڪرڻ خاطر هُن اٽڪل 1200 ڪن حڪم جاري ڪيا، سندس زماني ۾ زرعي اوزار متعارف ڪرايا، جنهن ڪري ڪجهہ زميندارن سندس مخالفت بہ ڪئي.

پيٽراول جي مرڻ کانپوءِ ڪيترائي بادشاهہ آيا پر ڪوبہ سندس قد برابر نہ نڪتو ۽ عوامي حلقن ۾ عزت حاصل ڪري نہ سگهيو ۽ سيني بس حڪومت ئي ڪئي.

1762ع ۾ ملڪ ڪيترين (Catherin-II) پنهنجي مڙس جي مرڻ کانپوءِ واڳون سنڀاليون ۽ هڪ مثالي حڪومت ڪري ڏيکاريائين تہ ماڻهن کي پيٽراول جو دور ياد اچي ويو.

روس تي ڪيترن ئي ملڪن جون شڪاري نگاهون هيون، جنهن ڪري ڪيترن ئي ملڪن سان سندس جنگيون ٿيون، ڪڏهن شڪست تہ وري ڪڏهن فتح سندن نصيب بنجندي رهي، فقط ترڪن سان ئي بہ سو سالن تائين وڙهندا رهيا. آخرڪار سلطنت عثمانيہ جا

ڪيترائي علائقا روسي تسلط هيٺ آيا، جنهن ۾ ڪوهه قاف جهڙو خوبصورت ۽ سرسبز علائقو به شامل آهي.

روس جي وڏجڻ ۽ گهٽجڻ جو مختصر احوال اڳ ۾ ئي ڏيئي چُڪو آهيان ۽ مختلف نسلن جي تسلسل جو روسي رنگ ۾ رچي وڃڻ جي باري ۾ بِدائي آيو آهيان. اگر غور سان ڏسبو ته روسي قوم هڪ مخلوط نسل طور سامهون ايندي، چو ته تقريباً هر نسل ٻاهران شاديون ڪيون آهن. منگولن واري ڏڪئي دور ۾ جڏهن روسي ادائي سئو سالن تائين سندن قبضي هيٺ رهيا ته ميل ملاپ جو سلسلو جاري رهيو، هر نئون پيدا ٿيل ٻار جڏهن روس ۾ جوان ٿئي ٿو ته پاڻ کي روسي سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪري ٿو، جو مٿس نفسياتي اثر ويهي ٿو ته هو هڪ طاقتور ۽ وڏي ملڪ جو باشندو آهي. ان سوچ جي پس منظر ۾ اُهي روسي جيڪي اڳتي هلي جنگجو ۽ ويڙهاڪ ثابت ٿيا، روسي قوم انهن جي تعريف ڪئي ۽ اهي تاريخ جو حصو بنجي ويا. ان حساب سان اوان چوٿون خوفناڪ ڪمن جي ڪري مشهور ٿيو، پيٽراعظم، ملڪ ڪيٿرين ۽ اسٽالن کي به مختلف حوالن سان ياد ڪيو وڃي ٿو. شاعرن پنهنجي وطن جي وسيع سرحدن کي به خوب ڳايو آهي. جنهن ڪري به ڪين داد مليو، مغربي مُلڪن جي مفڪرن ان تي روسين لاءِ راءِ قائم ڪئي آهي ته هي ماڻهو توسيع پسند آهن ۽ پاڻ کان ڪمزور مُلڪن کي روس ۾ شامل ڪرڻ لاءِ سدائين بيتاب رهندا آهن.

20 هين صديءَ جي بلڪل شروعات کان اگر حالتن جو جائزو وٺبو ته معلوم ٿيندو ته پورهيت طبقو تمام بيزار هيو، اُنهن جي ماهانه آمدني 15 کان ويهه روبل مس هُئي ۽ هُنن جو گذرسفر ڏاڍو مشڪل ٿيندو هو، ٻيو ته بي روزگاري به ڏاڍي هئي، هر خاندان مان مشڪل سان هڪڙو فرد روزگار سان هوندو هو ۽ سمورو گهر مٿس ياڙيندو هو، جنهن ڪري گهر جو خرچ مشڪل سان هلندو هو ۽ سندس ڊيوٽي ساندھ 11 ڪلاڪ هُئي، جيڪا نوڪري گهٽ ۽ بيگار وڌيڪ هوندي هُئي، انهن ئي ڏينهن ۾ مٿي ڄاڻايل حالتن جي خلاف ننڍا ننڍا جلسا ۽ جلوس ٿيڻ لڳا ۽ مزدور پاڻ متحد ٿيڻ لڳا ۽ مختلف تنظيمون ناهيائون. 1901ع ۾ مزدورن ۽ شاگردن هڪ جلسو ڪيو ته اٽڪل 200 شاگرد کي گرفتار

ڪيو ويو. جن جي آزاديءَ لاءِ هرهنڌ گوڙ تيڻ لڳا. جنوري 1905ع ۾ مزدورن لينن گراڊ ۾ هڪ وڏو جلوس ڪڍيو ۽ پنهنجن مطالبن تي مشتمل هڪ ياداشت نامو روس جي حڪمران ”زارنڪولاس-II“ کي ڏيڻ لاءِ ان جي محل ڏانهن وڌيا تہ شاهي محل جا محافظ مچرجي پيا ۽ عوام مٿان فائر کولي ڇڏيائون. نتيجي ۾ سوين مزدور مارجي ويا ۽ هزارين ڦٽجي پيا. لينن گراڊ جي ان واقعي کانپوءِ اڪثر سياسي ڪارڪن همت هارائي ويٺا، پر لينن همت نہ هاري، هن پوءِ ماسڪو کي پنهنجين سرگرمين جو مرڪز بنائي ڪم کي وڌايو.

ڪجھ عرصي کانپوءِ لينن واري پارٽي يا ڪابي ڌر وارا ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. هڪ گروپ کي ”بالشويڪ“ يعني گهٽائيءَ وارا ۽ ٻئي گروپ کي ”مينشيويڪ“ يعني تہ تورائيءَ وارا ڪري ڪوٺيو ويو. لينن گهٽائيءَ واري گروپ جي قيادت سنڀالي ورتي ۽ ان گروپ ئي انقلاب آڪٽوبر آندو.

مغرب وارن لاءِ روس هميشہ ڪشش جو باعث رهيو آهي، آمريڪا کان اڳ ۾ انگريزن کي بہ روس ۾ مداخلت جو شوق پئي رهيو آهي. روسين چواڻي آمريڪا کي روس خلاف تيار ڪرڻ ۾ بہ انگريزن جو ئي هٿ رهيو آهي. ننڍي کنڊ هندوستان ۾ جڏهن انگريزن جي حڪومت قائم ٿي تہ اها ڳالھ روسين کي بلڪل نہ آئڙي ۽ هنن انگريزن خلاف هلندڙ آزاديءَ جي تحريڪن جي کلي عام حمايت ڪئي، هونئن بہ 1917ع واري روسي انقلاب کانپوءِ آفريڪا، ايشيا ۽ لاطيني آمريڪا جا ننڍا ننڍا مُلڪ جيڪي انگريزن، فرينچن، جرمن ۽ اطالوي تسلط هيٺ ڪالونيون هيون آهستي آهستي آزاد ٿيا، سندن آزاديءَ ۾ روس جي حمايت ۽ امداد جو وڏو هٿ هيو جيڪڏهن اُن امداد جو حساب ڪتاب ڪيو وڃي تہ ڪروڙين ڊالر وڃي ٿيندا. روس کان اهي سامراجي ملڪ هميشہ ڊڄندا ۽ ڪنبندا رهيا اهوئي سبب آهي جو 20 هين صدي ۾ مغرب ۽ آمريڪا ۾ جيڪو بہ Literature شايع ٿيو آهي. اُهو گهڻو ٽڻو روس جي مخالفت ۾ لکيو ويو آهي. سندن نشرياتي ادارا پڻ ان مهم ۾ لڳا رهيا تہ ڪنهن بہ قيمت تي ان ملڪ کي ختم ڪجي، ان سلسلي ۾

بي بي سي، وائس آف آمريڪا، وائس آف جرمني ۽ ريڊيو فري يورپ جو اهم ڪردار رهيو آهي. ان ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ 1917ع کان پوءِ روسي حڪومتن ڏاڍيون سختيون ڪيون، خاص طرح سان اسٽالن (Josehp Stalin – 1879-1953) جو زيو عوام ڏانهن ۽ خاص ڪري مخالفن ڏانهن سفاڪانہ رهيو، پر سوچڻو اهو آهي تہ ڇا ان نئين نظام ۾ ڪابہ چڱائي ڪانہ هئي؟ تي سگهي ٿو تہ مغربي ملڪن کي ان ۾ ڪابہ چڱائي نظر نہ ايندي هُجي، مگر ايشيا، آفريڪا، لاطيني آمريڪا ۽ عرب ملڪ بہ اهو ساڳيو سوچي سگهندا؟

روس جي نئين نظام کي ختم ڪرڻ لاءِ مغربي ملڪن ڪيترا پيرا ان جي ناڪ بندي بہ ڪئي ۽ ڪيس اناج، ڪاڏي خوراڪ ۽ صنعتي ترقيءَ لاءِ گهربل سامان ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جنهن لاءِ هنن کي هزارين بهانا هُئا، پر روس وارن وڏي همت ۽ حوصلي سان ان سموري صورتحال کي منهن ڏنو.

روس ۾ آيل ان نئين سوشلسٽ نظام جو بنياد رکڻ ۾ اهم ڪردار صنعتي مزدورن ادا ڪيو هو ۽ انهن ئي پهريون گوليون کاڌيون ۽ قربانيون ڏنيون هيون، جيڪي هر محاذ تي پارٽي جي حُڪم تي اڳتي وڌيا، جڏهن تہ هاري، ٻهراڙين ۾ هُئڻ ڪري شروعاتي دور ۾ پنتي رهيا. انقلاب بعد جڏهن زمينون جاگيردارن کان ڦري هارين ۾ ورهايون ويون تہ هو بہ اڳتي وڌيا ۽ انقلاب جي (Process) ۾ شامل ٿيا. شروعاتي دور ۾ اسيمبلي ۽ اسيمبليءَ کان ٻاهر اهم عهدن تي بہ مزدور رهنما آيا ۽ انهن کي ئي ووٽ ڏيڻ جا حق مليا. لينن کانپوءِ اسٽالن جو دور (1924-53) آيو تہ هُن هارين لاءِ ڪافي ڪم ڪيو ۽ مزدورن جي ضرورت کان وڌيڪ وڌايل اهميت کي ڪُجهہ گهٽايو، جنهن ڪري اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ ۾ اختلاف چوٽ چڙهي ويا، نتيجي ۾ ٽراٽسڪيءَ (Leon Trotsky – 1879-1940) کي 1940ع ۾ ميڪسيڪو ۾ مارايو ويو.

اسٽالن جڏهن زمينون هارين ۾ Co-operative بنياد تي ورهايون تہ اُن جي ورچ صحيح نہ ٿي سگهي، ڪٿي زمين بچي پيئي تہ ڪٿي وري هاري بچي پيا. جنهن جي ڪري انهن کي پنهنجن اباڻن ڪکن مان جبري طور تي لڏايو ويو ۽ نون علائقن ۾ آباد ڪيو ويو.

عوام ۾ حڪومت جي سامهون اچڻ جي سگهه موجود ڪونه هئي، ان لاءِ هو کُلي عام اسٽالن جي ان قدم جي مخالفت نه پئي ڪري سگهيا، پر اندران ئي اندران سندن بيزاري وڌندي پئي ويئي، اهوئي سبب آهي جو اسٽالن جي مرڻ کانپوءِ ڪيترا ئي خاندان پنهنجن پراڻن ماڳن ڏي موٽي آيا. انهن مُسلسل تبديلين، لڏپلاڻ، سختين ۽ ذهني دٻاءُ جي ڪري عجيب صورتحال پيدا ٿي وئي. ڪيترا ماڻهو اذيتون برداشت ڪندي ڪندي مري ويا. جانورن جو وڏو انگ هلاڪ ٿيو، پيداوار گهٽجي ويئي ۽ ملڪ کي ڏڪر واري صورتحال جو مقابلو ڪرڻو پيو.

موسم جي لحاظ کان سوويت يونين عجيب و غريب آهي، هن ملڪ جو اڪثر علائقو برف سان ڍڪيل رهي ٿو، پر ان جي باوجود 41 سيڪڙو حصو گهاٽن ٻيلن سان ڍڪيل آهي. وڻن جي حفاظت لاءِ سخت قانون جوڙيا ويا آهن، جن تي عمل به ٿئي ٿو، مجال آهي جو ڪنهن به وڻ کي ڪو نقصان پهچائي.

اسانجي يونيورسٽي گلن سان جهنجهيل هوندي هئي. مگر گُلن کي هٿ لائڻ کان به ڊڄندا هئاسين. جو هڪ گل ٽوڙڻ تي ڏهه روبل ڏنڊ رکيل هو. اگر ڪنهن کي تحفتاً گل ڏيڻا پوندا هئا ته يونيورسٽيءَ ٻاهران فٽ پاٿ تي ويٺل گل فروش عورت کان 10 روبل عيوض تي گل خريد ڪري پنهنجو مقصد پورو ڪرڻو پوندو هو، سوويت يونين ۾ اسان تازي مڇي ڏاڍي کاڌيسين، البته سمنڊ جي مڇيءَ کي هٿ به ڪونه لائيندا هئاسين، اسان سنڌو درياهه جي مڇي ۽ پلي جا هيراڪ ۽ اُتي مني پاڻيءَ جي مڇي جام ملي سگهندي هُئي، روس ۾ ساليانو اٽڪل هڪ ڪروڙ ٽن مڇي ماري ويندي هئي. اهو مقدار شايد جاپان کانپوءِ ٻئي نمبر تي هيو. اسانجي شهر ڪراس نادار ۾ ته وڏن ٽئنڪرن ۾ پاڻي ڀري، زنده مڇي ڪٽي ايندا هئا ۽ روڊن جي پاسي تي جارين ۾ ڦٽڪندڙ مڇيون ڏيکاري، توري گراهڪن کي ڏيندا هئا. زنده مڇي خريدڻ ۽ کائڻ جو چاهه هر ماڻهوءَ کي ٿئي ٿو.

مڇيءَ جو ذڪر نڪتو ته ڪيوير (Cavier) جو ذڪر به ضرور ڪندس، هي مڇيءَ جا آنا آهن، جيڪي ٻن قسمن جا ٿين. ڪارا ۽ ڳاڙها. اهي ڪاري مرچ جيترا ٿين ۽ انتهائي مهانگا ٿين. کائڻ لاءِ دل گردو ۽

هڪ الڳ ٽيسٽ گهرجي، ورنہ اُن جي ڏپ ايتري جو ماڻهو بنھہ نہ ڪائي سگهي. ڊبل روٽيءَ تي مکڻ هٽي، اُنجي مٽان ”ڪيوير“ جو سنهو تهہ وچائي پوءِ ڪائو ۽ مزو ونو، اتي خيال آهي تہ هي غذا ڪافي جسماني طاقت پيدا ڪري ٿي.

وهيل مڇي پڻ هتي ڪثرت سان حاصل ٿئي، جنهن مان تيل پڻ حاصل ڪن. اٽڪل هڪ لک ٽن جي قريب حاصل ٿيندڙ اهو تيل، مختلف ڪمن ۾ ڪتب آڻين ۽ ٻاهر پڻ موڪلن ۽ ناڻو ڪمائن.

سوويت يونين ۾ اناج جي هميشہ قلت رهي، ڇو تہ اُتي زمين جي فقط 10 سيڪڙو حصي تي اناج پوکيو وڃي، باقي زمين ٻيلا ۽ ريگستان، ٻيو مڙئي ٿيو خير!

هتي جانور پالڻ جو شوق بہ ڏاڍو ٿئي ۽ ماڻهو خاص ڪري رڍون ۽ سوئر جام پالين. رڍن مان اٽڪل ٽي لک ٽن اُن سالانہ حاصل ٿئي. Minerals ۾ سون، چاندي ۽ هيرا جام ٿين، ڪوئلو بہ ڏاڍو نڪري، روسين جي دعوىٰ آهي تہ سڀ کان وڏيڪ ڪوئلو سندن ملڪ ۾ ملي ٿو. اهڙي طرح قدرتي گئس جا ذخيرا بہ موجود آهن. گئس ٻين ملڪن کي بہ سپلاءِ ڪن. بجلي ۾ انتهائي پاڻ پرا، بجلي جو بل چند روبلن کان وڌيڪ اچڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. هتي سرخ انقلاب کانپوءِ اندسٽري جو هڪ مضبوط بنياد رکيو ويو ۽ دنيا جو وڏو ۾ وڏو ريلوي نظام بہ سوويت يونين ۾ آهي.

زار واري زماني ۾، تعليم مهانگي ۽ خاص متئين طبقي لاءِ مخصوص هئي، اهو تصور عام هيو تہ تعليم حاصل ڪرڻ هرويرو سيني لاءِ بہ ضروري نہ آهي. خاص ڪري هاري ۽ مزدور تہ تعليم بنان بہ پنهنجو گذر بسر ڪري سگهن ٿا. اُن زماني ۾ نصاب اهڙو تيار ڪيو ويو هو تہ جيئن ان جي پڙهڻ سان ٻار ۾ مذهب سان گڏ زار لاءِ بہ وفاداريءَ جا جذبا اپري سگهن. ائين سمجهجي تہ مذهب ۽ زار هڪٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم قرار ڏنل هُئا.

سوشلسٽ انقلاب تي تنقيد ڪندڙ، جڏهن 1917ع کان پوءِ آيل تعليمي سڌارن تي نظر وجهندا آهن تہ سندن قلم ۾ پڻ لرزش اچي ويندي آهي، ۽ هو پڻ اِن عظيم تعليمي انقلاب جي مڃتا ۾ سرخم

ڪري چڙھيندا آهن، جنھن جو مثال پوري صديءَ ۾ نٿو ملي. انقلاب کان پوءِ لينن پراڻي فرسوده نظام کي بدلايو. تعليم کي مذھب کان الڳ ڪيو ۽ 1925ع ۾ پرائمري تعليم کي لازمي قرار ڏنو ويو. ھر ٻار کي حق مليو تہ ھُو پنھنجي مادري ٻوليءَ ۾ تعليم حاصل ڪري. سوويت يونين ۾ موجود سڀني رياستن جي ٻولين کي قومي ٻولين جو درجو مليو ۽ اھڙي طرح سڀني قومن کي برابريءَ جا حق مليا. ھن وقت ھتي سو کان بہ وڌيڪ قوميتون ۽ قومي ٻوليون آھن. ننڍي کان ننڍي ڳوٺ ۾ بہ اسڪول موجود آھن. ڪتاب سڀ مفت ۽ ايترا سَستا جو اسان وٽ ھِتي رديءَ ۾ وڪامجندڙ اخبارون بہ مهانگيون ڪپجن ٿيون.

انقلاب کان پوءِ، جيئن تہ ھتي ڪارخانن جو ھڪ وسيع ڄار وڇايو ويو، ان ڪري مرد ۽ عورتون سڀ جا سڀ ڪم ڪرڻ لڳي ويا. حڪومت وري سندن ننڍڙن ٻارڙن لاءِ شھر ۾ Day-Care Centre & K.G Schools کولي ڇڏيا، جتي سندن تعليم ۽ تربيت جو جوڳو بندوبست ڪيو ويو. پرائمري تعليم کان وٺي يونيورسٽيءَ تائين جي تعليم عام ۽ مفت آھي. اڪثر شاگردن کي ھاسٽل ۾ رھائش جي سھولت بہ حڪومت طرفان مليل آھي. اسان سان گڏ ھاسٽل ۾ جيڪي بہ روسي شاگرد ھُئا، انھن کي اسڪالرشپ 50 روبل ماھانہ ملندا ھُئا. جيڪي سندن لاءِ ڪافي ھُئا.

سوويت يونين ۾ سون جي تعداد ۾ يونيورسٽيون ۽ ھزارن جي تعداد ۾ ڪاليج موجود آھن. جڏھن تہ اسڪولن ۽ نيم تعليمي ادارن جو ڪو ڪاٿو ئي ناھي، انھن سڀني ادارن جا دروازا غيرملڪي شاگردن لاءِ کوليا ويا آھن. ھڪ اندازي مطابق ھڪ لک جي قريب غيرملڪي شاگرد اتي پڙھن پيا ۽ انھن سڀني جو خرچ حڪومت برداشت ٿي ڪري، ھاڻي اندازو لڳايو تہ جيڪڏھن في شاگرد تي ماھانہ 100 روبل خرچ ٿئي تہ حڪومت تي سالانہ ڪيترو بار پوندو ھوندو!

ڪميونسٽ پارٽيءَ ڪڏھن بہ اھا ڳالھ تسليم نہ ڪئي تہ ڪو دنيا جي ڪنھن بہ خطي ۾ ڪا "مڪمل آزاد پريس" وجود رکي ٿي. لينن ان راءِ جو ھو تہ ھر ليکڪ ڪنھن نہ ڪنھن نظريي يا نظام کان متاثر

هوندو آهي، ان لاءِ هن کي مکمل غير جانبدار نٿو چئي سگهجي. اِن کري آڪٽوبر واري انقلاب کان پوءِ آزاد پريس واري تصور کي ختم کري، پريس لاءِ لازم قرار ڏنو ويو تہ اها پارٽي ۽ حڪومت جي پروگرام کي وڌائڻ ۾ مدد کري.1921ع ۾ هڪ پريس Institute قائم ڪيو ويو ۽ صحافين کي اُن ۾ تربيت ڏيڻ جو بندوبست ڪيو ويو تہ جيئن اڳتي هلي صحافي پارٽي ۽ حڪومت لاءِ فائديمند ثابت ٿي سگهن.

حڪومت جي ان نئين پاليسيءَ سان اختلاف ڪيو ويو. نتيجي ۾ صحافين کي ڪافي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا ۽ گهڻا تڻا تہ جلاوطن بنجي ويا. ماڻهن تائين پنهنجو پروگرام پهچائڻ جي خيال سان ڪتابن جي قيمت نالي ماتر رکي ويئي ۽ انهن جي اشاعت ۾ بي پناه اضافو ڪيو ويو. جنهن کري ڪنهن لاءِ بہ ڪتاب يا اخبارون وٺڻ مسئلو نہ رهيو. روسي حڪومت جي پروگرام کي جڳ مشهور ڪرن لاءِ "Izvestia" ۽ "Pravda" نالي اخبارن هڪ Ogran طور ڪردار ادا ڪيو ۽ ڏاڍيون مقبول ٿيون، هي اخبارون فيڊريشن جي هر هڪ شهر مان شايع ٿينديون هُيون ۽ سندن اشاعت ڪروڙين ڪاپين تي ٻڌل هوندي هئي ۽ قيمت انتهائي گهٽ، تقريباً بہ پئسا، ان لاءَ هر گهر ۾ اهي اخبارون موجود ملنديون هيون. اسان کي انهن اخبارن کان علاوه انگريزي اخبار "Moscow News" بہ چڱي لڳندي هُئي، باقي ٻيون اخبارون پڙهڻ لاءِ نہ اسان وٽ وقت هوندو هو ۽ نہ ئي اُنهن ۾ اسان لاءَ ڪاِ خاص دلچسپي هوندي هئي.

سوويت يونين جي ڪنهن بہ شهر يا ڳوٺ وغيره ۾ وڃو اُتي اوهان کي ڪنهن نہ ڪنهن اڳواڻ يا جنگي سورمي جي تصوير يا مجسمو ضرور نظر ايندو. سڀ کان وڌيڪ مجسما تہ لينن جا نظر ايندا، لينن چونڪ، لينن اسٽريٽ بہ هر شهر ۾ ملندي، جنهن بعد مارڪس ۽ اينگلز جا بُت بہ ضرور نظر ايندا. مجسمن لڳائڻ جو اهو رواج تہ پوري يورپ ۾ قديم زماني کان آهي، مگر هتي انقلاب کان پوءِ جيئن تہ مجسما سازن ۽ مصورن کي باقائده پگهارون ۽ سهولتون ڏنيون ويون. ان لاءَ انهن پنهنجي فن ۾ ڪمال جي حد کي ڇُهيو.

سوويت يونين ۾ زمين دوز ريلوي "Under ground train"
نظام بہ ڏسڻ وٽان آهي، جنهن کي هو "Metro" ڪري سڏين، دنيا ۾ سڀ
کان قديم ريلوي جو اهو نظام لنڊن ۾ قائم آهي، جنهن کي هو "Tube"
ڪري سڏين، هتي فقط ماسڪو ۾ 100 جي قريب زمين دوز اسٽيشنون
آهن ۽ هر اسٽيشن ڏسڻ وٽان آهي. ڪوبہ اشتهار وغيره ڏسڻ ۾ نہ ايندو،
20 ڪلاڪ لڳاتار پيون هلنديون، جو سندن اسٽاپ سيڪنڊن کان مٿي
بنهہ ڪونہ ٿئي. لکين ماڻهو پيا سفر ڪن ۽ ڪرايو ڪُل 5 ڪوپيڪ
يعني تہ لڳ ڀڳ مُنو رپيو پاڪستاني جي برابر!

روس انقلاب کان اڳ ۽ پوءِ عظيم ليکڪن، دانشورن،
موسيقارن، اداڪارن ۽ مصورن جو مسڪن پئي رهيو آهي، هزارن جي
تعداد ۾ فنڪار پنهنجي پنهنجي شعبي ۾ ڪم ڪندا رهن ٿا، 1917ع
واري انقلاب کان پوءِ اهڙن فنڪارن جي ملازمت کي تحفظ ڏنو ويو. ان
کان اڳ ۾ اهڙن شعبن سان وابستہ ماڻهن جو مستقبل غير يقيني واري
ڪيفيت ۾ رهندو هو. مگر هاڻي سندن عزت نفس مجروح ٿيڻ کان بچي
وئي ۽ فنڪار طبقو پڻ پاڻ کي عزت وار ۽ ذميدار شهري تصور ڪرڻ
لڳو.

ماسڪو ۾ بالشوئي ٿيٽر "Bolshoi Theater" جنهن نہ ڏٺو،
تنهن ڄڻ ڪُجهہ بہ نہ ڏٺو، عظيم الشان هال ۾ قائم ٿيل اهو ٿيٽر، هميشہ
هائوس فل وڃي، پري پري کان جڏهن سياح روس جي دوري تي اچن تہ
هنن جي پروگرام ۾ ريڊ اسڪوائر ۽ بالشوئي ٿيٽر تي اچڻ ۽ ڏسڻ
ضرور شامل هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن تہ ائين بہ ٿئي تہ پورو هال بُڪ
ٿي وڃي، پر اڪثر عوامي هال، عوام لاءِ خالي ڇڏيو وڃي، پر گئلريون
سدائين خاص مهمانن ۽ غير ملڪين لاءِ مخصوص رهن مون کي بہ فقط
هڪ دفعو VIP گئلريءَ ۾ سيٽ ملي، تڏهن چيخوف جي ڪا تخليق پيش
ڪئي ويئي ۽ فنڪارن واهہ جو پاڻ ملهايو.

فلم ڏسڻ جا تہ روسي ڪافي شوقين آهن، پر بدقسمتيءَ سان
ڪين ڏسڻ لاءِ سنيون فلمون ڪونہ ملن، جو اُتي گهڻو ٽڙو موضوعاتي ۽
انقلابي پس منظر ۾ ٺهيل فلمون نمائش لاءِ لڳن. البتہ ڪڏهن ڪڏهن
مسئلن کي بہ ڇهيو ويندو آهي. اهڙي ئي هڪ فلم "ماسڪو ڳوڙهن ۾

يقين نٿو رکي "Mascow does not believe in tears" نهي ۽ ڪافي مقبول پڻ ٿي، مون اها فلم ڏٺي، جنهن ڪافي متاثر ڪيو.

سئنيمائن ۾ روسي فلمن کان علاوه غيرملڪي فلمون به ڪافي هلن، جن کي روسي زبان ۾ ڊب ڪيو ويندو آهي، اسان وٽ هڪ چوڪرو حميد، جيڪو انڊيا مان انٽر پاس ڪري آيو هو، تنهن جڏهن هڪ انڊين فلم روسي زبان ۾ ڏٺي ته ڪانئس رڙ نڪري ويئي ۽ هن بي ساخته چيو ته هندستاني اداڪارن روسي زبان ڪڏهن سکي! جڏهن ڪيس اُن فلم جي "ڊبنگ" جي باري ۾ ٻڌايو ويو ته ڪيس پنهنجي بي وقوفيءَ تي ڏاڍي کِل آئي.

مغربي موسيقار، اُتي ڏاڍا مقبول هئا، خاص ڪري "Boney M" ۽ "Abba" جا گروپ نوجوانن ۾ ڪافي مقبول هيا، البته سنين ڪلبن ۾ انهن جا پنهنجا فنڪار هوندا هُئا، جيڪي مغربي ڌنون ۽ لوڪل ڌنون خوب وڄائي سگهندا هئا.

روسي گلوڪاره آلا پگا چيوا "Ala Puga Cheva" جي انهن ڏينهن ۾ ڏاڍي ڌُم هئي ۽ هر گهر ۾ ڪيس ٻُڌو ويندو هو، اُتي سندس مقام اهو هوندو هو، جيئن اسان وٽ، نورجهان ۽ انڊيا ۾ لتا منگيشڪر يا مصر ۾ اُم ڪلثوم. اها خاتون فنڪاره شڪل تشبيهه جي به موچاري هئي، مغربي گانن سان گڏ لوڪ گيت به ڏاڍي مهارت سان ڳائي سگهندي هئي.

جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو اٿم ته روسي ادب ۾ ڪيترين ئي نامور اديبن ۽ شاعرن جا نالا اچن ٿا، جن جو اگر ذڪر نه ڪبو ته هن ملڪ جو احوال اڌورو لڳندو. گورڪي، پُشڪن، مايا ڪوفسڪي، ٽالسٽاءِ، شولو خوف، اوسترووسڪي، چيخوف، داستو وسڪي، چند اهي ناليوارا اديب ۽ شاعر آهن، جن جا پڙهندڙ پوري دنيا ۾ هڪ وڏي انگ سان موجود آهن.

سوويت يونين جي پندرنهن رياستن ۾ هڪ شهر کان ٻئي شهر تائين وڃڻ ۾ ڪجهه پابنديون به هيون، غيرملڪي ته هونئن به هر ملڪ ۾ نظر ۾ رکيا ويندا آهن. اسان سان به ائين ئي ٿيو. مگر اتفاق چئو ته

مون سان ڪڏهن به اهڙو ورتاءُ نہ رکيو ويو ۽ نہ ئي ڪا مشڪل پيش آئي. ڪراس نادار شهر ۾ تہ رهائش هئي ۽ ماسڪو تہ گاديءَ جو هنڌ هجڻ سان گڏوگڏ اچڻ وڃڻ لاءِ اهم ”روٽ“ هو، انهن ٻنهي شهرن کي ڇڏي، مان لينن گراڊ، يالٽا، سمفراپول، سواستا پول سوچي، خارڪوف، ڪشنيوف، باڪو، ريگا ۽ ڪوه قاف ڪان علاوه ڪيترائي ننڍا وڏا شهر، ڳوٺ ۽ وستيون گهمي ڏٺيون. ڪڏهن بس ذريعي تہ ڪڏهن ريل ذريعي، هوائي سفر تہ معمول ۾ شامل هو. ان سڀني سلسلي ۾ مون کي ڪڏهن بہ سفر لاءِ اجازت وٺڻ ۽ قيام لاءِ جاءِ ملڻ جو مسئلو درپيش نہ آيو. ماني تہ سڀني روس ۾ سستي هوندي هئي ان ڪري اهو بہ ڪو مسئلو نہ هيو ۽ ماڻهن ۾ محبت بہ جام هئي.

سوويت يونين جو ڪنهن بہ طرح جو ذڪر ان وقت تائين مڪمل ۽ پورو نہ سمجهيو ويندو جيستائين ٻي عالمي جنگ جو ذڪر نہ ٿو ڪيو وڃي. هيءَ جنگ، جنهن پوري دنيا کي پنهنجي لپيٽ ۾ آندو سا 1939ع ۾ شروع ٿي ۽ 1945ع ۾ آگسٽ مهيني ۾ ختم ٿي. ان جنگ دوران، اسٽالن جي اڳواڻيءَ ۾ روسي قوم شجاعت ۽ بهادريءَ جا اُهي داستان رقم ڪيا، جيڪي تاريخ جي مٿي تي جهومر بڻجي چمڪن ٿا. جرمني جو روس سان جنگ نہ ڪرڻ جو معاهدو هيو، پر مسلسل ڪاميابين ۽ فتح جي نشي ۾ چُور جرمن فوجون، 1941ع ۾ جون جي 22 تاريخ تي، اوچتو سوويت يونين جون سرحدون لتاڙي اندر ڪاهي آيون ۽ ائين روسي بہ ان جنگ ۾ ڪاهي پيا.

هن جنگ ۾ روس جي باقائده فوج سان گڏ عوام بہ جنگي محاذ تي وڙهيو. ڪميونسٽ پارٽيءَ جا لکين ڪارڪن محاذن تي پُهچي ويا ۽ پنهنجن جانين جو نذرانو ڏنو. لينن گراڊ ۽ اسٽالن گراڊ جي حفاظت خاطر روسي جنهن بهادريءَ سان وڙهيا ان جي پس منظر ۾ سوين فلمون ٺهي چڪيون آهن، جن کي ڏسڻ سان پٿر دل ماڻهن جي اکين ۾ بہ لڙڪ تري اچن ٿا. اُڃ، بُک، مٿان زوردار مينهن، گڏوگڏ بي رحم سردي ۽ سامهون جرمن جهڙو سفاڪ دشمن. انهن حالتن ۾ وڙهڻ ۽ ملڪ جو دفاع ڪرڻ ڪو مذاق نہ هو. اسٽالن گراڊ تي ايڏي تہ بمباري ڪئي ويئي

جو هڪ گهر بہ سلامت ڪونہ بچيو ۽ جڏهن جرمن فوج شهر ۾ داخل ٿي تہ روسي دشمن فوج سان بنان هٿيارن جي ٻڪين پئجي ويا ۽ اها جنگ وڙهيا جنهن جو مثال ويجهي تاريخ ۾ نٿو ملي. سندن بي تيغ و ترار وڙهڻ وارو منظر شاهہ ڀٽائيءَ جي انهن سٽن ۾ سمائي سگهجي ٿو:

هڻ ڀالا، وڙهہ ڀاڪرين، آڏي ڍال مَ ڍار

مٿان تيغ ترار، مار تہ متارو ٿئين

مرد تہ وڙهيا ئي وڙهيا پر عورتون بہ پنهنجي گهرن جي در و ديوار جي حفاظت لاءِ دشمن فوج سان دست و گريبان ٿي ويون، مرندي مري ويون پر دشمن فوج ڪي اڳتي وڌڻ نہ ڏنائون. فوج ۽ عوام جي تعاون جو هڪ عظيم الشان مثال هو، جنهن کي پوري دنيا جي ملڪن ساراهيو ۽ ڳايو. روسي عوام جيڪو اسٽالن جي سخت گير پاليسين جي باعث، اسٽالن ۽ حڪومت کان بيزار هو، تنهن هن مشڪل گهڙي ۾ سڀ ويڇا وساري ڀڏيءَ جو مثال پيش ڪيو ۽ دشمن کي شڪست فاش جو منهن ڏسڻو پيو. روسي فوج ۽ عوام نہ فقط پنهنجي وطن جي حفاظت ڪئي، پر شڪست خورده جرمن فوج جو پيڇو ڪندي جرمني ۾ داخل ٿي ۽ مارشل زوخوف جي قيادت ۾ برلن تي قبضو ڪري ورتو ۽ ان خفيہ بنڪر "Bunker" کي بہ ڳولي لڌو، جنهن مان هٽلر ۽ سندس خاتون ايوا جا سڙيل لاش مليا.

ان جنگ دوران لکين جرمن سپاهي، هٿيار ڦٽا ڪري، روسين وٽ جنگي قيدي بڻيا. اسٽالن انهن جي فني مهارت ۽ قابليت کان چڱي طرح آگاهہ هو. هن ڄاتو پئي تہ پيداواري صلاحيتن جي حوالي سان هڪ جرمن، ٽن روسين جي برابر هو، ان لاءِ اسٽالن ڪافي عظيم الشان تعميراتي منصوبا ترتيب ڏنا ۽ انهن تي جرمن جنگي قيدين کي لڳايو ويو. جيستائين حالتون معمول تي اچن ۽ شرط وغيره طئہ ٿين ۽ جنگي قيدي واپس پنهنجي وطن موٽن، تيستائين ماسڪو ۽ ٻين شهرن ۾ جنگي قيدين اهڙيون تہ عظيم الشان عمارتون تعمير ڪيون، جنهن جو مثال نٿو ملي ۽ اهي عمارتون فن جي تعمير جو هڪ خاص نمونو ثابت ٿيون.

"سيڪنڊ ورلڊ وار" يا ٻي عالمي جنگ کي اڄ ختم ٿئي پورا پنجاهہ سال گذري چُڪا آهن، ان موضوع تي پوري دنيا جي اديبن، شاعرن ۽ تاريخدانن هزارن تہ ڇا پر لکن جي حساب سان ڪتاب لکيا آهن ۽ اڃان بہ لکن پيا. ان جنگ ۾ ڪروڙين ماڻهو ماريا ويا ۽ لکين ماڻهو جيئرا آهن، جن ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان اُن جنگ ۾ حصو ورتو، مگر ڏسجي تہ ان جنگ ۾ مري ويندڙ لکين معصوم شهرين جو ڪهڙو ڏوهہ هيو؟ ڇا انهن سوچيو هو تہ هو وڏين طاقتن جي وچ ۾ ٿيندڙ ان جنگ ۾ ڪم اچي ويندا ؟ 5 آگسٽ 1945ع تي جڏهن آمريڪا، جاپان جي ٻن شهرن هيروشيما ۽ ناگاساڪي تي ايٽم بم ڦٽو ڪيا تہ هڪ اندازي موجب هڪ لک ٻيانوي هزار شهري موت جي وات ۾ هليا ويا. اڄ دنيا جو مهذب انسان سراپا سوال آهي تہ ڇا ايٽم بم جو استعمال ضروري هو؟ اتحادي ملڪ تہ هونئن بہ فتح جي قريب هُئا. جرمن ۽ جاپان شڪست مٿان شڪست کائي رهيا هئا.

پيريستروئيڪا ۽ گلاسنوسٽ

هي ٻئي روسي زبان جا لفظ آهن، پيريستروئيڪا (Perestroika) جو مطلب آهي "نئين سر اڏاوت" يا Re-construction ۽ گلاسنوسٽ (Glasnost) جي معنيٰ آهي صاف گوئي يا Open-ness .

1917ع وارو انقلاب هڪ عظيم ۽ تاريخ ساز واقعو هو جنهن جي نتيجي ۾ روس جي شاهي خاندان (رامونوف واري خاندان کي) مڪمل طور ختم ڪيو ويو، ان کان علاوه هزارين امير، وزير، سرمائيدار، جاگيردار، سردار ۽ ڪامورا پڻ قطار در قطار ماريا ويا. هڪ اڻ ڪٿ لڏپلاڻ شروع ٿي ويئي. پراڻا قانون ختم ڪيا ويا ۽ نوان قانون رائج ڪيا ويا، جيڪي انتهائي سخت هئا. زمينون سرڪاري ملڪيتن ۾ ورتيون ويون ۽ بيگار وغيره تي پابندي لڳائي ويئي. انهن سڀني ڳالهين جي نتيجي ۾ ملڪي پيداوار گهٽجي ويئي، بدامني ۽ غير يقيني وڌي ويئي. ٻئي پاسي پهرين جنگ عظيم به هلندڙ هئي ۽ لڪين روسي سپاهي سرحدن تي ملڪ جي حفاظت ۾ مشغول هُئا. انهن حالتن کي ڏسي لينن جرمنيءَ سان هڪ معاهدو ڪيو جيڪو سراسر جرمنيءَ جي فائدي ۾هو، مگر لينن جي دورانديشن نگاهن ۾ فقط اها ڳالهه هُئي ته ڪنهن به طرح امن قائم ٿئي جو نئون انقلاب امن جي صورت ۾ ئي ڪامياب ۽ مڪمل سگهيو پئي نه ته سموري ملڪ ۾ لاقانونيت، انارڪي (Anarchy) پکڙجڻ ۽ تمام وڏي خون خرابي جو امڪان هو جنهن جو شايد تاريخ ۾ مثال به نه ملي سگهي ها. لينن جي ان فيصلي تي پارٽي وارا ڪاوڙجي پيا، مگر وقت اڳتي هلي اهو ثابت ڪيو ته لينن درست هو، سندس سياڻپ ۽ دورانديشي بعد ۾ سندس مخالفن کي تڏهن سمجهه ۾ آئي، جڏهن امن قائم ٿيو، لڪين فوجي سرحدن تان موٽي آيا، پنهنجن ٻچڙن سان مليا ۽ حڪومت جي حمايت ۾ سرگرم عمل ٿي ويا.

جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو اٿم ته نئين قانون جي سختي ۽ وڏي پئماني تي لڏپلاڻ جي ڪري ملڪي پيداوار ۾ ڪافي گھٽتائي آئي، جنهن ڪري به مغربي ملڪن کي روسي انقلاب تي تنقيد ڪرڻ جا موقعا هٿ لڳي ويا ۽ هنن جي ريڊيو ۽ ٽي.ويءَ تان عوام کي نئين حڪومت خلاف اڀارڻ ۽ نفرت ڏيارڻ جو هڪ نه ڪٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو. لينن انهن سيني واقعن جو گهرائيءَ سان مطالعو پئي ڪيو ۽ حالتن جو جائزو پئي ورتو. هو پاڻ به هڪ اعلىٰ ذهن ۽ گهري سوچ رکندڙ مفڪر هيو ان ڪري سندس تجزيو وچي اهو بيٺو ته عام ماڻهن لاءِ ڪافي مشڪلاتون آهن ۽ انهن کي ڪجهه سهولتون ڏنيون وڃن. 1917ع کان 1921ع تائين اقتصادي ميدان ۾ ڪيل فيصلن جو جائزو وٺڻ کانپوءِ لينن انهن ۾ سڌار آڻڻ جو فيصلو ڪيو. جن کي نيپ يا New Economic Programme (NEP) جو نالو ڏنو ويو. غور سان ڏسجي ته لينن جو اهو پروگرام "اقتصادي آزادي" ڏانهن هڪ مضبوط قدم هيو، ان کي ان مهل "پيريسترونيڪا" جو نالو ته ڪونه ڏنو ويو، پر روح ۽ مقصد ساڳيو هو. 1922ع ۾ اسٽالن کي پارٽيءَ جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو ۽ هن کي پارٽيءَ اندر وڏي سگهه ۽ قوت ملي وئي. سندس مقابلي ۾ لينن جهونو ٿي چڪو هيو ۽ هن جا پراڻا ساٿي به الڳ ٿي چڪا هيا. اسٽالن نيپ NEP جو حامي نه هيو، ان ڪري ان پروگرام کي پنهنجي جنم وٺڻ کان اڳ ئي سخت مخالفت ڏسڻي پيئي ۽ 1924 ۾ جڏهن لينن وفات ڪئي ته هي پروگرام به ختم ٿيڻ جي ويجهو پهچي ويو.

لينن جي وفات کانپوءِ جوزف اسٽالن (-Joseph Stalin-1879 1953) وڏي دبدبي ۽ رعب تاب سان اقتدار سنڀاليو. اسٽالن (جنهنجو حقيقي نالو اِيوسف (Iosif) هيو) جو تعلق رياست "جارجيا" سان هيو ۽ هڪ غريب موچيءَ جو پٽ هيو، مارڪسي خيالات هئڻ ڪري ڪيس اسڪول مان ڪڍيو ويو هيو. روس جي شروعاتي ڪابي ڏر واري پارٽي "سوشل ڊيموڪريٽڪ ورڪرز پارٽيءَ" ۾ 1898ع ۾ شامل ٿيو ۽ لينن جو ساٿي ٿي اڀتي وڌيو. 1903ع ۾ لينن جي ساٿ سان "بالشيوڪ

گروپ“ ۾ هليو ويو، ڪجهه سال روپوشيءَ واري حالت ۾ ڪوهه قاف واري علائقي ۾ پارٽيءَ لاءِ ڪم ڪيائين ۽ 1907ع ۾ لندن ۾ سوشل ڊيموڪريٽ پارٽيءَ جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو. ڪجهه وقت اخبار ”پراودا“ جو ايڊيٽر بہ ٿي رهيو ۽ انقلاب آڪٽوبر کانپوءِ 1929ع تائين ملڪ ۾ هلندڙ خانہ جنگيءَ کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيائين ۽ پارٽيءَ اندر پاڻ کي هڪ بهترين منتظم طور مڃرايائين.

1924ع ۾ لينن جي وفات کانپوءِ نهايت ذاهپ ۽ هوشياريءَ سان پارٽي ۽ حڪومت تي قابض ٿيو. جڏهن تہ 1923ع ۾ هن جا لينن سان سخت اختلاف ٿي پيا ۽ لينن کيس پارٽيءَ مان خارج ڪرڻ جو فيصلو بہ ڪري ڇڏيو هيو، پر پنهنجي بيماريءَ سبب هو ائين نہ ڪري سگهيو.

اسٽالن هڪ مضبوط مرڪزي حڪومت جو حامي هيو ۽ سخت قانونن کي جاري رکيائين. جيئن تہ پاڻ هڪ اعلیٰ درجي جو منتظم هيوان ڪري پارٽي ۽ حڪومت تي سندس ڪنٽرول مڪمل رهيو. اهي ماڻهو جيڪي ڪجهه نرميءَ جا قائل هيا. انهن کي آهستي آهستي ڪري پارٽيءَ مان خارج ڪيائين ۽ انهن جي جاءِ تي پنهنجي خيال ۽ سوچ وارا ماڻهو اڳتي آندائين، هن جي شخصيت جو اثر نهايت نمايان نموني وڌڻ لڳو ۽ ماڻهو خوف ڪائيندي بہ کيس پسند ڪرڻ لڳا. 1928ع ۾ نيپ (NEP) کي باقائده ختم ڪري ان جي جاءِ تي مرڪزي پلاننگ ڪميشن تحت ”پنج سالہ پروگرام“ جي اسڪيم شروع ڪئي وئي ۽ سڀ اختيار مرڪزي حڪومت وٽ ماسڪو ۾ رکيا ويا. اهڙي طرح بظاهر آئين ۾ تہ صوبائي خودمختياري قائم رهي، پر حقيقت ۾ مرڪز مضبوط ٿيندو ويو.

اسٽالن جي باري ۾ جيئن اڳ ۾ لکيو اٿم تہ نهايت ئي سخت گير حڪمران هيو ۽ تنقيد برداشت ڪونہ ڪري سگهندو هيو، ان ڪري هُن جي زماني ۾ پريس تي سخت سينسر قائم ٿي ويو ۽ اخبارون سندس تعريف سان ڀريل هونديون هيون. صاف گوئي يا سَچُ چوڻ يا لکڻ کان ماڻهو ڪيٻائڻ لڳا. اديب، شاعر، صحافي ۽ فنڪار مايوس ٿي، ڪي خاموش ٿي ويا تہ ڪن روپوشيءَ جي زندگي اختيار ڪئي ۽ گمنام ٿي

ويا. خوشامدڙين ۽ مدح سرائي ڪرڻ وارن کي وجهه ملي ويو، اخبارون ۽ رسالا ڪميونزم ۽ حڪومت جي تعريف سان پريل هونديون هيون. ٻاهرين ملڪن سان لهه وچڙ کي چڱين نگاهن سان نه ڏٺو ويو ۽ ٻاهران ايندڙ وفدن جي دل شڪني ڪئي وئي ته جيئن هو گهٽ تعداد ۾ روس جو رخ رکن. اهڙي ريت آهستي آهستي عوام کي سوشلزم سان محبت ۽ ڪيپٽلزم سان سخت نفرت جو درس ڏنو ويو. ماڻهن ائين سوچڻ ۽ يقين ڪرڻ شروع ڪيو ته هت سڀ نيڪ آهي باقي ساري دنيا ۾ گند ۽ فساد آهي.

جڏهن جرمنيءَ ۾ هٽلر، ٻي جنگ عظيم جي تيارين ۾ هيو ته روس وارن، پاڙيسري ملڪ هئڻ ڪري نهايت سنجيدگي ۽ توجهه سان حالاتن جو جائزو پئي ورتو، پوءِ ٻنهي ملڪن جي سربراهن يعني روس جي استالن ۽ جرمنيءَ جي هٽلر ”جنگ نه ڪرڻ جو معاهدو“ ڪري سڀني کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. آگسٽ 1939ع ۾ ٿيل ان معاهدي تي يورپ وارا روسين کان ناراض به ٿيا، پر استالن کي ڪنهن جي به پرواهه نه هئي، جو کيس خبر هئي ته يورپ ۾ جيڪا به جنگ لڳي ان مان فائدو روس کي ئي ملندو. هٽلر يورپ ۾ ڪاهي پيو ۽ وڏيون ڪاميابيون حاصل ڪرڻ لڳو. 1940ع ۾ سوويت يونين پري بالٽڪ جي ٽن ننڍڙين رياستن لاتويا ، لٿونيا ۽ استونيا کي پنهنجي يونين ۾ شامل ڪري ڇڏيو.

جون 1942ع ۾ فتح ۽ ڪاميابيءَ جي نشي ۾ چُور، نازي فوج اوچتو ئي اوچتوروسي سرحدون ٽپي ڪاهي آئي. ان موقعي تي استالن هڪ عظيم سپهه سالار، ليڊر ۽ مدبر طور پنهنجي عوام جي قيادت سنڀالي ورتي، پنهنجن تقريرن ۽ بيانن ذريعي فوج ۽ عوام جو حوصلو (مورال) بلند رکيو ۽ جرمنيءَ کي شڪست فاش ڏنائين.

جنگ جي خاتمي کان پوءِ اتحادي ملڪن جي سربراهن جون يالٽا، تهران ۽ پوٽسڊام ۾ ڪانفرنسون ٿيون ته استالن پاڻ کي هڪ ڀيرو ٻيهر هڪ عظيم مدبر طور مڃرايو ۽ فتح ٿيل علائقن مان پنهنجي ملڪ لاءِ چڱو خاصو علائقو ونئي وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

جنگ جي خاتمي کان پوءِ عوام کي اميد هئي تہ حڪومت پنهنجي رويي ۾ نرمي آڻيندي ۽ ڪين ڪجهہ نہ ڪجهہ آزاديون بہ ملنديون، اها سندن اميد اجائي بہ نہ هئي جو جنگ دوران عوام بيمثال قربانيون ڏنيون هيون ۽ حڪومت جو ڀرپور ساٿ ڏنو هيو. اسٽالن کي حقيقت ۾ تمام وڏو عوامي تعاون مليو هيو ۽ هن تي لازم هيو تہ عوام تي اعتماد ڪري ڪين ڪجهہ نہ ڪجهہ آزاديون ۽ ذاتي خوشيون ڏئي ها پر ائين نہ ٿيو ۽ اسٽالن مرڻ گهڙيءَ تائين پنهنجي سختي برقرار رکندو آيو.

اسٽالن جي وفات کان پوءِ 1953ع ۾ نڪيتاخروشيف برسر اقتدار آيو، ڏنڌي جي لحاظ سان هو هڪ ريدار جو پٽ هيو ۽ پاڻ بہ ان پيشي سان وابستہ رهيو هيو. سندس تعلق رياست "يوڪرين" سان هيو ۽ تعليم معمولي هيس. يوڪرين ۾ هن پارٽيءَ لاءِ چڱو خاصو ڪم ڪيو هو ٻي عالمگير جنگ دوران "گوريلا گروپ" ناهي غاصب جرمن فوج تي لڪي حملا ڪيائين ۽ ڪين ڪافي نقصان پهچايو، جنگ جي خاتمي کان پوءِ ملڪ جي نئين سر اڏاوت ۾ ڀرپور حصو ورتائين. 1949ع ۾ ماسڪو ۾ زرعي سڌارن تي عمل درآمد ۾ نالو ۽ شهرت ڪمايائين ۽ پارٽيءَ اندر حيرت انگيز نموني وڌي آيو، نتيجي ۾ جڏهن 1953ع ۾ اسٽالن وفات ڪئي تہ مرڪزي قيادت هن کي فرسٽ سيڪريٽري طور چونڊيو ۽ 1958ع ۾ وزيراعظم طور منتخب ٿيو.

جنگ جي خاتمي کان پوءِ سوويت يونين وري هڪ دفعو ٻيهر لوهي ڪوٽ اندر بند ٿي ويو هيو ۽ ٻاهرين دنيا سان سندس رابطو ڪافي گهٽ ٿي ويو هو، خروشيف اقتدار سنڀالڻ شرط ئي ان ڳالهہ کي محسوس ڪيو ۽ ٻاهرين دنيا سان رابطا ۽ رشتا وڌائڻ تي زور ڏنو. پاڻ جيئن تہ معمولي پڙهيل هيو ۽ وري ڪيس خارجہ پاليسيءَ جي الف ب کان بہ واقفيت نہ هئي، ان ڪري سندس بيانن ۾ تسلسل ۽ سنجيدگي نہ هئي، اقتصادي ميدان ۾ هن اسٽالن واري مرڪزي پلاننگ واري سلسلي کان بہ اختلاف ڪيو ۽ اسٽالن تي تنقيد ڪئي. سندس لاش جيڪو سرخ چونڪ تي لينن سان گڏ دفن ٿيل هيو، ان کي اتان ڪيرائي هڪ عام قبرستان ۾ دفنايو.

آمريڪا ۽ مغربي ملڪ، سوويت يونين جي ان نئين ليڊر جو قريبي مطالعو ڪري رهيا هيا ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس بيانن جو خير مقدم به ڪيو ويو. آمريڪا وارن پشاور مان هڪ جاسوسي جهاز (U-2) روس مٿان موڪلي خروشيف کي چيڙائي ڇڏيو. وري "ڪيوبا وارو بحران" به ايري آيو. روس ۽ آمريڪا جي باهمي تعلقات ۾ هڪ ننڍڙي ڪاميابي اها ٿي جو 1963ع ۾ آمريڪا ۽ روس جي وچ ۾ "نيو ڪليئر ٽيسٽ" تي پابنديءَ وارو معاهدو ٿيو.

خروشيف بنيادي طور زرعي سڌارا آڻي ملڪي پيداوار وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي پر ان مان ڪو به ڪڙتيل ڪونه نڪتو ۽ مختلف زرعي جنسن جي ڪوٽ ۾ ڪا به ڪمي نه آئي. هُنَ "گلاس نوست" وغيره جا اڌوري دل سان نعرا به هنيان ۽ اٽپوري ڪوشش به ڪيائين، پر سڀ لاحاصل ٿيو ۽ حڪومتي جوڙجڪ ۾ ڪا به تبديلي آڻي نه سگهيو.

پارٽيءَ جا مرڪزي ۽ سينئر عهديدار خروشيف جي طبيعت ۽ حڪومت جي انداز مان مطمئن نه هيا. اهو محسوس ڪيو ويو ته هن جي بيانن ۾ ڪا به هڪجهڙائي نه هئي، هو ڪڏهن انتهائي نرم پئي ٿي ويو ته وري ڪڏهن انتهائي سخت، تعليم جي گهٽتائي ڪري به هو ملڪي معاملن ۽ بين الاقوامي مسئلن جي اونهائيءَ ۾ وڃڻ کان قاصر هيو.

آخر پارٽيءَ جي مرڪزي قيادت فيصلو ڪيو ته هن جو وڌيڪ برسر اقتدار رهڻ ملڪ لاءِ نقصانڪار ٿي سگهي ٿو ۽ کيس آڪٽوبر 1964ع ۾ لاٿو ويو. اهڙيءَ طرح لينن جي اقتصادي آزاديءَ واري پروگرام نيپ (Nep) کان پوءِ، اُن ڏس ۾ ڪنيل هيءَ بي ڪوشش به ڪامياب نه ٿي.

خروشيف حڪومت تان لهڻ کان پوءِ به ست سال زنده رهيو، کيس پنهنجي اباڻي گهر ۾ نظربند رکيو ويو ۽ ساڻس ملڻ تي پابندي رهي، بندش واري دئور جا اهي ست سال هن نهايت خاموشيءَ سان گذاريا ۽ سندس مرڻ جي خبر به ڪن اخبار ۾ آئي ته ڪن ۾ اها به نه آئي. هن اسٽالن جي اميج کي ختم ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي، پر ان

۾ به هو ڪامياب ڪونه ٿيو ۽ ماڻهن جي دلين ۾ پنهنجي لاءِ ڪا به جاءِ پيدا نه ڪري سگهيو. خروشيف ڪي اقتدار تان لاهڻ ڪان پوءِ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مرڪزي قيادت پنهنجي هڪ غير معمولي اجلاس ۾ پارٽيءَ جي سينئر ليڊر بريزنيف کي بطور فرسٽ سيڪريٽري منتخب ڪيو، هن نئين ليڊر جو تعلق به رياست يوڪرين سان هيو، جتان جو خروشيف هيو.

بريزنيف، جنهن جو پورو نالو ليونڊ ايليچ بريزنيف (Leonid Ilyich Brezhnev 1906-82) هيو، هڪ اسٽيل ورڪر جو فرزند هيو، سندس والد جي خواهش هئي ته هو به ڪنهن اسٽيل مل ۾ ڪم ڪري، ان ڪري کيس لوهه واري انجنيئرنگ ۾ اعليٰ تعليم ڏيارايائين.

ٻي جنگ عظيم دوران، بريزنيف هڪ سينئر آرمي آفيسر جي حيثيت ۾ يوڪرين جي محاذ تان پنهنجي فوجن جي قيادت ڪئي. 1952ع ۾ باقائده سياست ۾ آيو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ورڪر ٿي اڀريو، 1957ع ۾ مرڪزي ڪاميٽي ۾ چونڊجي منتخب ٿي آيو ۽ 1964ع ۾ جڏهن خروشيف کي لاهڻ لاءِ سينئر عهديدارن جو اجلاس ٿيو ته سڀني جي نگاهه انتخاب هن تي ئي پئي، ان مهل سندس عمر 58 سال هئي ۽ هو هڪ سنجيده ۽ بردبار ليڊر طور اڀري آيو.

بريزنيف هر مسئلي تي پارٽيءَ کي اعتماد ۾ ورتو ۽ پارٽي ورڪرن ۽ عهديدارن کي همٿايو. پارٽيءَ وارا حالتن کي ”جيئن جو تيئن“ رکڻ جي حق ۾ هيا، ان ڪري ڪنهن به نئين سوچ يا نواڻ کي ويجهو به نه آندو ويو، اقتصادي ميدان کي به ائين ئي رکيو ويو، اخبارن ۽ پريس تي به سنسر کي برقرار رکيو ويو. آهسته آهسته رشوت عام ٿي وئي. شيون مارڪيٽ ۾ اڻلڀ ٿي ويون، سرڪاري رڪارڊ ۾ خانه پُري ڪرڻ خاطر پيداوار وڌائي ڏيکاري ويندي هئي، پر ان غلط ڪم جي ڪا به سزا ڪونه هئي. مسلسل ساڳيو نظام هيو ۽ ماڻهو به ساڳيا، ان ڪري سزا ۽ جزا وارو سلسلو ته جڻ رهيو ئي نه هيو. نالي ماتر چونڊون ٿينديون هيون، جيڪي هڪ ڊونگ کان وڌيڪ نه هيون. مون پنهنجي قيام دوران انهن چونڊن جو پاڻ مشاهدو ڪيو، ماڻهن ۾ ڪا به دلچسپي ڪونه هئي کين خبر هئي ته هڪ ئي اميدوار آهي، جيڪو هميشه سالن

ڪان پيو منتخب ٿئي. مخالفت جو سوال ئي ڪونہ ٿئي پيدا ٿيو. سرڪاري طرح روبل، ڊالر ڪان بہ وڌيڪ قيمت رکندڙ هيو، پر مارڪيٽ ۾ هڪ آمريڪي ڊالر جا 4 روبل ملندا هيا ۽ گرمين ۾ تہ ڊالر اجان بہ مهانگو ٿي ويندو هيو. جين جي پتلون، غير ملڪي سگريٽ ۽ چيوگم جهڙين معمولي ۽ خسيس شين لاءِ بہ ماڻهو سڀ ڪجهہ قربان ڪرڻ لاءِ تيار. بريزنيف 17 سال حڪومت ڪري ملڪ کي انهن حالتن تائين پهچايو ۽ 75 سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. جنهن مهل سندس وفات جو اعلان ٽي.وي تان ڪيو ويو تہ مان هڪ جنرل اسٽور تان خريداري ڪري رهيو هيس. ڪراڙيون هن جي وفات جو ٻڌي روئڻ لڳيون، مون کي روسي عوام جي سادگيءَ تي ڏاڍي حيرت ٿي.

بريزنيف جي وفات کان پوءِ پارٽيءَ اندر اهو ڇڳو خاصو اهم سوال اڀري آيو تہ اقتدار ڪنهن جي حوالي ڪجي، جيڪي حالتن کي ساڳئي نموني رکڻ (Status quo) جا حامي هيا، انهن سينئر ۽ بزرگ ليڊرن منجهان ڪنهن کي اڳتي آڻڻ تي چاهيو، جن ڪجهہ نواڻ تي چاهي ۽ سڌارن لاءِ پڻ سوچيو، انهن گوربا چوف جو نالو تجويز ڪيو پر آخرڪار فيصلو آندروپوف (Yuri Andropov 1914-84) جي حق ۾ ٿيو، جيڪو هڪ سينئر ۽ بزرگ ليڊر هيو، ان مهل سندس عمر 68 سال هئي. جيئن اڳ ۾ عرض ڪيم تہ سينئر عهديدار ڪنهن بہ تبديليءَ جي حق ۾ نہ هيا، ان ڪري آندرپوف وارو دور بس ائين ئي رهيو ۽ ڪنهن بہ ماڻهوءَ ڪابہ تبديلي محسوس نہ ڪئي. البتہ خارجہ پاليسيءَ ۾ هن ڪجهہ گرمجوشي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ افغانستان مان پنهنجي جان ڇڏائڻ لاءِ ڪجهہ سوچيو تہ سندس حياتي بہ پوري ٿي.

آندروپوف جي مرڻ کان پوءِ وري بہ هڪ سينئر ليڊر چيرنينڪو (Knostantin Cherneko 1911-85) کي برسر اقتدار آندو ويو، ان مهل سندس عمر 75 سال هئي ۽ ڪافي ضعيف ۽ ڪمزور بہ هيو، ان ڪري سال کن حڪومت ڪري وفات ڪيائين.

پارٽيءَ جي ٻن سينئر ۽ بزرگ ليڊرن جي ان تڪڙي موت پارٽيءَ اندر هڪ خلا پيدا ڪري ڇڏيو ۽ گوربا چوف سان مقابلو ڪندڙ

ڪابہ قدآور شخصيت نہ رهي، نتيجي ۾ هو نهايت آسانيءَ سان اقتدار تي قبضو ڪري ويو.

چون ٿا تہ بريزنيف ۽ گورباچوف جا پاڻ ۾ ڪجھ اختلاف بہ ٿي پيا هيا ۽ 1982ع ۾ جڏهن ملڪي زرعي پيداوار ۾ گهٽتائي ٿي تہ بريزنيف ان جوءِ الزام گوربا چوف تي هنيو جيڪو زرعي ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هيو. بس بريزنيف جا بہ اهي پويان ڏينهن هيا ۽ ڪنهن قدم کڻڻ کان اڳ ئي هن وفات ڪئي. گوربا چوف موقعي جو پرپور فائدو ورتو ۽ نئين ليڊر آندروپوف جي منتخب ٿيڻ کان پوءِ هن جو پرپور ساٿ ڏنو، جڏهن چيرنينڪو 72 سالن جي عمر ۾ ليڊر ٿي آيو تہ گوربا چوف ئي پس پرده حڪمران هيو.

ڪن جو چوڻ آهي تہ بريزنيف جي مرڻ مهل بہ گوربا چوف جو نالو هيو پر سندس عمر 50 سال بہ نہ هئي، ان ڪري ڪيس اجان ناتجربيڪار ۽ ڪچو سمجهيو ويو هو. انهن ڏينهن ۾ روس جي هڪ مشهور اخبار ۾ هڪ ڪارٽون شايع ٿيو هيو، جنهن ۾ گوربا چوف کي چوسڻي (Nipple) چوسيندي ڏيکاريو ويو هو ۽ هينيان ڪيپشن ڏنو ويو هيو تہ ”آمريڪا چاهي ٿو تہ روس ۾ هڪ ٻار کي حڪومت ڏني وڃي“.

ميخائل گوربا چوف (Mikhail Sergeyevich Gorbachev-1931) کي 1985ع ۾ جڏهن اقتدار مليو تہ هو ڪافي تجربيڪار ٿي چڪو هيو، خاص طور تي آندروپوف ۽ چيرنينڪو جهڙن وڏي عمر جي سنجيده ليڊرن جي حڪومت دوران هن کي چڱي خاصي اهميت ملي چڪي هئي، پر هو ڪافي جلدباز ۽ بي صبرو انسان هيو. هن تمام تيزيءَ سان سڌارا آڻڻ پئي چاهيا ۽ ان لاءِ هن ”پيريسترائيڪا“ ۽ ”گلاس نوست“ جو نعرو بلند ڪيو.

سوويت يونين جو عوام، سالن کان نظرين جي هڪ فولادي ديوار اندر رهندو پئي آيو، جيڪو پنهنجي حال ۾ مست لڳو وينو هو. اڪثر ماڻهن کي تہ اها خبر ئي ڪانہ هئي، تہ ٻاهرين دنيا ۾ ڇا پيو وهي واپري، ان فضا ۾ اوچتو جو گوربا چوف جا اصلاحات اچڻ شروع ٿيا تہ هي حيران ۽ پريشان ٿي ويا. ان اچانڪ ۽ ايڏي وڏي تبديليءَ لاءِ هو تيار ئي نہ هيا. وري روسي نوڪر شاهيءَ جا آفيسر، بلڪل جاهل ۽ اڻ ڄاڻ،

تن کي سمجهہ ۾ ئي نہ پئي آيو تہ انهن اصلاحات تي عمل ڪيئن ڪرائجي! پلا نوڪر شاهيءَ بہ ڪنهن ملڪ ۾ انقلابي سڌارا آندا آهن ؟ هن ڪي نوڪر شاهيءَ جي ننڍڙي ۽ محدود سوچ ڪان واقفيت رکڻ کپندي هئي.

روس جو عام ماڻهو تہ نهايت ئي سادو انسان ليکيو وڃي ٿو. 1917ع کان وٺي کيس ٻاهرين دنيا کان الڳ اٿلڳ ڪري رکيو ويو ۽ کيس سوشلزم ۾ هڪ خوشحال ۽ پُرسڪون زندگيءَ جا حسين خواب ڏيکاريا ويا هيا. اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي، ڪارخانا، بس هر جاءِ تي سوشلزم جو فلسفو پڙهايو ۽ سمجهايو ويو هيو. هُن لاءِ سوشلزم ۾ هر مسئلي جو حل رکيو ويو هو ۽ ٻاهرين سرمائيدارن جي دنيا ۾ هزارين نقص ٻڌايا ويا. اتي بک، بيماري، بي روزگاري، لاچاري، تعصب، نفرت وغيره سڀ برائيون آهن. ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ سڀ ورڪر ۽ عهديدار فرشتن جهڙا آهن. اهي ڳالهيون هو ننڍپڻ کان ٻڌي ٻڌي جوان ٿيا هيا ۽ کي ويچارا ان حسين تصور ۾ وفات ڪري ويا. اوچتو ئي اوچتو گوربا چوف "گلاس نوسٽ" جو نعرو هڻي هنن کي ٻڌائي ٿو تہ نہ ائين نہ آهي ۽ اسان ۾ هيڏيون ڪمزوريون آهن ۽ اسان جي ليڊرن بہ غلط ڪم ڪيا ۽ ظلم ڪيا وغيره وغيره. ماڻهون تہ ان ڳالهہ کان بلڪل بي خبر هيا، انهن لاءِ تہ اهي سڀ ڳالهيون نهايت ئي حيرت ناڪ هيون ۽ ناقابل يقين. هنن جي اعتماد کي وڏو ڇيهو رسيو ۽ هو ڇڙوڇڙ ٿي پيا.

گوربا چوف هڪ انتهائي اهم ۽ خطرناڪ فيصلو ڪيو. بنا سوچڻ ۽ سمجهڻ جي هن "ڪميونسٽ پارٽي آف سوويت يونين" کي ٽوڙي ڇڏيو. ڪميونسٽ پارٽي ڪا معمولي ۽ عام سياسي پارٽي تہ نہ هئي، جو ان کي ختم ڪري ٻي ڪا تنظيم ٺاهي وڃي، جڏهن گوربا چوف ان پارٽيءَ کي ختم ڪيو تہ ان تنظيم جي عمر 90 سال هئي ۽ سندس ڪارڪنن جو تعداد لکن ۾ هيو. صرف سوويت يونين ۾ هن پارٽيءَ ڪم نہ پئي ڪيو، پر دنيا جي ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ هن تنظيم جا لکين ڪارڪن ۽ ڪروڙين نظرياتي حامي هيا، جن کي رهنمائي ماسڪو مان ئي ملندي هئي. جن ملڪن ۾ هن پارٽيءَ تي پابندي وڌل هئي اتي

ڪارڪنن زير زمين رهي ڪم پئي ڪيو ۽ تنظيم جو جهنڊو ۽ نالو بُلند رکيو، خود اسان جي ملڪ ۾ بہ هن پارٽيءَ تي مسلسل بندش رهندي آئي هئي، پر ڪابي ڏر واري ڪارڪنن مختلف نالن سان ڪم پئي ڪيو.

ڪميونسٽ پارٽيءَ جي بندش پوڻ سان ئي حڪومت هلائڻ لاءِ جيڪو اهم ترين پليٽ فارم 1917ع کان قائم ڪيو ويو هو، ختم ٿي ويو ۽ ان سان گڏوگڏ مملڪت جي سرحدن کي محفوظ رکڻ وارو اهو سگهارو ادارو بہ زمين دوز ٿي ويو. گوربا چوف ان جو نعم البدل ڳولهڻ بدران آمريڪي صدر جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۾ لڳو رهيو. ان سان ڪي ئي ملاقاتون ڪيائين انهن ملاقاتن جي ڪري ڪيس مغربي ۽ آمريڪي اخبارن ۽ نشرياتي ادارن ۾ وڏي شهرت ملي ۽ سندس فوٽو بہ جام شايع ٿيندا رهيا.

ان دوران مُلڪ ۾ ننڍن ننڍن مسئلن جنم ورتو، پر انهن کي سنجيدگيءَ سان نہ ورتو ويو، سوويت يونين هڪ گهڻ قومي ملڪ آهي ۽ سوين قومون آهن، جن جا هڪ ٻئي سان ننڍا وڏا اختلاف هيا، پر مضبوط مرڪزي حڪومت جي ڪري سڀ خاموش هئا، هينئر جو هنن مرڪزي قيادت کي ماسڪو کان پري ٻين ڪمن ۾ رُڌل ڏٺو تہ سڀ شينهن ٿي ويا. لساني ۽ قومي جهڳڙا شروع ٿيا تہ بہ انهن کي جاٽي واٽي نظر انداز ڪيو ويو. اهي سڀ واقعا هڪ ٻئي جي پٺيان ۽ انتهائي تيزي سان ٿيندا ويا. اپريل مئي 1986ع ۾ چيرنوبل جو ايٽمي ري ايڪٽر ڦاٽو تہ هزارين ماڻهو ان جي اثر هيٺ آيا ۽ مغربي پريس کي سٺو موقعو مليو تہ هو عوام کي ڀڙڪائن. آڪٽوبر 1986ع ۾ گوربا چوف آمريڪي صدر ريگن سان ملڻ "ريڪجاويڪ" ويو تہ پٺيان الماآتا ۾ لساني جهڳڙا شروع ٿي ويا، 1987ع ۾ گوربا چوف واشنگٽن ويو ۽ آمريڪي صدر سان ملاقاتون ڪيائين تہ پٺيان آرمينا ۽ آزر بائيجان جا اختلاف وچي چوٽ تي پهتا ۽ آخر ڪار 1988ع ۾ ٻئي جمهوريائون هڪ ٻئي تي هٿيارن سان حملہ آور ٿيون ۽ بي انتها نقصان ڪيائون. وري جون 1988ع ۾ صدر ريگن اچي ماسڪو پهتو تہ مرڪزي حڪومت وارا سڀ ڪم ڪار ڇڏي ان جي استقبال ۽ حفاظت ۾ لڳي ويا. ريگن اجان وطن روانو مس ٿيو تہ گوربا چوف کي شوق ٿيو تہ

اقوام متحده کي خطاب ڪري ۽ وجي نيويارڪ پهتو. پرپُٺ جارجيا ۾ لساني ۽ قومي جهڳڙا ٿيا ۽ وڏا مظاهرا ٿيا، جن ۾ حڪومت خلاف نفرت جو ڀرپور اظهار ڪيو ويو. 1989ع ۾ گوربا چوف چين ويو ته پنيان ازبيڪستان ۾ لساني ۽ قومي جهيڙا ٿي پيا. آڪٽوبر 1989ع ۾ لتونيا پنهنجي آزاديءَ جو اعلان ڪيو ته گوربا چوف مالٽا وڃڻ جي تياري ۾ رهيو جو اُتي ڪيس نئين آمريڪي صدر بُش سان ملڻو هيو.

مون گوربا چوف جي طريقي ڪار تي انتهائي مختصر انداز ۾ روشني وڌي آهي، ته جيئن پڙهندڙ پاڻ اندازو لڳائين ته سوويت يونين جهڙو وڏو، مضبوط ۽ طاقتور ملڪ ڪيئن ٽٽي پيو. گوربا چوف کي مُسلسل مشغول رکيو ويو ۽ هن کي غير ملڪي پريس ۾ زبردست تشهير ڏني وئي. عوام جي ذهنن کي مفلوج بنائي ڪين بغاوت تي آماده ڪيو ويو ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ ڪابه راهه نه ڏيکاري وئي. لساني ۽ قومي جهڳڙن کي باقائده سازش ڪري اڀاريو ويو ۽ رياستن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ڪرايا ويا، نتيجي ۾ ملڪ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو.

روم جو يادگار سفر

آگسٽ 1979ع ۾، جڏهن سنڌ ۾ وئڪيشن گذاري واپس يونيورسٽي پهتس ته Research Programme ۾ ڪافي پروگريس ٿي ۽ ان دوران روسي زبان ۾ ڪنهن حد تائين سمجهڻ لڳس، مارچ 1980ع ۾ جڏهن بهار جون موڪلون مليون ته دوستن گڏجي اٽليءَ جو سفر رٿيو. مون به چاهيو پئي ته انهن موڪلن ۾ ڪجهه سير ۽ سفر ڪجي. ان خيال سان پنهنجي بنگالي دوستن سان گڏ ماسڪو پهتس ته جيئن اٽليءَ لاءِ ويزا لڳرائجي. اٽليءَ جي سفارتخاني جي ٻاهران ويزا لڳرائڻ لاءِ ماڻهن جي ايڏي ته رش هجي جو لڳي پيو ڄڻ هڪ ئي وقت سمورو روس اٽليءَ جي سفر لاءِ ساناها پيو ڪري. ٻن ٽن ڏينهن جي ڌڪن ٿاٻن کان پوءِ مس مس اسانجو وارو آيو ۽ ويزا لڳي مليو، جنهن بعد ٽرين ۾ برٿ Reserve ڪرائڻ جي ٽڪيٽءَ اچي ورايو. رهڻ لاءِ مان پنهنجي هم وطن دوستن، اميد علي ٻُرڙي ۽ غلام حيدر چامڙي وٽ هاسٽل پهتس جيڪي زرعي انسٽيٽيوٽ جي هاسٽل ۾ رهيا هئا، مون وانگر بنگالي دوست به پنهنجي هم وطن دوستن سان گڏ رهڻ لاءِ روانا ٿي ويا، رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ اسٽيشن تي ٻيهر ملڻ جو پروگرام به رٿيو سين.

صبح جو جڏهن اسٽيشن پهتاسين ته منهنجا بنگالي دوست اڳ ۾ ئي لائين ۾ بيٺل نظر آيا. دراصل هنن اهو سفر اڳ ۾ به ڪيترائي ئي دفعا ڪيو هو، ان لاءِ ڪين هرڪا ڄاڻ هئي ۽ اهڙي طرح هنن سيٽون به وٺي ڇڏيون. مونکي ٻئي ڏينهن واري ٽرين ۾ سيٽ ملي، ساڻن گڏ سفر ڪرڻ شايد منهنجي نصيب ۾ نه هيو، ان لاءِ صبر ڪرڻ ئي مناسب سمجهيم، مگر اها ڳالهه ڪافي پريشان ڪري رهي هئي ته ايڏو سارو سفر اڪيلي سر ڪيئن ڪندس. اسان يونيورسٽيءَ جي ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي ويندا هئاسين تڏهن به ٽولن جي صورت ۾!

سيٽ بوڪ ڪرائڻ وقت هڪ واقعو پيش آيو. ٽيو هيئن جو قطار ۾ رڙهندي رڙهندي جڏهن بڪنگ جي ويجهو پهتم ته هڪ

نوجوان نائيجيرين خاتون اچي اسان جي قطار پرسان بيني ۽ پچيائين تہ "اوهان کي انگريزي اچي ٿي؟". منهنجي ها ڪرڻ تي، نماڻائي سان چيائين تہ سندس لاءِ روم جي هڪ ٽڪيٽ وٺان. پوري قطار اسان ڏانهن متوجه ٿي وئي هئي، مگر انگريزي ٻولي نہ ڄاڻڻ ڪري هو سڀ پُرتجسس نگاهن سان ڏسڻ لڳا. مون احتياطً ڪائنس پئسا وٺڻ کان اڳ ۾ سندس لاءِ ٽڪيٽ ورتم، جنهن لاءِ هن منهنجا ڪافي ٿورا مڃيا. ان دوران مونکي ماسڪو گهمڻ لاءِ پورا ٻہ ڏينهن مليا ۽ خوب گهمي ڦري ماسڪو ڏٺم. ٻن ڏينهن کان پوءِ جڏهن ماسڪو ڇڏي روم لاءِ روانو ٿيس ۽ اچي ٽرين ۾ وينس تہ مونکان اڳ ۾ اها نائيجيرين ڇوڪري برٿ تي سامان وڇايو وڏي ناٽ سان "ٽائيم" رسالو پڙهي رهي هئي مونکي ڏسندي ئي ڊوڙي آئي ۽ مونکان بيگ وٺي سيٽ تي ويهارڻ لاءِ منهنجي مدد ڪيائين ۽ گڏوگڏ دير سان اچڻ جي معيار بہ ڏنائين. جڏهن تہ ٽرين هلڻ ۾ اڃان پورو سارو ڪلاڪ باقي هو. ان وقت اڪيلي سفر ڪرڻ واري ڳڻتي ختم ٿي جو هن ڇوڪريءَ وڏي گرم جوشيءَ سان منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو. هن پاڻ سان گڏ هڪ وڏو ٽفن باڪس بہ آندو هو. منهنجي سامان سان ڪا اهڙي شي نہ ڏسي هو ويتر خوش ٿي، جو هن ڪنهن بہ طرح سان منهنجو ٿورو لاهڻ پئي چاهيو!

تقريباً اڌ ڪلاڪ بعد هڪ روسي خاتون پنهنجي ٽن چئن سالن جي پُٽ سميت اچي اسان واري بوگيءَ ۾ سوار ٿي، ساڻس گڏ ڪافي سامان بہ هيو، ڪيس ڇڏڻ لاءِ هڪ مرد بہ آيو هو، جيڪو ڪيس سيٽ تي ويهاري واپس روانو ٿي ويو. بعد ۾ ساڻس تعارف ٿيو تہ هن ٻڌايو تہ سندس مڙس فوج ۾ هڪ وڏو آفيسر آهي ۽ هو ساڻس ملڻ لاءِ هنگري پئي وڃي. گاڏي سندس اسٽيشن تي ٽين چئين وڳي ڌاري رسڻي هئي، ان لاءِ ڪيس اها ڳڻتي ورايو بيني هئي تہ سندس سامان ڪير لهرائيندو. سندس پريشاني سمجهندي مون ڪيس آٿت ڏني تہ اسان بہ ڇڙا ڪيس سامان لهرائڻ ۾ مدد ڪندا سين ۽ ڪيس بي فڪريءَ سان سفر ڪرڻ گهرجي. تنهن تي نائيجيرين ڇوڪريءَ نڪ کي موڙو ڏيندي چيو تہ رات جو چئين وڳي تون ئي مدد ڪجانس، مونکي لاچار ڪونهي جو پنهنجي ننڊ ڦٽايان. سندس اها جيلئسي (ساڙ) مونکي سمجهہ ۾ نہ آيو.

مونکي روسي ٻار ڏاڍا وڻندا آهن، سُهڻا صاف ۽ سندس مختلف رنگن جون دلڪش اکيون، وري ان تي ڪڪا ۽ سُنهري وار. دراصل منهنجو ٻيو نمبر پُٽ اعجاز جڏهن ڄائو هو ته صفا ائين هيو، ايتري قدر جو سندس وار به هلڪا سُنهري هيا ۽ امڙ اسانکي به نه پئي ڏيکاريو ته متان ڪنهنجي نظر لڳيس. ان لاءِ سندس نالو ئي "خان" پئجي ويو جيڪو اڃا تائين ٻيو هلندو اچي. مان ماضيءَ جي ڪوهيڙي ۾ ويڙهجي ويو هوس ۽ پنهنجي ٻارڙن جي ياد سان ڪيڏڻ لڳس ته اهو ڇوڪرو اچي پرسان وينو ۽ پڇيائين ته "جاجا ڪدا ايديوت؟" چاچا ڪيڏانهن پيا وڃو؟ هن ڪي پنهنجي پر ۾ ڏسي، مونکي سندس ئي جيترو پنهنجو پُٽ يوسف ياد اچي ويو، هن به يوسف وانگي ٻاتو پئي ڳالهايو، ۽ ڪڪڙ ڪي "ٽُٽڙ" ڪري چوندو هو، سندس ماءُ جو پورو ڌيان اسان ڏي هو، سندس پرسان وينل نائيجيرين خاتون رسالو ائين پڙهيو پئي جڻ اڄ ئي پورو ڪري ڪيس صبح جو روم ۾ امتحان ڏيڻو آهي. نائيجيرين ۽ روسي خاتون هڪ ئي سيٽ تي وينيون هيون. هڪ صاف اڇي رنگ، سُنهري وارن سان انتهائي خوبصورت ۽ ٻي انتهائي ڪاري ۽ آفريڪا جو پورو پورو نمونو مون سوچيو، واهه قدرت تنهنجا رنگ، هڪ انسان جا هزارين روپ ۽ هر روپ ۾ هزارين اسرار ۽ راز!

جڏهن گاڏي هلي ته سيني پنهنجي ماني ڪئي. مون ريل جي ريسٽورنٽ مان ماني آندي، جنهن تي نائيجيرين ڇوڪري ڪافي ناراض ٿي. اهو سمورو لقاءُ روسي عورت خاموشيءَ سان ويني ڏٺو. ماني ڪافي لذيذ هئي، منهنجي تعريف ڪرڻ تي نائيجيرين ڇوڪري صفا هوا ۾ اڏامڻ لڳي. ڪچهري ڪندي ٻڌايائين ته سندس والد نائيجيريا ۾ وزير آهي ۽ پنهنجي قوم جو چڱو مڙس پڻ، هن پنهنجي گهٽي ٽِڻي تعليم لنڊن ۾ حاصل ڪئي، جو سندس والد ڪنهن زماني ۾ اُتي هاءِ ڪمشنر هيو ۽ مون به ڪيس پنهنجي گهربار جي باري ۾ ٻڌايو ته هو ڪافي اُداس ٿي وئي ۽ چيائين ته مڙدن ڪي ايترو جلدي شادي نه ڪرڻ گهرجي! سندس خيال ٻڌي مون پنهنجي گهرواريءَ جي ذڪر ڪي اڳتي ڪونه وڌايو جو ڊپ هو ته ڪٿي هوءَ ٻوڳي نه بدلائي وڃي. ڪلاڪ ڪن جي وقفي کان پوءِ هوءَ منهنجي شادي شده هئڻ واري صدمي مان ٻاهري

نڪري آئي ۽ ٻڌايائين تہ مونکي ساڻس گڏ روم جي هڪ سني هوٽل ۾ رهڻو آهي، جنهن جي ڪرائي وغيره لاءِ مونکي فڪرمند ٿيڻ جي ضرورت ناهي. سندس ارادا ڏسي مونکي تہ پگهر اچي ويا، مگر ڪيس ڪجھ چيم ڪونہ ۽ روسي خاتون جي پُٽ سان وينس ڪچهري ڪرڻ. رات ٿيڻ تي سڀ سمهي رهياسين ۽ هنگريءَ جي اسٽيشن آئي تہ ڪين هيٺ لهڻ ۾ هٿ وندايو. اسٽيشن ننڍڙي هئي ۽ اُتي سيءُ ۽ اونداهہ بہ ڪافي هئي، پر ڪيس وٺڻ لاءِ ڪير بہ نہ آيو هو. شايد سندس مڙس ڪي دير تي وئي هئي يا ٽرين Before time پهتي هئي !

مون دل ئي دل ۾ پڪو پهہ ڪري ڇڏيو هو تہ روم پهچڻ شرط هن ڪاري بلا کان جان ڇڏائيندس ۽ ٿيو بہ ائين ئي. اسٽيشن تي پهچڻ تي مون ڏٺو تہ منهنجو بنگالي دوست وٺڻ لاءِ آيو آهي، گاڏيءَ مان لهي هيٺ گڏ ٿيا سين، اُتي مينهن بہ ڪافي وسي رهيو هو ۽ موقعي جو فائدو وٺي مان ڪلٽي ٿي ويس.

روم جي سرزمين تي قدم رکڻ سان منهنجي ذهن ۾ دنيا جي هن قديم ترين ۽ عظيم الشان تهذيب جا پڙاڏا گونجڻ لڳا. تاريخي حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هي شهر 753 قبل مسيح ۾ آباد ٿيڻ شروع ٿيو. شروع ۾ هي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو، جتي پرپاسي جي قبيلن ڪافي ڪاهون ڪيون. پنهنجي دفاع ۾ روم وارا ايترو تہ وڙهيا جو اڳتي هلي هتي جا ماڻهو ڪافي طاقتور ٿي ويا ۽ انهن نہ رڳو ٻين قومن تي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا پر پنهنجون سرحدون بہ وڌائڻ شروع ڪيون ۽ 350 قبل مسيح ۾ روم ان قابل ٿي ويو جو هنن هڪ ايمپائر ڏي قدم وڌائڻ شروع ڪيا. مسلسل فتحن جي ڪري، روم وارن وٽ پئسا ۽ دولت سان گڏ ڪافي تعداد ۾ غلام بہ قيد ٿي آيا، جن شهر جي تعمير ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو ۽ فوج ۾ بہ خدمتون سرانجام ڏنيون، جوليس سيزر جنهن مصر جي مشهور ملڪہ قلوپطره سان شادي رچائي هئي، هڪ مقبول حڪمران ثابت ٿيو ۽ سندس جانشين آگسٽس واري دور ۾ مصر، فرانس، اسپين، ترڪي، يوگوسلاويہ، يونان ۽ شام جهڙا ملڪ روم جي قبضي هيٺ آيا. رومن ايمپائر جا مضبوط بنياد قائم ٿي چڪا

هيا ۽ آگسٽس Agustus وٽ دنيا جي سڀ کان مضبوط ترين فوج هئي، مگر مرڻ کان پوءِ سندس جانشين ايترا مضبوط ۽ طاقتور ثابت نہ ٿيا. موروثي حڪمرانيءَ کي ختم ڪيو ويو ۽ سينيٽ کي وڏيڪ اختيار ڏنا ويا، ڪجهہ عرصي کان پوءِ رومن ايمپائر جو زوال آيو "Fall of Roman Umpire" ۽ فرانس جي بادشاهہ نپولين اٽليءَ تي قبضو ڪيو ۽ هتان جا فني شاهڪار فرانس منتقل ڪيا ويا. 1870ع ۾ وري روم جي عظمت واپس آئي ۽ وڪٽرايمانولII سيني کي پڄائي ڪڍيو.

عظيم فوجي جرنيلن، فنڪارن، اديبن، شاعرن جي هن قديم ترين تهذيب يافتہ شهر ۾ قدم رکڻ سان منهنجي دل عجيب احساسن ۾ مبتلا هئي: منهنجي بنگالي دوست هڪ هوٽل نما جاءِ ۾ وٺي آيو، جتي اسانجي رهڻ جو بندوبست ٿيل هو. اصل ۾ هتي جي ڪافي شهرين پنهنجي گهرن کي هوٽلن ۾ تبديل ڪيو هو. جيڪي ڪيئي منزلن ۽ ڪمرن تي مشتمل آهن. مالڪ هڪ اڌ ڪمري ۾ رهن. باقي ڪمرا ڪرائي تي ڏئي ڇڏين. اڍائي ڊالر في ماڻهوءَ کان ڪرايو وٺن، ان سلسلي ۾ شاگردن کي ڪافي فائدو ٿئي ۽ غريب سياح بہ سگهيا رهن. اٽليءَ جي گاديءَ جي هنڌ روم جي آبادي 1977ع جي آدم شماري جي مطابق 30 لک کن آهي، هي شهر نہ فقط اٽليءَ جو گاديءَ جي هنڌ آهي، پر سڄي دنيا جي ڪيٿولڪ عيسائين لاءِ مقدس شهر جو درجو رکي ٿو، جو ان جي پرسان "Vatican City" آهي. سمنڊ جي پرسان هئڻ ڪري روم جي آبهوا معتدل ۽ مناسب آهي ۽ يورپ واري موتمار سردي کانہ ٿئي. ان ڪري هتي سياح ڏاڍا اچن. جبل بہ خاص پري ڪونہ اٿس، چوڌاري سرسبز ٻنيون ۽ باغ اٿس. هتي فروٽ عام جام ٿي، ان ڪري روم جون بازارون ميون سان ڀريل نظر اچن، ٻاهران ايندڙ ماڻهن کي هر طرح جي سهولت ميسر اچي. هڪ ڊالر جا پهرين ڏينهن اسانکي هڪ هزار ليرا "Lira" مليا جيڪي ڇئن ڏينهن کان پوءِ 1200 ملڻ لڳا. ان لاءِ آمريڪي شهري بہ عام جام ڏناسين، جو تہ ڪين هي ملڪ ڏاڍو سستو پوي. هتي قديم تاريخي جايون بي حساب آهن جن کي ڏسڻ لاءِ سڄي دنيا جا سياح ڪيميرائون ڪنيون هر هنڌ گهمندا ڦرندا نظر ايندا. سمنڊ جو پاڻي جيئن تہ موافق آهي ۽ اتي ڪناري وٽ ايترا مرد ۽ عورتون Sun-bath لاءِ اچن

جو هڪ جاءِ ڪان ٻي جاءِ تي وڃڻ لاءِ ڪين اورانگهٽو پوي، هتي-Red Bazar وغيره جام آهن، ڪيترن گهرن اڳيان ته عورتون در وٽ اشارا ڪندي نظر آيون، امن امان جو مسئلو به ڪافي گنڀير آهي. رات جو گهمڻ لاءِ نڪتا سون ته هوٽل جي مالڪياڻيءَ چيو ته پاسپورٽ ۽ پئسا رکي پوءِ وڃون. نوجوانن جا ٽولا گهمندي ڦرندي سياحن ڪان پئسا ۽ پاسپورٽ ڦريو وڃن، سڄي دنيا جا بدمعاش هن شهر ۾ لڪيل رهن ٿا. اٽليءَ جي آمدنيءَ جو وڏو ذريعو سياحت آهي، ان لاءِ هتي هر قسم جو ماڻهو بنان روڪ ٽوڪ جي هليو اچي ۽ ويزا ڏيڻ ۾ ڪا خاص سختي ڪونه ڪن، هتي جا مرد قدآور ۽ سهڻا ٿين، جڏهن ته عورتون ڪي خاص خوبصورت نظر نه آيون، شهر ۾ گهمندي ڦرندي ائين نظر آيون ڄڻ ننڍ مان اٿي آيون هُجن. مرد انهن ڏانهن نهارين به ڪونه، هو پيون لامارا هڻنديون ۽ ليئا پائينديون. شهر ۾ ڪيترن ئي سورمن جا مجسما نظر آيا، مگر وڪٽرايمانيلII جو مجسمو سيني لاءِ عزت ڀريو تصور ڪيو وڃي ٿو. روم جي شاندار ۽ جديد عمارتن ۾ ريلوي اسٽيشن به آهي، جيڪا 1950ع ۾ ٺهي تيار ٿي.

اسان جنهن هوٽل (جاءِ) ۾ رهيل هئاسين، اتي اسانجي خدمت نيپال جي هڪ ويهه سالن جي ڪمزور ڇوڪري پئي ڪئي. ڪانئن جڏهن احوال ورتم ته معلوم ٿيو ته هو روس ۾ پڙهي ٿو، هتي ڪائنس پاسپورٽ ۽ پئسا وغيره ڦرجي ويا آهن ۽ هاڻي واپس وڃڻ لاءِ هتي ڪمائي پئسا گڏ ڪري رهيو آهي، بنگالي، پاڪستاني ۽ سري لنڪا جي شاگردن سندس مدد پئي ڪئي جڏهن ته سندس سفارتخاني وارن ڪابه مدد ڪانه پئي ڪئي.

روم ۾ نهنڊڙ هڪ "اسلامڪ مرڪز ۽ مسجد" جو ذڪر دوستن واتان ٻڌم، ان لاءِ اوڏانهن به ويس پر مونکان اها جاءِ ڪونه لڌي، ٽيڪسي وارو انگريزي بلڪل نه پيو سمجهي، هن ڪافي جايون ڏيکاريون مگر مون واري مطلوبه جاءِ ڳولهي نه سگهيو.

حقيقت ۾ ڏسجي ته روم ۾ مسجد جو نهڻ هڪ وڏو ۽ اهم تاريخي واقعو ٿيندو، روم جيئن ته ڪيٿولڪ عيسائين جو ڳڙهه آهي،

ان لاءِ هتي مسجد جو نهڻ بذات خود هڪ معجزو آهي. اٽليءَ جو فاشسٽ حڪمران "ميسوليني" انهيءَ حد تائين چيو هو تہ مڪي شريف ۾ چرچ ٺاهڻ جي اجازت ڏني وڃي تہ پوءِ هو بہ روم ۾ مسجد ناهڻ ڏيندو.

1965ع ۾ روم جي ڪيٿولڪ چرچ جي ڪائونسل اهو فيصلو ڪيو تہ ڪين مسجد جي نهڻ تي اعتراض نہ آهي. ان بعد هڪ اسلامڪ سينٽر ۽ مسجد ناهڻ جون تياريون شروع ڪيون ويون. جنهن لاءِ سيني اسلامي ملڪن چندو ڏنو. سعودي عرب جي شاه فيصل ذاتي طرح دلچسپي ورتي اٽليءَ جي حڪومت کان اجازت نامو حاصل ڪيو. اٽليءَ ۾ اٽڪل 6 لک کن مسلمان رهن ٿا، فقط روم ۾ مسلمانن جو تعداد هڪ لک تائين آهي.

اڳ ۾ ذڪر ڪيو اٿم تہ ڪيٿوليڪ عيسائين جي مقدس شهر "Vatican City" جي ڪري روم جي هڪ خاص اهميت آهي ۽ قديم دور کان وٺي مذهبي اعتبار کان ماڻهو هتي ايندا رهندا آهن. هڪ ڏينهن مون بہ سوچيو تہ روم اچي "Vatican City" نہ ڏسجي سو مناسب نہ ٿيندو، سو تيار ٿي هن شهر کي ڏسڻ لاءِ روانو ٿيس.

اٽڪل 100 ايڪڙن تي مشتمل روم جي اندر هي دنيا جي ننڍي ۾ ننڍي آزاد ۽ خودمختيار مملڪت آهي، جنهن ۾ اٽڪل 1000 کن ماڻهون رهن ٿا. روم کان جُدا ڪرڻ خاطر هن "ملڪ" کي چوڌاري ديوار ڏنل آهي جيڪا ڏڪڻ کان ڪليل آهي. "پاپاءِ روم" هتي رهي ۽ حڪومت ڪري، هن ملڪ کي پنهنجو جهنڊو، سِڪو ۽ ٽڪليون آهن. 1929ع ۾ هن ملڪ جون حدون مقرر ڪري ڪيس آزاد ۽ خودمختيار ملڪ تسليم ڪيو ويو. ويٽيڪن جي محل "Vatican Palace" ۾ 4000 ڪمرا آهن، چند "پاپاءِ روم" لاءِ مخصوص آهن. باقي ڪمرا ميوزيم، لائبريري ۽ اسٽاف وغيره لاءِ ڏنل آهن. هتان جي ميوزيم ۾ دنيا جون ڪيتريون ئي اڻلڀ شيون، نسخا، تصويرون، سڪا، مجسما ۽ تحفہ وغيره محفوظ آهن.

ويٽيڪين ۾ گهمڻ ڦرڻ بعد گرجا ۾ وڃي پنهنجي رب پاڪ کي ٻاڏايم ۽ ٻچڙن لاءِ دعائون گهريم، دَر تي ڪو بہ ماڻهو بيٺل ڪونہ

هيو، ان جي باوجود مان بوٽ لاهي، پوءِ اندر داخل ٿيم، جڏهن ته باقي ماڻهو ائين بوٽن سميت داخل ٿيا.

اُتي خريد ۽ فروخت جي سلسلي ۾ ڪافي تڪليف ٿيندي هئي، ڊالر ۽ ليرا جو فرق ايترو ته گهڻو هوندو هيو جو حساب رکڻ ڪافي مشڪل ٿي پوندو هو. هڪ دفعي چمڙي جا ڪوٽ وٺي مون پُل ۾ دڪاندار کي 50000 ليرا وڌيڪ ڏنا، ڪمري تي موٽڻ کان پوءِ حساب ڪيم ته ان ڳالهه جي خبر پئي، ٻي ڏينهن جڏهن ڪيس وڃي وڌيڪ پئسن جو ٻُڌايم ته ڪافي ڪاوڙيو ۽ چيائين ته سندس روز جو ڪاروبار ڪروڙ جي لڳ ڀڳ ٿئي ٿو، هو ڪنهن کي ياد رکي ۽ ڪنهن کي نه رکي ! سندس ڳالهه واجبي هئي، ان لاءِ مون ئي پئسن تان هٿ ڪنيو.

شام جو روم جي هيڊ پوسٽ آفيس وڃڻ ٿيو ته جيئن ڳوٺ لاءِ خط وغيره موڪليان، مونسان گڏ منهنجو آفريڪي روم ميٽ به هيو، ان مهل جين ۽ هاف سليو سان هڪ خوبرو ڇوڪري اندر داخل ٿي ۽ ڏهن ڊالرن جو نوٽ لهرائي چيائين ته بينڪون بند آهن، ڪو ڪيس ڊالر وٺي ليرا ڏيندو؟ منهنجي ان آفريڪي دوست کي جوش اچي ويو ۽ ڏهه هزار ليرا ڪڍي ڪيس ڏنا ۽ لڳو ساڻس دوستي رکڻ، پنجن منٽن ۾ دوستي به رکجي وئي ۽ ملڻ جو وقت به طئه ڪيائون. گهر آياسين ته جوان ڪپڙن ۾ ئي نه پيو ماپي، ڪمرو صاف ڪرائي تازا گل وٺي آيو ۽ لڳو انتظار ڪرڻ. ان شام منهنجي پروگرام ۾ هڪ مشهور ڪلب گهمڻ شامل هيو، ان لاءِ هو وڌيڪ خوش هو جو ڪيس ڪمرو خالي مليو ٿي، رات جو مان دير سان موٽيم ته ڪيس گهري ننڊ ۾ سُتل ڏٺم ان ڪري ڪيس جاڳائڻ ڪونه چاهيو، مگر هو جاڳي پيو ۽ روئڻهارڪو ٿي چيائين ته ”هوءَ ڪانه آئي“ ٻي ڏينهن نوٽ بدلائڻ لاءِ بينڪ وياسين ته معلوم ٿيو ته ان ڇوڪريءَ جو ڏنل نوٽ به ڪوڙو هو.

واپسيءَ ۾ مونسان گڏ بوگيءَ ۾ به ڪارا نوجوان ماسڪو لاءِ سوار ٿيا. اسان وٽ هڪ برٿ خالي هئي، هو ٻئي وڃي در تي بيٺا ته جيئن ڪا خوبرو مسافر عورت نظر اچين ته ڪيس سيٽ جي آفر ڪن. ان دوران 35-30 سالن جي لڳ ڀڳ هڪ خوبصورت عورت، يورپي لباس

۾ پرس لوڏيندي، اچي اتي پهتي، بئي نوجوان ڪيس ورائي ويا ۽ پنهنجي خالي برٿ ڏي اشارو ڪري وني آيا. اها هڪ مصري خاتون هئي جا روم ۾ رهندڙ هئي ۽ روم کان ٻن ڪلاڪن جي سفر تي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ پنهنجي نياڻيءَ سان رهندي هئي. هن پنهنجي پسند جي شادي ڪئي هئي، گهرگهات ڇڏي روم آئي، مگر مڙس ساڻس وفا نہ ڪئي ۽ غائب ٿي ويو. هاڻي ان مان چاول ٻار کي نشاني سمجهي وقت پئي گذاري.

آفريڪي نوجوانن ساڻس فري ٿيڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي، جنهن تي هن مونکي سندس جند ڇڏائڻ لاءِ چيو، جو هُن ٻن ڪلاڪن جو سفر سُڪون سان ڪرڻ پئي چاهيو. گاڏيءَ ۾ ڏاڍي رش هئي، هو اتان ڪاڏي وڃي بہ نہ پئي سگهي، آخر سندس اسٽيشن آئي ۽ هوءَ لهي وئي تہ پوءِ مان بہ آرام سان سمهي رهيس. سوويت يونين جي سرحد ۾ داخل ٿياسين تہ ڪسٽم وارا ورائي ويا، هنن جو سڀ کان وڌيڪ زور ان ڳالهہ تي هيو تہ ڪنهن وٽ فحش فلمون، اگهاڙا رسالا ۽ نشي آور شيون تہ نہ آهن! ڪين اهڙيون چند شيون آفريڪي ماڻهن وٽان مليون، جيڪي هنن پنهنجي قبضي ۾ ورتيون ۽ واپس ڪنهن بہ صورت ۾ نہ ڪيائون. باقي جن وٽ ڇهن کان وڌيڪ جين جو پتلونون هيون، انهن تي 50 روبل في پتلون ڏنڊ وجهي ڇڏيائون. ڪلاڪ ڪن جي ان گهپلي ڪانپوءِ گاڏي هلي ۽ واپس خيريت سان پهچڻ تي خدا جا شڪرانا بجا آندم.

لينن گراڊ ۽ ريگا جو سير

يونيورسٽيءَ پاران مونکي ڪافي سهولتون ۽ رعايتون مليل هيون، مگر پي.ايچ.ڊي لاءِ تمام گهڻا ڪتاب ڏسڻا تي پيا ۽ اڳ ۾ ان موضوع تي ٿيل سموري ڪم کي به نظر مان ڪڍڻو تي پيو جو ٿيسز جي آخر ۾ اُن مواد جو حوالو ڏيڻ ضروري تي پوندو آهي، جنهن لاءِ لڳ ڀڳ تي سو ڪتابن جو حوالو ضروري هو، جو ان کان گهٽ ڪتاب ناڪافي سمجهيا ويندا آهن ۽ اهڙي ڪم کي مجتا نه ملي سگهندي آهي. روسي ممتحن، ٿيسز پڙهڻ کان اڳ، آخري صفحن تي ڏنل ڪتابن جا حوالا نهايت غور ۽ توجهه سان پڙهندا آهن. يونيورسٽي لائبريريءَ جي تعاون سان، سوويت يونين جي تقريباً سيني لائبريرين کي خط لکيم ته برصغير پاڪ و هند ۾ دوائون پيدا ڪندڙ ٻوٽن (Medicinal Plants of India, Pakistan, Bangala Desh & Sri-lanka) تي جيڪو به مواد ميسر هُجي مونکي ڏياري موڪليو، موٽ ۾ ڪافي مواد مليو، جنهن سان منهنجي ڪافي مدد ٿي، مگر مون وارو گائيڊ اجان به مطمئن نه پئي ٿيو، هن مونکي صلاح ڏني ته ان مقصد لاءِ جيستائين مان پاڻ مختلف لائبريرين ۾ نه وڃان مقصد حل نه ٿيندو.مونکي معلوم ٿيو ته لينن گراڊ ۾ ججهو مواد ملي سگهندو ۽ اهڙي طرح مون لينن گراڊ سفر ڪرڻ جا سانباها شروع ڪيا. ان دوران مونکي خبر پئي ته لينن گراڊ ۾ اسان واري شهر قمبر جو محمد شريف قلڻ زراعت ۾ Ph.D ڪرڻ لاءِ آيل آهي، جنهن بعد ساڻس رابطو قائم ڪيم ڪيس پنهنجو پروگرام پڻ ٻڌايم. هُن وڏي فراخدليءَ سان اچڻ جي دعوت ڏني ۽ هر طرح جي تعاون جو يقين ڏياريو. مونکي لينن گراڊ لاءِ تياريون ڪندي ڏسي واليا چيو ته ڪيس به لينن گراڊ وئي ڪيترائي سال ٿيا آهن. سندس ڪافي مائٽ اُتي رهن ٿا ۽ پنهنجي ٿيسز لاءِ مواد به گهربل اٿس، ان لاءِ هوءَ به مون سان گڏجي هلندي، اهڙي طرح اسان ٻئي جڏهن Aeroflot ذريعي لينن گراڊ پهتاسين ته قلڻ صاحب بنفسِ نفيس ايئرپورٽ تي موجود هو، هڪدم

ٽيڪسي ڪري سندس فليٽ تي پهتاسين تہ ماني اڳ ۾ ئي تيار ملي،
ماني ڪائي ڦلڻ سان ڪچهري ڪرڻ ويناسين تہ رات جا 2 ٿي ويا، خبر نہ
آهي تہ اسان سنڌي ماڻهن کي ڪچهرين جو ايڏو شوق ڇو آهي، سنڌي
مردن کي تہ ڇڏيو پر زائفون بہ جڏهن ڪچهري لاءِ ويهن تہ ڪلاڪن جا
ڪلاڪ ڇٽيون، پل پوءِ مڙدن کي ماني وقت تي نہ ملي، هو روز دڙڪا
جهليندون پر ڪچهري ڪونہ ڇڏينديون. صبح جو جڏهن ڦلڻ صاحب
پنهنجي انسٽيٽيوٽ ويو تہ اسان پنهنجي ڪم سان لڳي وياسين،
لائبريري ۾ ويهندا هئاسين تہ رات ٿي ويندي هئي، وقت جو احساس ئي
ڪونہ ٿيندو هو، واپسي تي ماني ڪائي وري اچي ڪچهري تي ويهون تہ
پهرسوا گپ شپ ڪندي گذري وڃي، اهو سلسلو ٽي ڏينهن هليو، تان جو
وڃي مون واري گائيڊ جو ڏنل ٽن سون ڪتابن وارو حدف پورو ٿيو،
سُنو ۽ قيمتي مواد گڏ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس، جنهن بعد هڪ ڪرا تي
لينن گراڊ شهر گهمڻ جو پروگرام رٿيوسين.

لينن گراڊ "Lenin grad" جو اصلوڪو نالو پيٽرزبرگ
"Peters burg" آهي، جڏهن تہ ڪجھ ڪتابن ۾ "پيٽرز گراڊ" بہ ملي ٿو.
لفظ گراڊ ۽ برگ جي معنىٰ آهي شهر، روس جي ڪيترن ئي شهرن جي
پويان گراڊ يا برگ جو لفظ ضرور ڳنڍيل نظر ايندو مثال طور اسٽالن
گراڊ وغيره. هن خوبصورت شهر جو بنياد رکندڙ روس جو عظيم
حُڪمران پيٽر اول يا "پيٽر دي گريٽ" هيو، جنهن شهر جي شروعات
1703ع ۾ ڪئي، جيئن تہ هو پاڻ ترقي پسند ۽ جدت جو قائل هو ان لاءِ
هُن شهر جي اڏاوت ۾ يورپي طرز تعمير کي اپنايو. اهوئي سبب آهي
جو لينن گراڊ جا محل ۽ عمارتون ڪافي دلڪش نظر اينديون. اسانکي
هن شهر ۾ ڪافي وقت گذارڻو پيو ۽ اسان واري ميزبان بہ هڙئون
وڙئون مهمان نوازيءَ ۾ وسان ڪين گهٽايو، گهڻو ٽڻو وقت لائبريريءَ
۾ صرف ٿيندو هو، جڏهن تہ شام جو روز شهر گهمڻ معمول ۾ شامل
هوندو هو، لينن گراڊ جي ريسٽورينٽس ۾ ڪاڏا اهڙا لذيذ جو ماسڪو ۾ بہ
اهڙا ڪاڏا نہ پيئي مليا، اُتي ئي هڪ لاڙڪاڻي جي نوجوان سان ملاقات
ٿي، ان نوجوان هڪ رات اسانجي ماني بہ ڪئي.

لينن گراڊ ۾ هڪ تاريخي قبرستان بہ آهي، جنهن ۾ ٻي عالمي جنگ دوران، پنهنجي وطن خاطر وڙهي جانيون ڏيندڙ محب وطن سپاهي ۽ جنگجو دفن آهن. ياد رهي تہ جرمن فوجن هن شهر جو مسلسل ٻن سالن تائين گهيراءُ جاري رکيو هو، جنهن ڪري ڪيترائي شهر واسي بک، بيماري ۽ تڏ وگهي اجل جو شڪار ثيا هئا. ان قبرستان ۾ غم ۽ ڏک واري موسيقي اڄ بہ وڄندي رهندي آهي ۽ ائين لڳندو آهي تہ ڄڻ ڪوئي روئي رهيو آهي. لينن گراڊ سڄو سارو ميوزس جو شهر آهي ۽ قدم قدم تي تاريخي ورثو نظر ايندو. انهن سڀني جاين ۾ جيڪا اهم ترين جاءِ هئي سا هئي "The Hermitage" هن ميوزيم کي "The State Museum of History and art" بہ چون.

روسين جي دعوىٰ آهي تہ ميوزيم ۾ موجود شيون ۽ نوادرات دنيا جي ٻئي ڪنهن بہ خطي جي عجائب گهرن ۾ محال ملن، پوءِ اُها برٽش ميوزيم هجي يا فرانس جون آرٽ گئلريون. هرمٽيج "The Hermitage" ۾ نوادرات جمع ڪرڻ جو شوق روس جي هر حڪمران کي رهيو. مگر پيٽر اعظم جي دور ۽ ملڪ ڪيترين (1762-1796) جي دور ۾ ان جي باقائده شروعات ٿي، ملڪ ڪيترين پنهنجي سرديءَ واري محل "The Winter Palace" ۾ جيڪو درياءُ جي بلڪل ڪناري تي آهي، دنيا جي مختلف ملڪن مان، پنهنجن وزيرن ۽ سفيرن جي هٿان نوادرات گهرائي جمع ڪندي هئي، ايتري قدر جو هُن چڱي خاصي رقم ڏيئي، برطانيہ جي هڪ حڪمران کان تاريخي ورثي جو هڪ وڏو حصو حاصل ڪري ورتو. جڏهن سندس محل ۾ انهن شين جي رکڻ جي جاءِ نہ رهي تہ هُن، ان محل سان لڳو لڳ هڪ ٻي عاليشان عمارت جوڙائي ۽ ان جو نالو رکيو "Hermitage" ۽ اُتي اُهي ذخيرا احتياط ۽ حفاظت سان رکيا ويا. ملڪ ڪيترين جي زماني (1774) ۾ جڏهن اُنهن نوادرات جو ڪيٽلاگ جوڙيو ويو تہ اُنهن جو تعداد 2080 هو، جيڪو اُن وقت جي لحاظ کان هڪ وڏو ذخيرو هو. روس جي زار اليگزينڊر (Alexander I (1801-1825 کي پڻ تاريخي ورثي جمع ڪرڻ جو بيحد شوق هو ۽ هُن فرانس جي نامياري بادشاهہ ۽ سپهہ سالار نيپولين بونا پارٽ کان بہ ڪجهہ

تاريخي اهميت واريون شيون هٿ ڪري هتي محفوظ ڪيون. 1852ع ۾ پهريون دفعو، عوام جي بيحد اسرار تي، هن تاريخي گهر کي ميوزيم جو درجو ڏيئي عام نمائش لاءِ کوليو ويو. 1917ع واري انقلاب دوران بالشويڪن کي امير گهراڻن جا جيڪي به تاريخي ذخيرا هٿ لڳا. اُهي به هتي آڻي محفوظ ڪيا ويا. يورپي ملڪن جو چوڻ آهي ته ٻي عالمي جنگي دوران روسي، جرمنيءَ مان به ڪجهه تاريخي شيون هٿ ڪٽي آيا آهن. "هرمتيج" جي عمارت، انتهائي وڏي ۽ ڪيترن ئي حصن تي مشتمل آهي. ڪي ته سون جا زيور ۽ برتن به ڏناسين، جيڪي پيٽر عظيم- I جي گهرواريءَ کي تحفي طور مليا هئا، جيڪي تقريباً 2000 سال پراڻا هئا. روس جي سرزمين تي سڀ کان پهريائين قدم رکندڙ سلاو "Slav" نسل جون نوادرات پڻ هتي رکيون ويون آهن، حالانڪ انهن شين ۾ ڪا خاص ڪشش نه آهي، مگر سندن تاريخي اهميت بهرحال روسي چڱي طرح سمجهن ٿا. ان عجائب گهر ۾ قومي اهميت واريون شيون، زيور، تصويرون ۽ ٻيون تاريخي شيون الڳ الڳ حصن ۾ رکيون ويون آهن، ۽ وڏيڪ اهو ته سوشلسٽ انقلاب سان وابسته شيون به هتي محفوظ ڪيون ويون آهن. 1812ع ۾ نيپولين جي حملي ۾ ڪم آيل فوجين ۽ جرنيلن جون تصويرون پڻ هتي رکيل آهن، جن جو تعداد 332 کن ٿيندو. هرمتيج جو هڪ حصو مشرقي تهذيب ۽ تمدن لاءِ وقف هو، جنهن کي "Orient" جي نالي سان سڏيائون ٿي. ان حصي ۾ هڪ لک جي لڳ ڀڳ شيون رکيل هيون. سو کان وڌيڪ ننڍن وڏن ڪمرن ۾ مغربي يورپ جي آرٽ جا نادر نمونا رکيل آهن ۽ دنيا جي ناميارن مصورن جون تخليقون رکيل آهن. هن حصي ۾ مغربي يورپ جي سياحن جي هر وقت رش لڳل رهي ٿي. هو تصويرون ۽ نوادرات ڏسندا ۽ تڏا ساهه پريندا رهندا هئا. سندن پنهنجي ورثي سان محبت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. موناليزا جي هميشه مسڪرائيندڙ تصوير جي خالق ليوناردو ونچي "Leondardo devinci" جون ٻيون تصويرون پڻ هتي نظر اينديون. ان کان علاوه پيٽر پال روبينس "Peter Paul Robens" ريمبراندٽ "Rembrandt" ۽ ٻين شهره آفاق تخليڪارن جون تصويرون نظر اينديون.

بُت سازي ۽ مجسمہ سازيءَ جا نمونا ڏسي بہ حيرت وٺيو وڃي، انسان پنهنجي هٿ سان ڇا ڇا نہ تخليق ڪري سگهي ٿو. بس عقل دنگ رهجيو وڃي، فقط ساهہ وجهڻ جي طاقت بندي ۾ ناهي، باقي هن وسان گهٽايو نہ آهي. مون ويجهي ڪان جڏهن هنن مجسمن کي پنهنجي تصور ۾ جيئرو جاڳندو ڏٺو تہ انهن جي خوبصورتيءَ جي سحر ۾ گم ٿي ويس، اُتي پيٽر-I جو مجسمو بہ ڏٺم، سندن باقي جسم ٽنگن جي مقابلي ۾ ڪافي وڏو نظر ٿي آيو. لينن گراڊ گهمي پورو. ڪيوسين تہ سوچيوسين هاڻي بالٽڪ جي ريپبلڪ لاتويا "Lativa" جو بہ سير ڪجي، اهو شهر ريل ذريعي گهڻو پري نہ هيو. جڏهن اُتي پهتاسين تہ ايئرفورس اڪيڊمي ۾ هڪ سنڌي نوجوان سان بہ ملاقات ٿي، هتان جو شهر ريگا "Riga" صاف سٿرو، ماڻهو خوبصورت، نفيس، صاف، سُهڻا ۽ سنهڙا ۽ روسين کان ڪافي مختلف، جن کي پنهنجي ٻولي ۽ تهذيب تي ڪافي ناز هو، هو روسين کان بيزار نظر آيا.

"ريگا"، جيڪو لاتويا (Republic of Lativia) جي گاديءَ جو هنڌ آهي. 1979ع جي آدمشماري موجب 8,35,000 ماڻهن تي مشتمل آهي. بالٽڪ سمنڊ جي ويجهو، گلف آف ريگا تي آباد هي ننڍڙو ساحلي شهر مون کي ڏاڍو چڱو لڳو. هونئن بہ مونکي مناسب آباديءَ وارا شهر وڌيڪ سٺا لڳندا آهن، ان ڪري ئي مون کي ماسڪو جهڙي آفت شهر جي مقابلي ۾ ڪراس نادار وڌيڪ موهيندو هو.

ريگا شهر جو بنياد هڪ پادري بشپ البرٽ آف لوونيا 1210ع ۾ رکيو هو، ان لاءِ هن شهر ۾ ڏاڍا خوبصورت گرجا گهر ملندا. 1561ع ۾ هن شهر تي پولينڊ قبضو ڪيو، 1621ع ۾ سويڊن جي قبضي هيٺ آيو ۽ 1710ع ۾ روسي تسلط هيٺ آيو.

1919ع ۾ جڏهن پهرين عالمي جنگ ختم ٿي تہ (Republic of Lativia) کي هڪ آزاد ملڪ طور تسليم ڪيو ويو ۽ ريگا ان جو گاديءَ

جو هنڌ قرار ڏنو ويو، اهو سڀ ڪجهه ان لاءِ ممڪن ٿي سگهيو جو ٻي عالمي جنگ کان پوءِ روس ۾ خانہ جنگيءَ واري صورتحال هئي. 1917ع ۾ جڏهن نئين حڪومت آئي تہ اها انيڪ مسئلن سان دوچار هئي ۽ ان کان ڪافي علائقا آزاد ڪرايا ويا، جن ۾ هي ملڪ بہ شامل هو. بعد ۾ جڏهن روس ۾ حالتون معمول تي آيون تہ هي ملڪ ٻيهر روس ۾ شامل ڪيو ويو، روس سان هي ملڪ 1940ع ۾ ٻيهر ڳنڍيو. سياري ۾ هن شهر ۾ سامونڊي ٻيڙن ۽ جهازن جي آمدرفت بند ٿي ويندي آهي ۽ اٽڪل 40 ڏينهن شديد برف باري ٿيندي آهي. هتي ڏسڻ جهڙين جاين ۾ گرجا گهر، ميونسپل هال ۽ ڪجهه اوپيرائون آهن. شهر ۾ سمنڊ جي خوبصورت ڪنارن ڪري غير ملڪي جام اچن، خاص ڪري سويڊن ۽ فن ليند جا ماڻهون هتي ڪافي لٽل نظر ايندا.

هن ملڪ جا پنهنجي پاڙيسري رياستن لٿونيا ۽ استونيا سان قريبي ناتا آهن. انهن ٽنهي رياستن جا نظرياتي خيال هڪ ٻئي سان ملن ٿا ۽ اهي رياستون روس کان بيزار آهن. اتان جي ماڻهن جو خيال آهي تہ اسٽالن مٿن زبردستي قبضو ڪيو هو، هو اسٽالن کان نفرت ڪن ۽ ڪٿي بہ سندس مجسمو نظر نہ آيو البتہ ڪٿي ڪٿي لينن جو مجسمو نظر آيو ٿي، واليا ٻڌايو تہ هو لينن جي مجسمن جي توهين ڪندا رهندا آهن.

لاتويا ۾ عمارتي ڪاٺ جام آهي، ان کان علاوه ڪاغذ، ڪير مکڻ، مرغي ۽ آنا بہ جام ٿين، جيڪي روس موڪليا وڃن. هتي انجنيئرنگ جو سامان بہ تيار ٿئي، جيڪو روس ۾ پسند ڪيو وڃي ٿو.

لينن گراڊ ۽ ريگا ۾ اسان کي سويڊن، فن ليند ۽ ناروي جا ماڻهو تمام گهڻا نظر آيا. هيرمينٽيج تہ سڄو سارو غيرملڪين سان ڀريل نظر آيو. هتي ٽڪيٽ ڪا خاص ڪونہ هئي، پر مون سوچيو تہ اگر لنڊن واري ”مادام تسائو“ جي ٽڪيٽ جي ڏهين پتي بہ هتي وٺن تہ هوند، شهر جي ميونسپلٽيءَ جو خرچ ٻاهران نڪري اچي.

ڪوهه قاف ۾ ڪي ڏينهن

اسان جي هڪ روسي دوست سرگي (Sergei) (جيڪو ڪراس نادار جي مشهور عالم زرعي انسٽيٽيوٽ ۾ بطور ريسرچ اسسٽنٽ ڪم ڪري رهيو هيو) ڪي پي.ايچ.ڊي ڪرڻ لاءِ ڪوهه قاف جبلن جي وڻن تي پيدا ٿيندڙ ڦڦوندي (Fungi) (سنهڙي ساول جيڪا وڻن ۽ ٻين ڪيترن جاندار يا غيرجاندار شين تي پيدا ٿيو وڃي) تي ڪم مليو هيو. سندس مدد ۾ اسانجو گائيڊ بہ بطور شريڪ مددگار (Co-guide) هيو، ان ڪري هو اڪثر ڪري اسان جي ڊپارٽمينٽ ۾ پيو ايندو هيو. سندس گهر جيئن تہ واليا ڪان گهڻو پري ڪونہ هيو، ان ڪري هو سندس معرفت اسان واري گائيڊ ڏانهن لکيل مواد پيو موڪليندو هيو، جڏهن موسم ڪجهہ چڱي ٿي.تہ هن ڪي مٽيريل (Material) گڏ ڪرڻ لاءِ ڪوهه قاف وڃڻ لاءِ چيو ويو. ڪوهه قاف جو ڪهاڻيون تہ ننڍ پڻ کان ٻڌندا ايندا پئي آياسين، سو هينئر جڏهن هڪ دوست اوڏانهن وڃڻ جا سانياها ڪرڻ لڳو تہ منهنجي دل بہ سٽ ڏني تہ جيڪر اهو علائقو تہ ڏسي ونجي، وري تہ هيڏانهن اچڻ ڪونہ ٿيندو. اهو خيال ڪري پنهنجي گائيڊ سان ڳالهايم تہ هو بہ سوچڻ لڳو تہ ڪهڙي سبب تحت هو يونيورسٽيءَ وارن کان مونکي اجازت وٺرائي ڏي. آخرڪار معاملو ائين سٽيوسين تہ مان پنهنجي ڪم لاءِ اتان يعني ڪوهه قاف مان مٽيريل آڻيان ۽ پوءِ ان ساڳئي قسم جي ٻوٽن سان مشابهتي بنياد (Comparative tile Anatomical Study) تي ڪم ڪري ڏسان تہ ٻنهي ساڳن قسمن جي ٻوٽن ۾ مختلف موسمي اثرات ڪهڙيون تبديليون آنديون آهن. گائيڊ جي صلاح ۽ مشوري سان بہ ٻوٽا منتخت ڪياسين "Alhagi maurorum" ۽ "Tribulas terristeris" مون پنهنجي مٽيريل کي چيڪ ڪيو تہ ان ۾ ٻئي ٻوٽا هئا، باقي رڳو ڪوهه قاف مان آڻيان تہ هتي ڊپارٽمينٽ ۾ ويهي ان تي ڪم ڪجي. بس پوءِ ان بنياد تي هڪ سنو ڪيس (Case) ناهي گائيڊ طرفان يونيورسٽيءَ جي اختياري وارن کي موڪليو ويو ۽ اتان بہ ان ڏينهن ئي

اجازت ملي وئي. اسان جي پروگرام جي خبر جڏهن واليا کي پئي تہ هوءَ بہ تيار ٿي وئي بس پوءِ تہ سون تي سهاڳو ٿيو، اُتي جو اسان جبلن ۾ پرين لاءِ واجهايون، اسان سان تہ ڳڏ پري پاڻ پئي هلي.

ڪوه قاف جبل تي اسان جي يونيورسٽيءَ کي هڪ چڱو خاصو زمين جو ٽڪرو حڪومت جي طرفان مليل هيو، جتي يونيورسٽي پاران رکوالي خاطر هڪ ڪيئرٽيڪر (Care-taker) مس لدميلا باقائده ملازمہ طور مقرر ٿيل هئي، ان کي بہ اسان جي پروگرام کان آگاهہ ڪيو ويو هيو ۽ اسان ڏاڍي جوش ۽ شوق سان جبل جي سفر تي روانا ٿياسين.

صبح جو سويل يونيورسٽيءَ جي مين گيٽ تي ملڻ جو پروگرام رکيل هيو، سرگي ۽ واليا گڏجي کائڻ پيئڻ جو سامان اڳ ۾ ئي خريد ڪيو هيو ۽ اهي سامان سميت ڪار تي آيا، مان بہ اڳ ۾ تيار ٿيو سندن انتظار ۾ بيٺو هوس. ڪار سندس چاچا جي هئي ۽ هو پاڻ ئي ڊرائيو بہ ڪري اسان کي وٺي هليو. 600 ڪلوميٽرن کن جو سفر هيو ۽ منجهند جو اسان هڪ ننڍي شهر جي ٻاهران پهتاسين تہ لنچ ڪرڻ خاطر ۽ ڪجهہ آرام خاطر گاڏي بيهاريسين. اهو شهر ڪنهن زماني ۾ ترڪن جي زير ڪنٽرول رهيو هو، جو شهر ٻاهران باغ ۾ هڪ ننڍو قبرستان بہ هيو ۽ ان جي مٿان مسلمانن جا نالا لکيل هيا. اسان ان باغ ۾ لنچ ڪري آرام ڪيو تہ مان موقعي جو فائدو وٺي ان ننڍڙي قبرستان ۾ وڃي فاتح پڙهي آيس ۽ مري ويلن لاءِ دعاءِ خير گهريم، منهنجي روسي دوستن اهو سڀ ڪجهہ وڏي دلچسپيءَ سان ڏٺو.

شام ڌاري اسان ڪوه قاف جي دامن ۾ پهتاسين تہ ڪار ڇڏڻ جو فيصلو ٿيو جو اڳتي چاڙهي هئي ۽ اسان کي پنڌ ئي وڃڻو هيو، سڄو سامان ٽن حصن ۾ ورهائي ڪُلهن تي کنيوسين ۽ لڳاسين پهاڙن جا پنڌ ڪرڻ. ڪافي چڙهاين ڪان پوءِ اسان جو هي ننڍڙو قافلو پهاڙن جي وچ ۾ هڪ وسيع ميدان تي پهتو ۽ اتي سامهون بورڊ نظر لڳل آيو تہ هي علائقو ”ڪوبان اسٽيٽ يونيورسٽي“ لاءِ مخصوص آهي. ڏاڍي خوشي ٿي ۽ پنهنجائپ جو احساس بہ ٿيو تہ صحيح جاءِ تي پهتا آهيون. اُتي ڪجهہ ڪاٺ جا نهيل ننڍا گهرڙا (Huts) هيا ۽ هڪ پاسي ڪان پٿرن جي نهيل هڪ ننڍڙي جاءِ نظر آئي جتي ”لدميلا ڪيئرٽيڪر“ ڪوبان

اسٽيٽ يونيورسٽي جي تختي لڳل هئي. سامان ٻاهر رکي ڪيئرٽيڪر سان ملڻ لاءِ وڏياسين تہ هڪ نهايت ٻُڍي 70 سالہ خاتون در ڪوليو ۽ اندر اچڻ لاءِ چيائين. آفيس ۾ چند ڪرسيون، هڪ ننڍي ٽيبل، ڪجھ ٿورا ٿانو وغيره، هڪ ننڍو ڪچن، هڪ بيڊ ۽ هڪ مضبوط ۽ طاقتور ڪتو نظر آيا، اسان ڪرسين تي ويهي مس لدميلا جو انتظار ڪرڻ لڳاسين تہ ڪراڙيءَ نهايت قرب سان حال احوال ونڻ شروع ڪيو. جڏهن اسان کي خبر پئي تہ هوءَ ئي مس لدميلا ڪيئرٽيڪر آهي تہ مونکان ۽ سرگيءَ کان بي اختيار دانهن نڪري وئي، جڏهن تہ واليا نهايت ئي سڪون جو ساهہ کنيو ۽ زير لب مسڪرائڻ تي اڪتفا ڪيائين. چند منٽن ۾ اسان ان صدمي کان نڪري آياسين.

اها پيرسن خاتون واهہ جو همت پري هئي، جيڪا ان عمر ۾ بہ اڪيلي سر، ايترو پري پهاڙن ۾ پنهنجا فرض نڀائي رهي هئي، ان عورت ڪل ڪيڪار بعد اسان جو سامان ڪنڊ پاسي رکائي بنان ڪير واري چانھ تيار ڪري ورتي، جبل جهاڳڻ ڪري، ڪافي ٿڪجي پيا هئاسين، گرم گرم چانھ پيتي سين تہ جان ۾ جان آئي، پوءِ ڪراڙيءَ اسان کي هڪ هَٽ ڏيکاريو، جيڪو اسان جي رهڻ لاءِ هُيو، ان ۾ بہ بيڊ رکيل هئا ۽ سندن اڳيون حصو ڪچن لاءِ مخصوص هُيو، سرگي ۽ مون پنهنجي بسترا سڌا ڪيا ۽ واليا وري ڪچن جي ڪنڊ ۾ پنهنجو بسترو وڇايو، سامان وغيره سيٽ ڪري، اسان ٻاهر سير لاءِ نڪري آياسين تہ ڪراڙيءَ اسان کي ٻاهر ويندو ڏسي، تاڪيد ڪيو تہ پري ناهي وڃڻو جو هتان جي موسم پل ڪن ۾ تبديل ٿيو وڃي. هونئن بہ سچ لهڻ وارو هيو ۽ ٿڌي هوا لڳي رهي هئي، اونده ٿيڻ کان پوءِ جبل ۾ چا گهمبو يا ڏسبو. ڪراڙيءَ اهو بہ تاڪيد ڪيو تہ دروازو چڱي طرح بند ڪري پوءِ سمهون جو رات جو ڪوبہ جانور اچي سگهي ٿو. اسان کي پنهنجا ڪمبل تہ ساڻ هيا، ان ڪري رات جو سيءَ ڪونہ لڳو، پر واليا کي ڪِچن ۾ ننڊ نہ آئي جو اتي هوا جو گذر هيو ۽ هڪ ڪمبل ۾ ڪيس سيءُ محسوس پئي ٿيو.

اسان صبح جو هڪ ننڍڙي ميٽنگ ڪري ڪم ورهائي ڪنيوسين، واليا ماني پچائڻ جو ڪم ڪنيو تہ سرگي ٿانو ڌوئڻ ۽ هٽ (Hut) جي صفائيءَ جو بار کنيو، مون کي وري ٻاهران وهنڌڙ هڪ

چشمي مان پاڻي پرڻ ۽ جھنگ مان ٻارڻ لاءِ ڪاٺيون ڪري اچڻ جو ڪم ڏنو ويو.

صبح جو تيار ٿي پنھنجي ڪم لاءِ نڪتاسين تہ ڪراڙيءَ پنھنجو ڪتو ساڻ ڪري ڏنو ۽ چيائين تہ جيڪڏھن واپسيءَ ۾ رستو ڀلجي ويندئو تہ ھي اوھان کي گس ڏيکاريندو. اسان لنچ ساڻ ڪري نڪتاسين، سڄو ڏينھن گھمياسين ۽ مٽيريل Collect ڪيوسين، واپسيءَ جو وقت آيو تہ سمجھ ۾ ئي نہ اچي تہ ڪھڙي پاسي وڃڻو آھي، ھر طرف وڻ، گل ۽ ٻوٽا، خوشبوءِ جون ھبڪارون چئني پاسن کان من کي معطر ڪري رھيون ھيون. دل ٿي چيو تہ بس اتي ئي مٽن کي ويھاڻو ڏيئي سمھي پئجي. آخر ڪتي کي اڳيان ڪيوسين ۽ لڳاسين سندس پنيان ھلڻ، جڏھن گھر پھتاسين تہ اونداھ ٿي چڪي ھئي، ڪراڙيءَ کي پنھنجي انتظار ۾ ڏاڍو بيقرار ڏٺوسين، اھڙي طرح سانده ٽي ڏينھن جبل جھاڳيندا رھياسين ۽ قدرت جي اٿاھ نظارن کي ڏسي خالق جي تعريف ڪندا رھياسين.

اُتي گذاريل آخري رات، واليا مڇي تيار ڪرڻ لڳي، پوءِ تہ بس ھڪ برفاني رڇ اچي پھتو ۽ لڳو دروازي کي ٽڪر ھڻڻ، اسان کي اچي دپ ورايو تہ ڪٿي ڪاٺ جو دروازو ٽٽي نہ پوي، مگر الله ڪرم ڪيو جو تيز ھوا شروع ٿي ۽ رڇ شديد سرديءَ ۾ وٺي جھنگ منھن ڪيو ۽ اسان بہ صبح جو سوير ئي واپسيءَ لاءِ ٽپڙ ٻڌا. واپسي آسان ٿي جو ٻار گھٽ ھو، مگر ايڏو ٿڪياسين جو مان سانده ٻارھن ڪلاڪ سمھيو رھيس ۽ اينڊرٻن ڏينھن تائين يونيورسٽيءَ وڃڻ تي ارواح ئي نہ پئي ٿيو! ساڳيو حال واليا ۽ سرگيءَ جو بہ ٿيو.

مارچ 1981ع واريون موڪلون ٿيون تہ هاسٽل ۾ رهيل شاگرد ٽولن جي صورت ۾ روس کان ٻاهر وڃڻ لڳا. هن پيري اسان بہ ڪنهن ڪان پنتي ڪونہ هئاسين ۽ دوستن سان اڳواٽ ئي صلاح مشورا ڪري چڪا هئاسين. اسان واري هاسٽل نمبر 4 ۾ هڪ سينئر بنگالي دوست رهيل هو، سينئر ان ڪري جو هو بہ پي.ايڇ.ڊي ڪرڻ آيو هو ۽ ڪيس هتي بہ سال ڪن ٿي ويا هئا، انهن ٻن سالن ۾ هو ڪڏهن بہ ٻاهر ڪونہ نڪتو هيو. ان ۾ سندس غربت ۽ مصروفيت ڪارفرما هئي، ان لاءِ ٻاهر نڪرڻ جي همت ئي نہ پئي ڪيائين، منهنجي تياري ڏسي پاڻ پلي نہ سگهيو ۽ ساڻ هلڻ لاءِ چيائين. روس کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ چڱو خاصو پئسو گهربل هو، بس اوڏر سوڏر ڪري، يونيورسٽيءَ مان موڪل وٺي اچي ماسڪو پهتاسين. انهن ڏينهن ۾ انگلينڊ وارا پنهنجي ايئرپورٽ (Airport) ۽ سي پورٽ (Sea-port) تي ويزا ڏئي ڇڏيندا هئا، ان لاءِ ماسڪو ۾ ٻين ملڪن جا ويزا لڳرائڻ شروع ڪياسين، ماسڪو ۾ بہ هُو، مون سان گڏ هڪ سنڌي دوست وٽ رهيو، ٻن ڏينهن اندر سڀ ڪم ٿي ويا ۽ وڃي ريل ۾ چڙهياسين، ان کان اڳ ۾ روم جي سفر دوران ٽرين جي سفر جو اندازو ٿي ويو هو، انڪري مزي مزي سان آرام ڪندا، ڪائيندا پيئندا پولينڊ (Poland) جي گاديءَ واري هنڌ ”وارسا“ (Warsaw) وڃي پهتاسين. مون وٽ هڪ چمڙي جي وچٿري سائز جي بيگ هئي، جنهن ۾ فقط هڪ جوڙو ۽ شيونگ جو سامان هيو، باقي بيگ خالي هئي، ماسڪو اسٽيشن پرسان تازيون نارنگيون پئي ڪٽيون، سو پوري پيتي خريد ڪري، بيگ پري ڇڏي هيم، جا ڪافي وزني ٿي پئي هئي. وارسا ۾ لهي سوچيو سين تہ سامان ڪٿي رکجي. سامان اسٽيشن جي لاڪرز(Lockers) ۾ رکائڻ وياسين تہ چارجز تمام گهڻا ٻڌايائون، پوءِ عمارت اندر بُڪنگ ڪلارڪ جي مهربانيءَ سان، سامان هڪ ڪُندڙيءَ ۾ رکي وياسين شهر گهمڻ. ڪليل مارڪيٽ ۾، ڪجھ

ڊالر تبديل ڪرائي، شهر جي هڪ چڱي هوٽل ۾ لنچ ڪري، ڪجهه پنڌ تہ وري ڪجهه بس رستي گهمي ڦري، شام جو واپس اسٽيشن پهتاسين. هتي جون عورتون بي انتها حسين ۽ دلڪش، ائين پئي لڳو تہ هڪ ئي وقت هزارين نيون نويليون ڪنواروڻ رستن تي نڪري آيون هجن، سنهري وار ۽ نيرين اکين واريون دوشيزائون هتي جام نظر آيون، يورپ ۾ خاص اهو نسل هاڻي گهٽ نظر ايندو.

وارسا اسٽيشن تي اسان کي گاڏي رات جو ملي، اسان سامان کڻي آرام سان اچي ان ۾ سمهي رهياسين، رات جي ماني اسان اسٽيشن جي ريسٽورنيٽ ۾ کاڌي، ان دوران بڪنگ ڪلارڪ خاتون، اسان جي انتظار ۾ هُئي، مون وارو بنگالي دوست امين جڏهن وٽس سيٽ ڪنفرم ڪرائڻ ويو تہ بقول سندس سخت نشي ۾ هُئي ۽ وات مان شراب جي بوءِ پئي آيس. بهرحال اسان کي سنيون سيٽون وٺي ڏنيون هئائين ۽ جڏهن مون کيس بہ ٽي موسميون ڏنيون تہ وري وري مهرباني پئي مڃيائين. پولينڊ ۾ فروٽ ڪافي مهانگو ۽ ناياب آهي ان لاءِ ويچاري ڏاڍي خوشي پئي ٿي. ديوار برلن ٽپي، مغربي جرمنيءَ جي حد ۾ داخل ٿياسين ۽ اُتان سڌو بيلجيم آياسين، مغربي برلن ڪونہ وياسين، جو واپسيءَ ۾ باقائده گهمڻ جو پروگرام هيو. بيلجيم جي گاديءَ واري هنڌ ”برسلز“ (Brussels) ۾ اچي ترين مان لٿاسين. ان دوران موسميون ڪائي پوريون ڪيوسين جنهن ڪري بيگ بہ هلڪي ٿي چڪي هئي. اسٽيشن جي پرسان ئي هڪ يوٿ هاسٽل جو ڏس مليو. جتي اسان هڪ رات ۽ بہ ڏينهن ٽڪياسين. هتي ماڻهن جي چهرن تي سڪون ۽ اطمينان بکيو پئي، نہ ڪنهن کي ڪو فڪر ۽ نہ ئي ڪنهن کي ڪا ڳڻتي. هرڪو خوشحال، دوڪان سامان سان ڀريل، شام ٿيڻ سان، فٽ پاٿ تي هوٽل وارن جون ڪرسيون لڳي وڃن ۽ ماڻهو ويٺا، مختلف مشروبات سان دليون وندرائين، انهن ڏينهن ۾ اتي ”On Golden pond“ نالي هڪ انگريزي فلم لڳل هئي، اها بہ ڏٺيسين، رشتن ۽ محبت تي ناهيل اها فلم اڃان بہ مون کي ياد آهي. اتي هڪ پاڪستانيءَ سان بہ ملاقات ٿي، جيڪو پنهنجي گهر وٺي هليو، ساڻس خوب ڪچهري ٿي، ۽ گڏ فوٽو بہ ڪڍراياسين.

مغربي يورپ جي ٻين شهرن وانگر برسلز ۾ به سيڪس فري سوسائٽي (Sex free Society) جا نظارا عام جام هيا، باغ ۾ نوجوان جوڙا هڪ ٻئي جي نهايت قريب ويهي پيا ڪچهري ڪن ۽ اوڙي پاڙي کان بلڪل بي خبر ته ڪو هنن جا فوٽو پيو ڪڍي يا غور سان ڏسي. امين السلام جيئن ته مغربي يورپ ۾ پهريون ڀيرو نڪتو هيو، ان ڪري ڪافي پُرجوش (Excited) هيو ۽ بار بار پئي اهڙن نظارن جا فوٽو ڪڍيائين. اسان جيڪا فلم ”آن گولڊن پانڊ“ ڏٺي، اها هڪ نهايت صاف سٺي ۽ گهريلو فلم هئي، جيڪا اسان پاڪستان ۾ به بنا سنسر جي ڏسي سگهياسين پئي، ان ڪري امين چيو ته هڪ اهڙي فلم به ڏسجي جيڪا اسان وارن ملڪن ۾ ۽ روس ۾ ممڪن نه آهي. ان ڪري هڪ اهڙي سئنيما هال ۾ وياسين. جتي صبح سويل کان اڌ رات تائين فلم پئي هلايائون، جيڪا بلڪل اگهاڙن پوزن سان هئي ۽ ان جي ٽڪيٽ به نهايت معمولي هئي، فلم دوران به اداڪارائون اسٽيج تي پئي آيون ۽ ماڻهن جي دل وندرائڻ جي ناڪام ڪوشش پئي ڪيائون، هال ڪافي حد تائين خالي هيو ۽ ڏسڻ وارن ۾ اڪثر ايشيائي ۽ آفريقي باشنده نظر آيا، ڪجھ ڪراڙا يورپي ماڻهو به نظر آيا، اسان کي ڪو خاص مزو نه آيو ۽ ڪافي ڪراهت محسوس ٿي ته انسان پئسن ڪمائڻ خاطر پاڻ کي ايترو خراب ۽ خوار ڇو ٿو ڪري ؟ روزي ڪمائڻ جا ته هزارين ڏنڌا آهن، جن مان انسان سهڻي نموني ۽ عزت سان پنهنجو پيٽ گذر ڪري سگهي ٿو. بيلجيم ۾ اسان جو قيام اڇي پورو ٿيو، ٿوري گهڻي فوٽو گرافي به ڪئي سين، جنهن بعد ساموندي جهاز ذريعي بيلجيم کان انگلينڊ لاءِ روانا ٿياسين. سڄي ڏينهن جي ٿڪ سان اصل بدن ٽٽو پئي. مٿان وري جهاز لاءِ بندر تي به ڪلاڪ ڪن انتظار ڪيوسين. اصل مٿو ئي رُلي ويو. مس مس جهاز آيو ته وڃي سوار ٿياسين، وهنجي سهنجي ڪپڙا بدلياسين. ماني کائي هال ۾ وڃي ميوزڪ ۽ ڊانس ڏٺيسين ۽ ٿورو آرام ڪيوسين ته ايتري ۾ انگلينڊ اچڻ جو اعلان ٿيو.

اسان جي جيئڻ تہ ويزا لڳل ڪونہ هئي، ان لاءِ قطار ۾ بيهڻو پيو تہ جيئڻ وارو اچي، جڏهن وارو آيو تہ امين کي ويزا ڏيڻ ۾ ڪافي دير ڪيائون، جو ڪين شڪ هيو تہ متان واپس نہ وڃي، البتہ مونکي ويزا ڏيڻ ۾ دير نہ ڪيائون، جو پويان ٻار ٻچا هيا ۽ چڱي خاصي نوڪري بہ هئي، سو ڀانيائون تہ اهو سڀ ڪجھ قربان ڪرڻ آسان نہ آهي، اُتان نڪري ٻاهر آيس تہ معلوم ٿيو تہ ٽرين تيار آهي، جيڪا لنڊن جي مرڪزي ريلوي اسٽيشن ”وڪٽوريا“ تي اسان کي پهچائيندي، اسان جيڪا ماسڪو مان ٽڪيٽ ورتي هئي، ان ۾ ماسڪو کان وٺي لنڊن وڪٽوريا اسٽيشن تائين، جا پئسا ادا ڪيل هئا، جنهن ۾ ساموندي جهاز جو ڪرايو بہ شامل هئو. لنڊن جي ”ڪوئين وڪٽوريا ريلوي اسٽيشن“ شايد دنيا جي وڏي ۾ وڏي ريلوي اسٽيشن ٿيندي، بس ماڻهن جي رش ۽ ڳاڏيون ڏسي، ڪا گهڙي تہ اسان وائڙا ٿي وياسين تہ ايترا سارا ماڻهو آخر هڪ وقت ڪيڏانهن پيا وڃن. هر رنگ ۽ نسل جا ماڻهو، عورتون ۽ مرد، ٻار ۽ پيرسن. امين تہ اصل گهٻرائجي ويو ۽ چيائين تہ يار هل تہ هلئون. اسٽيشن کان ٻاهر نڪري ٽيڪسي ذريعي هڪ يوٿ هاسٽل تي آياسين، جو ان جو اڳ ۾ ئي ڏس مليل هو. اِها يوٿ هاسٽل هڪ مشينري ادارو هلائيندو هو، ان لاءِ حڪومت طرفان ٽيڪس وغيره معاف هُيس. اسان کان في ماڻهو ساڍا ٽي پائونڊ ورتائون، جنهن ۾ ناشتو ۽ ڊنر بہ شامل هو. ايڏا سستا اگھ ٻڌي اسان ڏاڍا خوش ٿياسين. ڊبل بيڊ ڪمري ۾ اچي، گرم پاڻيءَ سان شاور ورتوسين، شيو وغيره ڪري اخبارون پڙهيوسين ۽ باقي پروگرام ناهڻ لڳاسين. لنڊن جي باري ۾ پرسان ئي هڪ بوڪ شاپ تان معلوماتي ڪتابڙو ۽ نقشو ملي ويو، جيئن تہ ٽائيم ٿورو هو، ان لاءِ ڪوشش ڪئيسين تہ ڏسڻ جهڙيون سڀ جايون ڏسي وٺئون. لنڊن شهر جا پهريان نشان، پهرئين عيسوي صديءَ جي 43 عيسوي سال ۾ ملن ٿا، جڏهن رومي فوج هن شهر تي ڪاهہ ڪري آئي هئي. انهن هتي هڪ قلعو ناهيو هيو، جيڪو هڪ ڍنڍ جي ڪناري تي هو. 17 سالن ڪانپوءِ انگريز گوريلا حملو ڪري آيا، ۽ شهر کي باهہ ڏيئي ڇڏيائون تہ جيئن رومي واپس هليا وڃن، مگر رومي فوجين پنهنجو قبضو برقرار رکيو ۽ اُتي ڪاٺ جي هڪ پُل بہ ناهيائون ۽ ڪجھ

اڏاوتون بہ ڪيائون جيڪي ڪاٺ ۽ گاري جون هيون. 410ع ۾ روم وارن پنهنجي فوج کي انگلينڊ مان گهرائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ لنڊن کي خالي ڪيو. لنڊن، جلدئي واپاري مرڪز بنجي ويو ۽ ائين صدي عيسويءَ ۾ تہ ڪيس ”مارڪيٽ آف دي ورلڊ“ (Market of the world) جو خطاب پڻ مليو. 1042ع ۾ انگلينڊ جي بادشاهہ ڪنگ ايڊورڊ پنهنجي حڪومت جو مرڪز ”West Minister“ کي بنايو، جيڪو اڄ ڏينهن تائين قائم آهي ۽ دنيا ۾ پارليامينٽري جمهوريت جو بنياد پيو. لنڊن جي شهرين، شهري ميونسپل جو مزو 1192ع کان ڏسڻ شروع ڪيو، جڏهن لنڊن ۾ پهريون دفعو ميئر لاءِ چونڊون ٿيون. 1176ع ۾ پٿر جي استعمال سان لنڊن برج جو ڪم شروع ٿيو. شهر جي آبادي تيزيءَ سان وڌڻ شروع ٿي ۽ وڃي 25,0000 تي پُهتي. انهن ڏينهن ۾ لنڊن جي ماڻهن ۾ چرچ وڃڻ جو شوق زورن تي هو، ان دور ۾ تقريباً 100 کن چرچ موجود هئا. سن 1348ع ۾ لنڊن جي آبادي 50,0000 کي وڃي پهتي. ان دوران محسوس ڪيو ويو تہ اگر آبادي وڌڻ جي ساڳي رفتار رهي تہ شهري زندگي متاثر ٿيندي ۽ مسئلا وڌندا، ان لاءِ نون گهرن جي اڏائڻ تي پابندي عائد ڪئي ويئي. پر هن خوبصورت شهر ۾ آبادي ۽ واپار جي وڌندڙ رفتار کي ڪوبہ روڪي نہ سگهيو. 1558ع ۾ ڪنگ هينري جي ڌيءَ ايلزبيٿ- ا جڏهن ملڪ تي تہ لنڊن وارن ڏاڍيون خوشيون ملهايون، هن جي دئور کي لنڊن جي تاريخ ۾ سنهري دئور ڪري ليکيو ويندو آهي. سندس دئور ۾ هن شهر واپار، تعليم ۽ فنون لطيفہ جي نقطئہ نگاهہ کان ڪافي ترقي ڪئي.

1665ع ۾ لنڊن شهر ۾ پليگ جي بيماريءَ منهن ڪڍيو، جنهن وگهي هڪ لک کن ماڻهو مري ويا. اُن بعد فقط هڪ سال جي وقفي سان لنڊن شهر کي انتهائي خطرناڪ باهہ لڳي، جنهن جي نتيجي ۾ 1300 گهر سڙي خاڪ ٿي ويا، جنهن ۾ 87 چرچ بہ شامل هئا. ان عظيم تباهيءَ کان پوءِ بہ لنڊن وارن همت نہ هاري، نہ رڳو نوان گهر ناهيائون پر وڏيڪ اڏاوت بہ ڪيائون ۽ واپار لاءِ نوان ذريعا بہ پيدا ڪيائون، شهر ۾ ايتري تہ خوشحالي اچي ويئي جو 1814ع ۾ جڏهن روس جو بادشاهہ

لنڊن ڏسڻ آيو تہ پڇيائين تہ ”اوهان جا غريب ڪٿي آهن؟“. انگريزن هر حادثي کان پوءِ لنڊن جي نئين سر تعمير ڪئي. ٻي عالمي جنگ شايد آخري موقعو هو، جڏهن هتي تباهي آئي ۽ ڪيترين ئي عمارتون سڙي رک ٿيون. جرمن فوج ايتري تہ بمباري ڪئي، جنهن جو مثال نہ ٿو ملي، ان دوران 29000 معصوم شهري بہ مارجي ويا. جنگ جي خاتمي کان پوءِ هن شهر جي تعمير وري نئين سر شروع ڪئي ويئي، جيڪا اڄ ڏينهن تائين جاري ۽ ساري آهي.

اڄ جي لنڊن شهر ۾ هر ٻيو ماڻهو غيرملڪي نظر ايندو. اهو يا تہ اتان جو شهري هوندو يا تہ سياح. لنڊن شهر جا اصلوڪا ماڻهون شهر کان ٻاهر سرسبز علائقن ۾ ننڍيون ۽ خوبصورت جايون نهرائي آرام سان رهن پيا. باقي شهر ۾ وڃي بچيا آهن ڪم ڪار ڪندڙ انگريز، جن جو روزگار شهر سان واسطو رکي ٿو ۽ جيڪي ٻاهر نہ ٿا رهي سگهن. لنڊن جي هر گهٽي ۽ هر حصو تاريخي حيثيت رکي ٿو. ٻي جنگ عظيم کان پوءِ شهر ۾ جڏهن مزدورن جي کوٽ محسوس ٿي تہ سڀ کان پهريان هتي سک آيا ۽ پوءِ ٻين بہ اچڻ شروع ڪيو. هينئر پنج ڇهہ لک پاڪستاني آباد آهن ۽ هندستاني ماڻهن جو تعداد 10-9 لکن تائين ٿيندو. لنڊن جو مشهور هيٿرو ايئرپورٽ پڻ سِکن جو نهيل آهي. لنڊن جي ”West-End“ ۾ ”پڪا ڊلي سرڪس“ اها جاءِ آهي، جنهن جي ننڍين ۽ سوڙهين گهٽين ۾ سوين هوٽلون، ڪلبون ۽ ريسٽورنٽ، بار روم، ڪافي هائوس ۽ دڪان آهن. وچ ۾ اهم چونڪ تي ”ايروز“ جو مجسمو لڳل آهي، جنهن کي يوناني محبت جو ديوتا ڪاري مڃين، ان جي چوڌاري هر وقت سوين سياح تصويرون ڪڍندي نظر ايندا.

”پڪا ڊلي سرڪس“ واري علائقي ۾ هر وقت رش نظر ايندي. جنهن ڏينهن اسان صبح جو سويل، اتي وياسين تہ دڪان اڃا ڪلن پيا، پر سياح ان مهل بہ جام هيا. پرسان گهٽين ۾ شوقين ماڻهو اڳ ۾ ئي پهتل هيا ۽ حسين دوشيزائون ڪي درن جي ٻاهران نظر آيون تہ ڪي فليٽن جي دريءَ مان جهاتيون پائيندي نظر آيون، ڪن سياحن تہ هينان ئي اشارا ڪري دل کي پئي وندرايو تہ ڪي جوان پاڻ کي جهلي نہ پئي سگهيا ۽ اندر وڃڻ لاءِ سانباها ڪرڻ ۾ هيا.

لنڊن جون گهٽيون Streets ايٽريون تہ سهٽيون ۽ وٽنڊڙ ٿين ۽ انهن ۾ ايڏي تہ خريدارن جي رش هجي جو حيرت ٿيندي هئي تہ ايترا ماڻهو ڇا پيا وٺن، قديم زماني جون اهي گهٽيون ڪي ويڪريون تہ ڪي سوڙهيون، پيادل پيو ماڻهو گهمي ۽ مزا وٺي. ڪيترا دفعا بہ هتي اچو تہ ٿڪبا ڪونہ، ۽ نہ ئي بور ٿيندا.

هڪ شاعر تہ لنڊ جي انهن گهٽين کي هينئن ڪري ڳايو آهي.

Let me take you by the hand and lead you
Through the Streets of London
I will show you some thing that
Will make you change your mind

پڪا ڍلي واري علائقي جي هڪ ننڍڙي گهٽي " 26-Dean Street" جي گهر نمبر 26 ۾ ڪارل مارڪس پنج سال (1851-56) رهيو ۽ سوشلزم تي پنهنجو شهره آفاق ڪتاب "Das-Kapital" لکيائين.

پڪا ڍلي گهمڻ بعد، ٽرافلگر اسڪوائر جي عظيم چوراهي تي آياسين. جنهن جي وچ ۾ ايڊمرل نيلسن جو 167 فٽ ڊگهو ۽ 12 فٽ ويڪرو مجسمو نصب ٿيل آهي، جنهن جي چوڌاري شينهن جا نهايت ئي وڏا مجسما لڳل آهن ۽ ڪليل ميدان ۾ هزارين ڪبوتر بي خوف و خطر پيا ڪيڏن، اڏامن ۽ ماڻهن جي ڪلهن ۽ ٻانهن تي ويهن، اتي ئي ٻيا بہ پتلا نصب ٿيل هئا، جنهن ۾ سرچارلس نيپيئر جنهن سنڌ فتح ڪئي هئي، جو مجسمو بہ قابلِ ديد هو.

ٿيمس نديءَ جي ڪناري تي لنڊن جي قديم ترين پر نهايت ئي پروقار عمارت ويسٽ منسٽر آهي، جنهن ۾ پارليامينٽ ڪم ڪري ٿي ۽ برطانوي "هائوس آف ڪامنس" ۽ "House of Lords" موجود آهن. هي دنيا جو واحد ملڪ آهي جنهن کي ڪو بہ آئين نہ آهي ۽ روايتن تي هلي رهيو آهي. اتي ئي ڪرامويل جو مجسمو بہ آهي. جنهن بادشاهت جي مخالفت ڪئي هئي. پوءِ 10 ڊائوننگ اسٽريٽ آياسين. هيءَ اسٽريٽ ٻاهران ڪافي سادي، پر اندران لاجواب. جنهن بعد هائيڊ پارڪ پهتاسين ۽ ڍنڍ جي ڪناري تي ويهي پکين کي اَن ڪارائڻ جو نظارو ڏٺوسين. ڪجهہ برگر کاڌاسين، ڪيترائي ماڻهو تقريرن ۾ محو ڏٺاسين. گهوڙن

تي سپاهي پهرو ڏئي رهيا هئا، ٻاهر ننڍا ننڍا خوبصورت Sovenier وڪامي رهيا هيا، هائيڊ پارڪ جي ويجهو بڪنگهم محل آهي.

لنڊن ۾ ”مئڊم تسائو“ جو موم جو ميوزيم ڏسڻ وٽان آهي. هي مجسما ان خاتون جي فن جو اعليٰ نمونو پيش ڪن ٿا. اهي ايتري ته مهارت سان نهل آهن، جو اصل جو گمان ٿيڻ لڳي. ٽڪيٽ ڪافي مهانگي هئي اُن لاءِ اسان واري دوست امين السلام هلڻ کان انڪار ڪيو. پوءِ اهو فن مادام تسائو جي اولاد ۾ منتقل ٿيو. آمريڪي صدر ملڪ ايلزبيٿ جي پٽ چارلس ۽ ڊائنا جي پُٽ جي شاديءَ جا منظر، هٽلر، ڊيگال ۽ دنيا جي مشهور ماڻهن جا مجسما ڏسڻ جو موقعو مليو، جن ۾ موسيقار، رانديگر، مصور ۽ سياستدان وغيره هئا. انڊيا مان نهرو ۽ گانڌي جا مجسما پڻ نهيل نظر آيا، پر پاڪستان جي ڪنهن به ليڊر جو مجسمو اُتي نظر نه آيو. جڏهن ته هاڻي بينظير ڀٽو جو مجسمو ويجهڙائي ۾ تيار ڪري رکيو ويو آهي.ان ميوزيم جا ڪيترا ئي هال آهن ۽ انهن ۾ ڪيترا ئي نظارا سيٽ ڪيا ويا آهن.

لنڊن جو ايسٽ اينڊ وارو علائقو ايشيائي باشندن سان ڀريل نظر ايندو. دوڪانن تي پڪوڙا، جليبيون ۽ ڪباب وغيره به ملندا. هڪ پاڪستاني ريسٽورينٽ جي ٻاهران اڙدوءَ ۾ ”حلال گوشت“ جو بورڊ پڙهي ان ۾ لنچ ڪرڻ جو شوق جاڳيو. اندروياسين ته ٻيرن هڪ ٻئي کي چيو ته پنهنجا آهن، ان ڪري هڪ ميرن ڪپڙن وارو بيرو آيو ۽ نهايت بي ڍنگي انداز ۾ پڇيائين ته ”ڪي لينان جي؟ “. امين السلام ته اڙدو، پنجابي وغيره ڪونه پيو سمجهي ۽ مون به بلڪل اٽڪاٽائي ڏيکاري، ان ڪانپوءِ ٻيو بيرو نهايت صاف اڇي يونيفارم ۾ آيو، مينو وارو ڪتابڙو ٽيبل تي رکي نهايت ادب سان ٿي بيٺو. ان کي مون انگريزيءَ ۾ آرڊر لکرايو ۽ آرام سان ويهي ماني کاڌيسين، وڃڻ مهل ڪيس هڪ پائونڊ ڏئي اٿياسين. ماني ڪافي مهانگي هئي ۽ پوءِ وري ڪنهن اهڙي ديسي ريسٽورينٽ ۾ ڪونه وياسين.

اسان ”ڊبل ڊيڪربس“ جي سيزن واري سستي ٽڪيٽ وٺي چڙهي هئي. ان ڪري سڄو ڏينهن پيا گهمندا وتندا هياسين، لنڊن جو گائيڊ بوڪ ته هٿ ۾ هيو. اُن ڪري ڪوشش ڪئي ته وڏ ۾ وڏ جايون ڏسي

ونون. ڇو جو هاٽي موڪلون به پوريون ٽيڻ واريون هيون. اسان واري لسٽ ۾ بس رڳو ”برٽش ميوزيم“ رهيل هئي ۽ ڪجهه خريداري. اسان واري رهائش ڪان اها ميوزيم ڪافي پري هئي ان ڪري سويل تيار ٿي اڳ ۾ اوڏانهن وياسين. ڇا ڏسي ڇا ڏسون. هن ميوزيم ڪي مڪمل ڏسڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ 3 ڏينهن ڪپندا آهن ۽ اسانکي هيا 3 ڪلاڪ ڪن مس. پوءِ آڪسفورڊ اسٽريٽ تان اچي ڪجهه خريداري ڪئي سين، مون ڪي هڪ فل سوٽ ڏاڍو وڻيو ۽ ڪجهه ٻارڙن لاءِ سامان ۽ هڪ چمڙي جي ڳاڙهي بيگ.

جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو اٿم ته لنڊن جهڙي شهر ڪي گهمڻ لاءِ ٻه ٽي هفتا به ٿورا آهن، جڏهن ته اسان ان ڪي ٽن چئن ڏينهن ۾ ڏسڻ پئي چاهيو. ڪوشش ڪري جيڪو ممڪن هيو، اهو ڏٺوسين ۽ رات جو به گهمي ڦري سگهياسين پئي، پر انهن ڏينهن ۾ لنڊن ۾ هڪ ”نوڙهن انگريزن“ جو گروپ ڏاڍو سرگرم هيو، جيڪي رات جو وارداتون ڪندا هيا ۽ انهن جو نشانو ٿيندا هيا ايشيائي باشندا. هندوستان وارن سان ته وري به ڪجهه نرمي ڪندا هيا، البته پاڪستانين کي ”پاڪي پاڪي“ چئي ڏاڍو وڙهندا هيا. ان ڪري اسان ڪي دوستن صلاح ڏني ته ڪوشش ڪري رات جو دير تائين ٻاهر نه رهون. محسوس ته ڏاڍو پئي ٿيو ته لنڊن جون راتيون به ڏسون، پر جان ۽ عزت ڪان وڌيڪ ته اهي نه هيون.

اسان جي حالانڪ ”ڊبل ڊيڪر بس“ جي سيزن ٽڪيٽ ورتل هئي، ته به زمين دوز ريل جنهن کي لنڊن ۾ ”ٽيوب“ (Tube) ڪري سڏن ان تي چڙهڻ جو شوق به ٿيو ۽ هڪ ڏينهن ان تي به چڙهياسين، هي دنيا جي سڀ ڪان پهرين زمين دوز ريلوي لائين آهي ۽ ان ڪري ڏاڍي پراڻي ٿي وئي آهي. ماڻهن سان مڪمل پريل ۽ هل هلان ۾ هئي. روس وارن ۽ ٻين ملڪن به هتان ڪان اهو خيال چورايو آهي پر ان ۾ هنن جديد ترين نظام رکيو آهي ۽ ڏاڍو خرچ ڪيو آهي. ٻي عالمگير جنگ ۾ انگريزن اُن ”ٽيوب“ وارين اسٽيشن ڪي پناهه گاهه طور استعمال ڪيو ۽ اهي ايڏيون ته مضبوط ٺهيل آهن جو انهن ڪي جرمن بمبارن به نقصان ڪونه

ڏنو. سگريٽ نوشيءَ جي منع ٿيل هئي، پر اسٽيشن تي صفائي پوري ساري هئي ۽ اسٽيشن جون عمارتون بہ جهونيون ٿي ويل نظر آيون.

اسان واري يوٿ هاسٽل ۾ اسان سان گڏ هندستان جا بہ سينئر آفيسر بہ رهيل هئا. هڪ DIG پوليس هيو تہ ٻيو محڪمہ داخلا جو ايڊيشنل سيڪريٽري. ڊي. آءِ.جي سِک هيو ۽ ڏاڍو کلڻو ڳالهائڻو. مان جڏهن پڇيو مانس تہ اوهان جهڙا سينيئر آفيسر جو هتي رهندا تہ ويچارا شاگرد ڪيڏانهن ويندا. هو ٽن هفتن جي ”ڪولمبو پلان“ تحت ٽريننگ تي آيل هيا ۽ هتي رهڻ جو سبب TA/DA بچائڻ هين. هو هتي برٽش حڪومت کي اطلاع ڪري پئي رهيا ۽ ارادو هين تہ ڪافي پئسا بچائين ، سنڌن چواڻي تہ انڊيا ۾ سنڌن گذر سفر ڏاڍو ڏکيو پيو ٿي ۽ هي چانس چو وڃائن!

اسان صبح سان سامان پيڪ ڪيو ۽ هاسٽل وارن جو حساب ڪتاب چُڪتو ڪري ”وڪٽوريا ريلوي اسٽيشن“ تي آياسين. معلوم ٿيو تہ گاڏي وڃڻ ۾ اڃان بہ ڪلاڪ کن آهن. سوچيوسين تہ اهي بہ ڪلاڪ بہ ان اسٽيشن جي سامهون بازار گهمڻ هلون. سامهون هڪ سئنيما هئي ۽ ان جا پوسٽر وغيره ڏسڻ کان پوءِ اڳتي وڌياسين، تہ هڪ سنهي بازار نظر آئي. مار هتي تہ ڪم ئي ٻيو لڳو پيو هو، عورتن جا وڏا وڏا اگهاڙا پوسٽر لڳا پيا هئا ۽ ماڻهو عورتن جا فوٽو، رسالا، فلمون ۽ ڪئسٽون پيا خريد ڪن. وقت ٿورو هيو ۽ هتي ٻيهون ها تہ ريل هلي وڃي ها، تڪڙا تڪڙا واپس ٿياسين ۽ اچي گاڏيءَ ۾ ساهہ پٽيوسين. ساڳيو روٽ وٺي ساموئڊي ٻيڙي (Ship) ذريعي بيلجيم آياسين ۽ اتي ٻنان رڪڻ جي ٽرين ذريعي مغربي برلن West Berlin-Capital of west Germany آياسين. هڪ پنجابي دوست جو ڏس پتو مليل هو، پر جرمني زبان کان ناواقفيت ڪري ڳولها ۾ ڪافي تڪليف پئي ٿي، آخر هڪ جنرل اسٽور تان ايڊريس پئي پڇا ڪئي سين تہ ان جي هڪ جرمن گراهڪ چيو تہ ”هلو تہ اوهانکي دڳ لايان“ سڌو اچي پاڙي ۾ چڏيائين. حيرانگي ٿي تہ هن ٻنان معلوم ڪرڻ جي ڪيئن درست جاءِ تي ڇڏيو؟ ڪلي چيائين تہ هن پاڙي ۾ سڀ ايشيائي ٿا رهن، اوهان وارو دوست بہ ضرور هتي هوندو. ائين ان وٽ وڃي پهتاسين ۽ اتي هڪ ڏينهن رهياسين. هن وٽ

مزدور ڪسان پارٽيءَ جو افضل بنگش بہ رهيل هو، جنهن سان رات جو خوب ڪچهري ٿي. سندس پُٽ ڪامل بنگش جيڪو اسان واري شهر ڪراس نادار ۾ رهيل هو، جنهن ڪري بہ هُن لاءِ اسان جي موجودگي دلچسپيءَ کان خالي نہ هئي. اسان سڄي ڏينهن جا ٿڪل، سو ننڊ جا ڪيپ پئي چڙهيا مگر هن موصوف ڇڏيو ئي نہ پئي، پُٽ لاءِ ڏاڍي سِڪ هيس. ويچارو وطن بدر هو، جنرل ضياء جي فوجي حڪومت ناراض هيس. وڏي عمر جو، ڪاڏي وڃي. انسان بہ ويچارو ڪيڏو نہ مجبور ٿو ٿئي!!

مغربي برلن ۾ اليڪٽرانڪ جو سامان ڏاڍو سستو ٿي مليو ۽ اسان بہ ٽيپ رڪارڊ، جين جون پتلونون، قميصون ۽ هڪ اڌ ننڍي شي وٺي اچي ٽرين ۾ پيڙا ٿياسين. گهر کان نڪتاسين تہ "مرسڊيز ٽيڪسي" ملي. گاڏي هلڻ ۾ ٽائيم ٿورو هيو. ڊرائيور کي ٿورو اسپيڊ وڌائڻ لاءِ چيوسين تہ چيائين، اهو ممڪن نہ آهي جو هر پول (Pole) ۾ ٽريفڪ پوليس طرفان ڪيميرائون لڳل آهن ۽ هو وينا هيڊڪواٽر تي اسان جي اسپيڊ چيڪ ڪن.

بس پڄندا پڄندا اچي پليٽ فارم تي پهتاسين، معلوم ٿيو تہ ٽرين هلڻ ۾ ڪافي ٽائيم آهي ۽ اسان جو اجان تہ ڪسٽم ۽ اميگريشن سان واسطو پوندو. منٽن ۾ اهو سڀ ڪجهہ ٿي ويو. اسان ٻنهي وٽ ٽيپ رڪارڊ هيا، انهن جا بل گهريائون، جيڪي ڏيکارڻ تي اسان کي 45-45 مارڪ روڪ "ايڪسپورٽ بيورو" طرفان ڏنائون. اوچتو اوچتو ايترا سارا پئسا واپس ڪيائون تہ ڏاڍا خوش ٿياسون ۽ جرمني زنده باد جا نعرا هڻندا وڃي گاڏيءَ ۾ ويناسون.

جڏهن سوويت يونين جي حد ۾ گاڏي آئي تہ وري ڪسٽم وارا ۽ اميگريشن وارا ورائي ويا. امين وٽ هڪ جين جي پتلون وڏيڪ نڪتي، جيڪا هنن ضبط ڪئي ۽ پوءِ اچي ماسڪو پهتاسين، جتان هوائي جهاز ذريعي ڪراس نادار پهتاسين.

يالٽا ۾ آرام

جولاءِ 1982ع ۾ مون پنهنجي ٿيسز (Thesis) لکي پنهنجي گائيڊ کي پيش ڪئي. ياد رهي ته گائيڊ مونکان ان ٿيسز جو هر هڪ باب ويهه ويهه ڀيرا وري وري ڪري لکرايو هيو ۽ معمولي قسم جي غلطي به درگذر نه پئي ڪيائين. اوهان اندازو لڳائي سگهو ٿا ته وري وري لکڻ ڪري ۽ ٽائيپ ڪرائڻ جي ڪري هڪ ماڻهو جو ڪيڏو نه برو حال ٿيندو هوندو. بس حضرت ايوب وارو صبر درڪار ٿئي ٿو، ڪنهن به روسي ماڻهو سان ڪم ڪرڻ ۾. بهرحال مسلسل ساڍا ٽي سال ڪم ڪيو هيم ۽ هي آخري ڇهه مهينا ته ڪرسيءَ تان اٿيو به ڪونه هوس، سواءِ ماني کائڻ جي، وزن به ڪافي گهٽجي ويو هو، چهري مان ڪمزوري به لڳي پئي. منهنجي پروفيسر اهو سمورو لقاءُ ويني ڏٺو. خدا خدا ڪري جڏهن ٿيسز پوري ٿي ۽ پسند ڪيائين ته مون شڪرانا بجا آندا، تڏهن مون کي پاڻ صلاح ڏنائين ته مڪمل آرام خاطر، ڪنهن ٻئي شهر هليو وڃان. هن سال پاڪستان گهمڻ جو خيال دل ۾ بنهه ڪونه هيو، هاسٽل به بلڪل خالي ٿي چڪي هئي ۽ رات جو اڪيلائي ڏنگڻ پئي آئي، ان لاءِ سندس صلاح ڏاڍي وڻي ۽ يالٽا (Yalta) وڃڻ جو فيصلو ٻينو. يالٽا گرمين ۾ ماڻهن سان ڀرجيو وڃي ۽ رهڻ لاءِ هوٽلن ۾ جاءِ ملڻ مشڪل ٿيو پوي. منهنجي گائيڊ ان پروگرام جو ذڪر ڊين سان ڪيو. جنهن يالٽا جي سڀ کان خوبصورت ريسٽ هائوس ۾ منهنجي لاءِ ڪمرو بڪ ڪرائي ڇڏيو. يونيورسٽيءَ وارن اچڻ وڃڻ جي ٽڪيٽ مفت ۾ ڪرائي ڏني ۽ يالٽا ۾ رهائش به يونيورسٽيءَ وارن پنهنجي خرچ تي ڪئي، اهڙي طرح مان 21 جولاءِ تي صبح جو يالٽا پهتس ۽ پورا ٽي هفتا اُتي رهيس.

سوويت يونين جي جمهوريه ”يوڪرين“ ۾ ڪريميا سڀ کان خوبصورت علائقو آهي، جنهن کي روسي شاعرن ڳايو به آهي، هڪ مشهور عوامي شاعر جي ڪوشش کي روسيءَ مان ترجمو ڪري پيش ڪجي ٿو.

If you like sea and mountains,
if you love sun and fresh air,
if you want to go on a fascinating trip,
come to the Crimia.
Here you will find gentle seas and good beaches, mountain lakes and water falls
the remains the ancient Byzanitine and Genoese for tresses
An encounter with the Crimea is bound to affect you,
at what ever time of year your first meeting occurs,
the lushy blooming spring, the Sunny Summer,
the mild pensive autumn,
and the short winter, brief as a june night
are each in their own way full of charm
To some the Crimean land revelas its loveliness
by leisurely degrees, but it sticks in their heart,
for may years there after, if not for ever.

ان علائقي ۾ ئي ”يالٽا“ شهر آهي، جنهن کي وڏائي ڪري، ”عظيم ٽريالٽا“ ڪري سڏيو وڃي ٿو. ڪاري سمونڊ (Black-Sea) جي ڪناري تي جوڙيل ان ترقياتي اسڪيم ۾ ننڍا وڏا هوٽل، ريسٽ هائوس، سينٽوريم، محل، شاپنگ سينٽر، روڊ رستا ۽ بس اسٽينڊ قائم ڪيا ويا آهن. عظيم ٽريالٽا اسڪيم ”Greater Yalta Scheme“ تحت 70 ڪلوميٽرن جي بيچ (Beach) تي ننڍيون وڏيون اسڪيمون ناهي تيار ڪيون ويون آهن ۽ اهي سيئي ڪاري سمنڊ جي بلڪل ڪناري تي آهن ۽ ماڻهن جي پهچ ۾ آهن انهن جا نالا آهن: گرزوف (Gurzuf) مساندرا (Massandara) لواديا (Livadia) گاسپرا (Gaspra) ڪوريز (Koreiz) مشخور(Mishkhor) سيميز (Simiz) ۽ فاروس (Foros). انهن کان علاوه اتي ٻه ٻيون ننڍيون جايون ۽ اسپاٽ آهن. جن کي ٻه ترقي ڏيئي هر قسم جي سهولت مهيا ڪئي وئي آهي (انهن جا نالا ياد ڪونه پيا اچن) هي علائقو قديم زماني کان وٺي پنهنجي حسن ۽ سٺي موسم جي ڪري مشهور آهي. زار به هتي اچي. ”لواديا“ واري هنڌ تي اونهاري جون

موڪلون گذاريندو هو ۽ سندس دور ۾ نهرايل لواديا محل (Livadia Palace) ۽ بيون جايون، اڄ بہ پنهنجي حسن ۽ دلڪشيءَ جي ڪري مشهور آهن ۽ ڏسڻ وٽان آهن، ان زماني ۾ شاهي خاندان جا فرد، وزير، فوجي آفيسر، سول آفيسر، زميندار، جاگيردار ۽ امير هن علائقي ۾ اچي رهندا هئا، جيئن تہ هتان جون جايون ۽ هوٽل ٿوري تعداد ۾ هئڻ ڪري بي انتها مهانگا هئا ان ڪري غريب غربو تہ هتي اچي رهڻ جو تصور بہ ڪري نہ سگهندو هو. 1917ع جي انقلاب ڪان پوءِ لينن هڪ حڪم نامو جاري ڪري "ڪريميا" جي سموري علائقي ڪي مزدورن لاءِ کولي ڇڏيو، جنهن ڪانپوءِ سوشلسٽ حڪومت سهولتون وڌايون ۽ عام ڪيون، نتيجي ۾ ڪارخانن جا مزدور بہ هتي اچڻ لڳا. جنهن ڪانپوءِ اسٽالن هارين لاءِ بہ هي علائقو عام ڪري ڇڏيو ۽ هو بہ موڪلون هتي گذارڻ لاءِ اچڻ لڳا. 1917ع ڪان پوءِ يالٽا جو سمورو علائقو عام ماڻهن لاءِ کوليو ويو ۽ سستو پڻ بنايو ويو. سواءِ "لواديا" جي، جتي روسي حڪومت ۽ پارٽيءَ جا اعليٰ ترين ۽ اهم عهديدار ايندا هئا. اسٽالن، خروشيف ۽ برزنيف ڪي بہ اهائي جاءِ پسند آئي ۽ سندن لاءِ "زار" جي زماني ۾ نهيل هڪ عمارت پسند ڪئي وئي، جنهن ۾ هو قيام پزير ٿيندا هئا. يالٽا جون سموريون جايون سمنڊ جي ڪناري تي هئڻ جي باوجود سطح سمنڊ ڪان ڪافي مٿي هيون ۽ "لواديا" وري انهن سيني ڪان ڪافي مٿي. "لواديا" ۾ نهيل، "لواديا پيليس" ۾ ئي "يالٽا ڪانفرنس" ٿي هئي، 4 ڪان 11 فيبروري 1945ع ۾ منعقد ٿيل ان ڪانفرنس ۾ روس جو جوزف اسٽالن، برطانوي وزيراعظم سرونسٽن چرچل ۽ آمريڪي صدر روزويلٽ حصو ورتو هو. اُن ميٽنگ جو ڏيک ڏيندڙ هڪ خوبصورت پينٽنگ ناهي، ان هال ۾ رکي وئي آهي ۽ اها گول ٽيبل بہ جيئن جو تيئين رکي وئي آهي، جنهن ڪي ميٽنگ دوران استعمال ۾ آندو ويو هو. ان اهم ميٽنگ ۾ يورپ ڪي ورهايو ويو ۽ اقوام متحده جي قيام جو اصولي فيصلو ڪيو ويو هو. جيئن تہ مان اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ يونيورسٽيءَ جي دين، منهنجي اچڻ ڪان اڳ ۾ ئي، منهنجي لاءِ ڪمرو بڪ ڪرائي ڇڏيو هو. سو مان ڪراس نادار ڪان ريل ذريعي "سمفروپول Simfro Pol پهتس جيڪو ڪريميا جو

سپ کان وڏو شهر آهي ۽ اتان ڪوچ ذريعي يالٽا آيس، ته خبر پئي ته منهنجو ڪمرو "لواديا" ۾ ريزرو ٿيل آهي. اتي آرام لاءِ آيل اعلىٰ پارٽي عهديدارن ۽ آفيسرن کي ڏسي مونکي پنهنجي وڏي ماڻهو هجڻ جو احساس ٿيو، اُتي نهايت اعلىٰ قسم جو بندوبست ٿيل هو. اتان جي ريسٽ هائوس ۾ هڪ ئي وقت سو ماڻهو وڏي آرام سان رهي سگهيا ٿي. مون کي هائوس نمبر 10 جو روم نمبر 27 مليو ۽ مون سان گڏ پهرين هفتي ۾ هڪ نيپالي شخص نالي انيل ڪمار رهڻ لڳو. اُن جي وڃڻ بعد فقط هڪ هفتي لاءِ هڪ روسي آيو، جيڪو هڪ فرم ۾ M.D هو ۽ پارٽيءَ جو اعلىٰ عهديدار، لڳاتار ٽن هفتن لاءِ تمام ٿورا ماڻهو آيل هئا. مان اچڻ شرط، پروگرام موجب ريسٽ هائوس جي ڊاڪٽر سان مليس، جنهن تمام ميڊيڪل رپورٽن کان پوءِ مونکي بلڪل ۽ مڪمل صحتمند قرار ڏنو، سواءِ ڪجهه ڪمزوريءَ جي، ان لاءِ به هن دوا جي بجاءِ سمنڊ جي ڪناري، باغ ۾ ويهڻ ۽ گهمڻ جو مشورو ڏنو. اسان کي روز صبح جو 7:30 کان وٺي 8:30 تائين ڊائننگ هال ۾ ناشتو ملندو هو، ڏيڍ کان وٺي اڍائي تائين لنچ ۽ رات جو 8 کان 9 تائين ڊنر. مان ته ناشتو ڪري شروعاتي ڏينهن سمنڊ طرف هليو ويندو هوس، بس هڪ وڳي تائين وهنجڻ ۽ اُس ۾ آرام ڪرڻ ۾ رُڌل رهندو هوس، واپسي مهل ڪڏهن ڏاڪڻيون چڙهي مٿي ايندا هئا سين ته ڪڏهن لفٽ ذريعي. سمنڊ جي ڪناري تي اهي لفٽون ڏاڍي آرام واريون هيون ۽ خاص ڪري دل جا مريض ۽ ڪراڙا ان کي استعمال ڪندا هيا، جو ڪين ڏاڪڻين تي چڙهڻ جي منع ٿيل هوندي هئي، ڪجهه ڏينهن آرام ڪرڻ بعد بدن ۾ توانائي اچي وئي، کاڌو به انتهائي اعلىٰ درجي جو ملندو هو، جيڪو ذائقي ۾ به سٺو هيو ۽ منجهند جو خاص طرح سمنڊ کان موٽڻ کان پوءِ بک به ڏاڍي لڳندي هئي. ڪجهه ڏينهن ۾ ئي پاڻ کي هر طرح سان توانو ۽ خوش محسوس ڪيم ته سوچيم چونه "ڪريميا" جو ٻيو علائقو گهمجي، ساٿي ڳولهڻ جي ڪوشش ڪيم ته ڪو گڏ هلڻ لاءِ تيار ٿئي مگر ڪو به ان لاءِ تيار نه ٿيو، جو هر ڪنهن کي ٿائيم ٿورو هو ۽ هنن پنهنجو وقت اجاين سجاين جاين کي ڏسڻ ۾ وڃائڻ نه پئي چاهيو، بس

ائين هڪ ڏينهن سمنڊ جي ڪناري سان گهمندي گهمندي پنهنجي علائقي کان دور نڪري آيم ۽ يالتا جي سينٽرل بس اسٽينڊ وٽ اچي پهتس، جتي هرطرف وڃڻ لاءِ بسون تيار بيٺيون هيون، پوءِ ته نقشا وٺي سوچيم ته ڪهڙي پاسي گهمڻ لاءِ نڪرجي. اُتي منهنجي ملاقات هڪ يونيورسٽيءَ جي خاتون ٽيچر سان ٿي. جيڪا پڻ مون وانگر مسلسل سمنڊ ڪناري رهي بيزار ٿي پئي هئي. هن جو نالو ته مونکي ياد نه آهي، پر سندس تعلق جمهوريه ”مالديويا“ جي شهر ”ڪشينيوف“ سان هو. هن منهنجي گهمڻ جو پروگرام ٻڌو ته هڪدم تيار ٿي وئي، پر جيئن ته هو لواديا کان ٿورو پري ترسيل هئي ان لاءِ سمنڊ ڪناري ملڻ جو پروگرام رٿيو سين.

سڀ کان پهرين اسان ”بخشي سراءِ“ (Bakhchi Sarai) نالي شهر ڏسڻ وياسين، جيڪو ڪافي پري هيو، اُتي وڃڻ لاءِ اسان پهريائين ڪوچ ذريعي ”سمرفول“ وياسين ۽ اتان وري ٻي ڪوچ ذريعي بخشي سراءِ پهتاسين، هي شهر ڪنهن ترڪ سردار آباد ڪيو هو. اتي ان سردار کي ۽ بعد ۾ ايندڙ سڀني سردارن کي ڪتابن ۾ فقط ”خان“ ڪري لکيو ويو آهي. هي هڪ انتهائي خوبصورت علائقو آهي، هتي موجود خان جي محل کي ميوزيم ۾ تبديل ڪيو ويو آهي، باقي مسجدن، باغن، قبرستانن ۽ ٻين جاين کي ساڳي حالت ۾ رکيو ويو آهي. سڀني عمارتن کي، روسي حڪومت تمام گهڻو پئسو خرچ ڪري خوبصورت ۽ محفوظ رکيو آهي. هتي هر سال اٽڪل 5 لک سياح اچن، اسان ٻه وياسين ته علائقو سياحن سان ڀريو پيو هيو، قبرون ٻه ٺيڪ ٺاڪ حالتن ۾ هيون ۽ انهن جي مٿان لڳل ڪتبا ٻه بلڪل صحيح سلامت هيا، ترڪ مسلمانن جون قبرون ٻه جام هيون ۽ اتي مون وڃي فاتح ٻه پڙهي. بخشي سراءِ کان چار پنج ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي غارن جو شهر ”چُفت ڪيل“ (Chufut-kale) هيو، جيڪو ڪنهن زماني ۾ آباد هئو، هي شهر زمين جي اندر هو ۽ سياحن جي ڪشش جو مرڪز، خبر نه آهي ته اُتي ماڻهون ڪيئن رهندا هئا! يالٽا کان اٽڪل 16 ڪلوميٽر پري ”آلوپڪا“ (Alupka) نالي هڪ ننڍڙو شهر هيو، جيڪو پڻ ڪاري سمنڊ جي ڪناري تي آباد هو. ان ۾ موجود محل جي ڏاڍي شهرت ٻڌي سين.

هڪ ڏينهن اهو بہ گهمڻ لاءِ وياسين. اهو محل اتان جي گورنر ميخائل وارنتوف جي حڪم سان 1848ع ۾ ٺهي راس ٿيو هو. ان جو آرڪيٽڪ هڪ انگريز هو، ان محل کي هينئر ميوزيم ڪري رکيو ويو آهي. ”يالٽا ڪانفرنس“ دوران برطانوي وفد جي سربراهہ سرونسٽن چرچل ۽ ٻين ميمبرن کي بہ هتي ئي رهايو ويو هو، جنهن جو مقصد اهو هو تہ هنن کي انگلش اسٽائل واري محل ۾ رهڻ دوران پنهنجائپ جو احساس ٿئي، روسين ”يالٽا ڪانفرنس“ ۾ آيل مهمانن جي رهڻ ڪرڻ جو نهايت اعليٰ انتظام ڪيو هو ۽ اهو فائدو کين ڪانفرنس جي فيصلن دوران مليو. يالٽا کان اٽڪل 8 ڪلوميٽر پري، سمنڊ جي ڪناري تي سوويت يونين جو سڀ کان مشهور ۽ منفرد گارڊن ”نڪيتسڪي باٽينڪل گارڊن“ (Nikitsky Botanical Garden) آهي، جنهن ۾ روڊ ذريعي ۽ لانچ يا ٻيڙيءَ ذريعي بہ وڃي سگهجي ٿو. مان باٽنيءَ جو شاگرد، اُن باغ کي ڏسڻ ڪانسواءِ ڪيئن ٿي واپس وڃي سگهيس! جو تہ مون جاتو پئي تہ ڊپارٽمينٽ جا سڀ ماڻهو، مونکان سڀ کان پهرئين ان باغ جي باري ۾ ئي سوال ڪندا. هن باغ ۾ اٽڪل 11000 مختلف ٻوٽا رڪارڊ ٿيل آهن، جن جو ڪُل تعداد تہ لکن ۾ آهي. هتي دنيا جو هر هڪ موسم ۾ پيدا ٿيندڙ ٻوٽو آندو ويو آهي، جن کي نهايت توجهہ ۽ حفاظت سان چئني موسمن جي مناسبت سان رکيو ويو آهي، يعني تہ گرمي برداشت نہ ڪندڙ ٻوٽن کي اُن کان بچايو ويو آهي ۽ سردي برداشت نہ ڪندڙ ٻوٽن کي پڻ سرديءَ کان بچايو ويو آهي. ڪجهہ ناياب ٻوٽا، جن جو ذڪر هاڻي فقط وڃي ڪتابن ۾ رهيو آهي، تن کي بہ زندهہ ڏسي حيراني ٿي، جيئن تہ جنڪو "Ginkgo biloba" ۽ ريڊوڊ "Metase-quoia" گلاب جا بہ سئو (200) کان بہ وڌيڪ قسم هتي موجود آهن. نڪيتا جي هن ننڍڙي ڳوٺ ۾ هن باغ جو بنياد رکيو ويو، جنهن بعد هي آهستي آهستي ترقي ڪندو رهيو، 1917ع جي انقلاب کانپوءِ هن کي سرڪاري ملڪيت قرار ڏيئي، سائنسي بنيادن تي واڌايو ويو. چون ٿا تہ سائنسدانن پنهنجي سامهون برطانيہ جو مشهور باغ (Royal Botanical garden Kew) رکيو هو ۽ اُن جي بنيادن تي هن باغ کي وڌايو ويو. جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو اٿم تہ هتان جي رهاڪُن کي ”يالٽا“ ۾ آرام ڪرڻ لاءِ هفتي کان وڌيڪ وقت

ڪونہ ڏيندا هيا، جو هزارين خواهشمند سالن کان انتظار ڪندا هيا تہ ڪين بہ ڪڏهن يالٽا ۾ آرام ڪرڻ جو موقعو ملندو. اُن ڪري هو سمنڊ جي ڪناري تي صبح کان منجهند تائين ۽ لنچ کانپوءِ وري سج لهڻ تائين پيا پنهنجو جسم اُس ۾ ساڙيندا ۽ وڏي شوق سان هڪ ٻئي کي ٻڌائيندا هيا تہ هو ڪيترو نہ وقت اُس ۾ سڙندا رهيا آهن. مان شروع وارو هفتو تہ منجهند تائين سمنڊ جي نمڪين پاڻيءَ ۾ روزانو وهنجندو رهيس ۽ ڪجھ ڪجھ اُس بہ کاڌم، پر لنچ کانپوءِ وري سمنڊ تي ڪڏهن بہ نہ آيم، رات جو ڊنر کانپوءِ ڊانسنگ هال ۾ وڃبو هيو يا وري اوپن ايئر هال (Open Air Hall) ۾ فلم ڏسبي هئي. هڪ دفعي هڪ واقعو ائين ٿيو جو ڊانس ڪندي اتفاق سان منهنجي پارٽنر هڪ T.V اداڪاره ٿي، جيڪا پڻ اتي آرام ڪرڻ لاءِ آئي هئي، سندس ڪمري ۾ T.V جي هڪ سينيئر پروڊيوسر پڻ ساڻ هئي. ڊانس دوران اسان جو تعارف ٿيو تہ ٻئي ڏينهن هن ٻئي ڪنهن سان ڊانس ڪرڻ بدران منهنجو انتظار ڪيو ۽ اسان وري هال کان ٻاهر اچي بينچ تي ڪچهري ڪئي. هوءَ هڪ چڱي فنڪاره هئي ۽ ڪيس ٻاهر ڪنهن ملڪ ۾ پنهنجي فن پيش ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هيو، پر سندس نالو آخر ۾ هميشہ ڪنهن نہ ڪنهن سبب ڪري ڪٽيو ويندو رهيو هو. ان ڪري ڪجھ ڏکي هئي. هن هڪ غيرملڪيءَ کي (مونکي) ڏٺو تہ بنان ڊپ جي پنهنجو ڏکڙو ٻڌائڻ ويني. اسان وري ڳالهائيندي ڳالهائيندي ريسٽ هائوس جي هڪ پاسي کان ويندڙ هڪ پيچرو ورتو ۽ ڪافي پري نڪري آياسين تہ اوچتو ئي اوچتو وڻن پنيان سپاهي نڪري آيا ۽ اسان ڏي بندوقون سڌيون ڪري بيهي رهيا. اسان ٻئي ڇتا حيران ۽ پريشان تہ هي ڪهڙي ماجرا آهي ۽ اسان ڪهڙو گناه ڪيو آهي؟ اسان کي سپاهي چند قدمن تي قائم هڪ چيڪ پوسٽ تي وٺي آيا ۽ انهن جي آفيسر اچي ان خاتون کان سندس باري ۾ تفصيلي سوال جواب ڪيا. سندس هر جواب باقائده نوٽ ڪيو ويو ۽ ڪيس هدايت ڪئي وئي تہ هو گهٽ ۾ گهٽ 24 ڪلاڪ پنهنجي ريسٽ هائوس کان پري نہ وڃي، جو تي سگهي ٿو تہ هن کان اجان بہ وڌيڪ حال احوال ونجي. اسان واپس آياسين تہ هن کي ڪافي حيرت هئي ۽ ان کان وڌيڪ حيرت اها هيس جو هنن مونکان ڪجھ بہ نہ پڇيو. واپس اچي هن سارو احوال پنهنجي روم ميٽ ۽ سينئر پروڊيوسر کي ٻڌايو، پوءِ معلوم ٿيو تہ اسان واري ريسٽ

هائوس جي ويجهو نهيل محل ۾ روسي ليڊر برزنيف به موڪلون گذارڻ آيل آهي ۽ ان جي سيڪيورٽي لاءِ اهو سڀ ڪجهه ڪيو ويو آهي. سيڪيورٽي وارن پنهنجي طرفان ماسڪو مان ان خاتون جي باري ۾ پوري خبر ورتي ۽ ڪيس اتي آرام سان رهڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. سينيئر پروڊيوسر ڪي البته اها ڳڻتي ضرور ٿي ته جيڪڏهن هو مونکان حال احوال وٺن ها ۽ ڪين منهنجي پاڪستاني هئڻ جي خبر پئي ها ته ائين ماٺ نه ڪري ويهن ها ۽ اعلىٰ پيماني تي جانچ ڪرائين ها ته مان ان علائقي ۾ ايترا ڏينهن آرام ڪرڻ ڪنهن جي اجازت سان آيو آهيان، بس الله سائين پرم رکيو ۽ ڪنهن وڏي حادثي کان پناهه ۾ رکيو. شام جو يالٽا ۾ سير ڪندي، هڪ ڏينهن معلوم ٿيو ته حڪومت بند شهر (Closed City) سيواستاپول(Sevastapol) عام شهرين لاءِ کوليو آهي، سو ٽڪيٽ وٺي ڏسي سگهو ٿا. مون به هڪ ٽڪيٽ وٺي ڇڏي ۽ صبح سان سويل تيار ٿي بس اسٽينڊ تي پهچي ويس. اسان جي ئي بس سڀ کان پهرين روانه ٿي ۽ گائيڊ ان شهر جي باري ۾ ٻڌائڻ شروع ڪيو، جيڪو عام شهرين لاءِ بند رکيو ويو آهي، جو اتي نيويءَ جو هيڊ ڪوارٽر آهي ته سوويت يونين جي مشهور زمانه بليڪ سي فليٽ (Black Sea Fleet) به اتي ئي آهي. گائيڊ وڌيڪ پڻ ٻڌايو ته هي شهر پنهنجي مخصوص جنگي اهميت جي ڪري "غير ملڪين" لاءِ بند آهي ۽ ڪنهن کي به ڪئميرا وغيره جي استعمال جي اجازت نه آهي. جڏهن هن غيرملڪين تي پابنديءَ جو ٻڌايو ته مون کي ڏاڍي تشويش ٿي پئي. جيڪڏهن يالٽا ۾ اها ڳالهه ڪن ها ته مان ڪنهن به حالت ۾ نه اچان ها، پوءِ جڏهن مون پنهنجي ٽڪيٽ تي نظر وڌي ته معلوم ٿيو ته ٽڪيٽ ڏيندڙ ڇوڪريءَ منهنجو نالو "علي" جي بجاءِ "عليف" ڪري لکيو آهي. اها غلطي منهنجي ته نه هئي، ٽڪيٽ ڏيڻ واري ڇوڪريءَ مون کي روسي سمجهي، "علي" بجاءِ "عليف" جي نالي جي ٽڪيٽ ڏئي ڇڏي. پر هينئر ڏاڍو انتظار ٿي پيو، جو روسي گائيڊ ان بحري ٻيڙي بابت معلومات ڏيڻ لڳو. منهنجي لاءِ ته اها ڳالهه ڪنهن به ڪم جي نه هئي، مون کي ته صرف اهو انتظار هيو ته خير سان واپس يالٽا پهچي وڃان. "سيواستاپول" ڪاري سمنڊ جي ڪناري تي هڪ ننڍو خوبصورت شهر

هيو، جنهن جي ڪناري تي سوين ننڍا وڏا جنگي جهاز بيٺل هيا، جيئن ته روسي فوج لاءِ اهو هڪ خاص ڏينهن هيو ۽ روسي وزير دفاع ۽ نيوي جو سربراهه وغيره آيل هيا، ان ڪري سڄي سمنڊ جي ڪناري کي سينگاريو ويو هيو ۽ ماڻهو به ان موڊ ۾ هيا. سيڪيورٽي جا به مڪمل انتظام هيا ۽ اسان جي بس جي به باقائده چيڪنگ ڪري پوءِ شهري حدن ۾ ڇڏيائون ته جيئن ڪو غير ملڪي نه هجي ۽ ڪنهن ڪي به ڪئميرا نه هجي. روسي عوام ۽ فوج لاءِ هن شهر جي اهميت ان ڪري هئي جو 1855ع واري ڪريميا جنگ (The Crimean War) ۾ برطانوي، فرينچ ۽ ترڪ فوج گڏجي هن علائقي تي قبضي ڪرڻ لاءِ حملو ڪيو هيو، روسي فوج ۽ عوام 11 مهينن تائين مقابلو ڪيو ۽ هڪ لک جي لڳ ڀڳ روسي ان فرنٽ تي مئا. قابض فوجين هن شهر کي بلڪل نيست و نابود ڪري ڇڏيو. ٻئين جنگ عظيم دوران به هن ساحلي شهر تي جرمن فوج حملو ڪيو ۽ روسين وري به هن شهر لاءِ جانيون ڏنيون ۽ حملہ آورن کي پڄائي ڪڍيو. روسي بحري ٻيڙو جيڪو هن شهر جي ساحل تي لنگر انداز رهي ٿو ۽ بليڪ سي فليٽ "Black Sea Fleat" جي نالي سان مشهور آهي، ان ۾ اٽڪل 300 کن جهاز آهن، ان کان علاوه هتي مڇي به جام ماري وڃي ٿي ۽ انکي پراسيس ڪرڻ جا پلانٽ به ڪافي آهن. هڪ جنگي ميوزيم به آهي، جنهن ۾ "جنگ ڪريميا" جو نقشو ۽ پينٽنگ آهي. يوناني طرز تعمير جو هڪ گرجا گهر به ڏسڻ وٽان آهي. اسان گهمڻ جهڙيون شيون گهمي، شام جو اچي (يالٽا) پهتاسين ته مون خدا جا شڪرانا ادا ڪيا. يالٽا کان سمفيروپول واري روڊ تي اٽڪل ٽن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي "مساندرا" (Massandara) نالي هڪ ننڍڙو شهر آهي، جيڪو پڻ ڪاري سمنڊ جي ڪناري تي آباد آهي. هي شهر انگورن جي باغن جي ڪري ڏاڍو مشهور آهي ۽ انڪري هتي شراب ڪشيده ڪرڻ جون بنيون نهايت قديم زماني کان ڪم پيون ڪن. باغن مان گهمندي ڦرندي شهر آياسين، نهايت ننڍڙو پر صاف سٿرو شهرڙو هيو، يا ائين چئجي ته ڳوٺڙو هيو، جنهن ۾ زندگيءَ جون سڀ سهولتون موجود هيون. ٽي.وي، سئنيما هال، عوامي ٿيٽر وغيره، پر خاص به ڳالهيون هيون، هڪ جانورن جو "زو" (Zoo) ۽ ٻيو"شراب جو ميوزيم". زو ته ٺورو پرپرو هيو ۽ ڪافي وسيع علائقي ۾ هيو، باقي ميوزيم ته

هڪ ننڍي قديم طرز جي عمارت ۾ هيو، جنهن ۾ 1775ع جي زماني جو ڪشيده ڪيل شراب بہ صحيح پيئڻ لائق حالت ۾ موجود هيو. قسمين قسمين شرابن جا نالا، رنگ ۽ بوتلن جون شڪليون ڏسي ماڻهوءَ کي اچرج وٺيو وڃي. هڪ ڪارنر ۾ ڪافي ٽيبلون رکيون هيون، جتي في ماڻهو پنج روبل وٺي "مساندرا" جا ڪشيده ڪيل هر قسم جا شراب ٿورو ٿورو ڪري ٽيسٽ پئي ڪرائيون. جيڪي ان راهہ جا پانديئڙا هيا، اهي هڪدم ان خاص قسم کي چکڻ تي رڙ ڪري ٻڌائي رهيا هئا تہ واہ جي شيءِ آهي، ۽ پيارينڊڙ بہ صحيح ماڻهوءَ کان صحيح داد ملڻ تي خوش ٿي، ان جو جام وري ان قسم جي شراب سان ڀيهر ڀري وري داد وصول ڪري رهيا هئا. باقي اناڙي پياڪن جي ڏُکن تي بار جون ملازم ڇوڪريون زيرلب مسڪرائي رهيون هيون. هن ئي شهر ۾ شراب ناهڻ جو انسٽيٽيوٽ "ماگاراچ" Magarach بہ آهي، جنهنجون شاخون ٻين شهرن ۾ بہ آهن. يالٽا ۾ هرسال گرميءَ جي موسم ۾" شراب جو ميلو" بہ لڳي، جتي سڄي سوويت يونين جا شراب ناهيندڙ حصو وٺن، پر اڪثر انعام "مساندرا" وارا کڻي وڃن. هتان جو شراب ٻاهر بہ جام وڃي ۽ پرڏيهي ناڻو ڪمائڻ جو چڱو خاصو ذريعو بہ آهي. مون کي هاڻي يالٽا ۾ آئي 18 ڏينهن کن ٿيا هئا، ۽ تقريباً هر علائقو ڏٺم ۽ گهميم. ان سان گڏ آرام بہ ڪيم، آخري ٽي ڏينهن وڃي بچيا هيا، سوچيم تہ اهي وري بہ مڪمل آرام ۾ ئي لڳايان. واپسي جي ٽڪيٽ هوائي جهاز ذريعي 13 آگسٽ جي ورتل هئي، جو "14 آگسٽ" تي پنهنجي شهر ۾ پاڪستاني شاگردن سان گڏجي دعوت ڪرڻ جو پروگرام هيو ۽ اهو سڀ ڪجهہ منهنجي ڪمري ۾ رکيل هيو. بس ائين يالٽا ۾ منهنجي آرام ۽ گهمڻ جو وقت پورو ٿيو. منجهند جي ماني ڪائي ريسٽ هائوس جي ميڊيڪل آفيسر کان موڪلايم، بل وغيره سڀ چڪتا ڪيم ۽ سامان کڻي سمفروپول پهتم، جتان Aero Flot جي فلائٽ ڪيچ ڪري، سڄ لٿي مهل اچي خير سان ڪراس نادار پهتم.

باڪو شهر ۾ ساليانو امتحان

13 آگسٽ تي، جيئن ئي يالٽا مان موٽيم تہ مون واري گائيڊ ڪيٽرين ئي يونيورسٽين جي پروفيسرن کي لکي موڪليو هو تہ جيئن منهنجو امتحان پنهنجي منطقي نتيجي تي پهچي سگهي. هتي Ph.D ڪرڻ کان پوءِ ٿيندڙ امتحان کي Defence of thesis چيو وڃي ٿو ۽ روسي زبان ۾ ان کي زاشيتا (Zashita) چون. سو اهو امتحان ڪنهن اهڙي جاءِ تي ئي ٿي پئي سگهيو، جتي منهنجي امتحان لاءِ گهربل تعداد جا پروفيسر هجن تہ جيئن ڪميشن مڪمل ٿي سگهي. موٽ ۾ جڏهن جواب موصول ٿيا تہ معلوم ٿيو تہ ماسڪو يونيورسٽيءَ ۾ سال ڪانپوءِ وارو ايندو، ڪيو يونيورسٽي (University of Kiev) ۾ ڇهہ مهينا ڪن لڳي ويندا، پر آذربائيجان جي گادي واري شهر باڪو جي ”انسٽيٽيوٽ آف باٽني “ ۾ جڏهن بہ چاهيان ٿيسز موڪلي سگهان ٿو ۽ اُهي گهڻو وقت نہ وٺندا.

گائيڊ ۽ واليا جي مشوري سان باڪو لاءِ صلاح بيٺي، واليا پڻ ڪم پورو ڪري چڏيو هو، ان لاءِ هن بہ باڪو کي ترجيح ڏني، جنهن بعد اسان واري گائيڊ بنا ڪنهن تاخير جي باڪو اطلاع موڪليو، جتان پڻ تمام جلدي Response مليو ۽ چيائون تہ جلدي ٿيسز ڪٽي اچي پيش ڪريون . طريقي ڪار موجب، انسٽيٽيوٽ وارن اُتي بہ هڪ گائيڊ مقرر ڪيو، جنهن جو ڪم هو امتحان کان اڳ اسان جو ڪم چيڪ ڪرڻ ۽ اسان کي امتحان لاءِ اطلاع پهچائڻ، ان کي هو چون (Pre-Zashita).

واليا ٻڌايو تہ ان سلسلي ۾ اسان کي ڪيئي ڀيرا باڪو وڃڻو پوندو، جو اُتان جو گائيڊ ڪم ڏسندو، منظور ڪندو ۽ ان کان پوءِ اُن جي صلاح موجب اسان کي چارٽ ۽ سلائيڊ وغيره ٺاهڻا پوندا، جيڪي بعد ۾ مڪمل ڪميشن آڏو پيش ڪرڻا پوندا.

اسان کي خط و ڪتابت ۾ ڏيڍ مهينو کن لڳي ويو ۽ جڏهن مڪمل تياري ٿي ويئي تہ آڪٽوبر مهينو اچي ويو. آڪٽوبر جو مهينو

جيئن تہ انقلاب جو مهينو آهي ۽ ان مهيني دوران تمام رياستن جي گاديءَ جي شهرن ۾ فوجي پريڊ ۽ هٿيارن جي نمائش جا زبردست پروگرام رٿيا ويندا آهن تہ جيئن عوام کي پنهنجي ٿيل ترقيءَ کان آگاهہ ڪري سگهجي، ان دوران آڪٽوبر مهيني ۾ ٿيندڙ پروگرامن جو تفصيل اخبارن ۾ تہ ايندو رهيو پر مان پنهنجي ڪم ۾ ايڏو تہ مشغول هيس جو مون کي ان طرف سوچڻ جو ڪو وقت ئي نہ مليو، بهرحال جڏهن باڪو وڃڻ لاءِ يونيورسٽيءَ وارن کان اجازت گهريم ۽ ان سلسلي ۾ آذربائيجان جي وزارت تعليم کي اطلاع ڪيو ويو تہ هنن آڪٽوبر سالگرهہ جي سلسلي ۾ معذوري ڏيکاري جو تہ ان دوران ڪنهن بہ غير ملڪيءَ جو ڪنهن بہ گاديءَ واري هنڌ وڃڻ ممنوع هوندو هو، جڏهن تہ واليا کي اجازت ملي ويئي، پر هن اڪيلي سر امتحان ڏيڻ نہ پئي چاهيو، هن جو خيال هو تہ ڪم گڏ شروع ڪيو آهي، ختم بہ گڏ ڪنداسين. مون ان صورتحال کي سامهون رکيو ۽ وڃي ڍين سان مليس، اسان وارو ڍين، ڍين هيئڻ سان گڏو گڏ پارٽيءَ جو اهم عهديدار بہ هُئو ۽ انتهائي اهم اثر رسوخ پڻ رکندو هو. يونيورسٽيءَ ۾ سندن پوزيشن سيني کان مٿاهين هوندي هئي. هن جي ڪوشش سان مون کي باڪو وڃڻ جي اجازت ملي وئي.

ان بعد باڪو ۾ رهڻ جو مسئلو درپيش آيو، جو اُتان جا هوٽل انتهائي مهانگا هئا، اِهو مسئلو بہ ڍين حل ڪري ڏنو ۽ هڪ بهترين هوٽل ۾ (V.I.P Suite) بڪ ڪرائي ڏنائين، جنهن جو خرچ يونيورسٽيءَ پنهنجي ذمي ڪنيو. اهڙي طرح اسان وڃي باڪو پهتاسين. ايئرپورٽ تي لهي، سڌو هوٽل پهتاسين جتي سامان سڙو رکي وڃي انسٽيٽيوٽ نڪتاسين. شام جو ٿڪي ٿڪي هوٽل موٽياسين، اُتي منهنجو سوٽ تہ بلڪل ٺيڪ هيو، پر واليا لاءِ ڪوبہ انتظام ٿيل نہ هو، جو اُن لاءِ ڪين ڪنهن بہ قسم جو اطلاع ڏنل ڪونہ هو. آخرڪار مس مس هڪڙو ڪمرو مليو، پر ان جا شيشا ڀڳل هيا ۽ ٻاهر آڪٽوبر جي سخت سردي، واليا هيٽر وغيرہ تہ هلايو، مگر ٻاهرين تيز ٿڌي هوا کيس ڪافي پريشان

ڪيو، مون پاڻ وارا ڪمبل بہ ڪيس ڏنا، جيڪي هُن پڳل دريءَ تي لڳائي پنهنجي ڪمري کي سمهڻ لائق بنايو.

اجان ان مسئلي مان مس مس جان ڇڏائي تہ پر واري ڪمري ۾ ترسيل هڪ تاجڪ مسلمان وجي واليا جو دروازو کڙڪايو ۽ ڪيس ڪچهري ڪرڻ لاءِ چيو. واليا ڪيس ڪمري ۾ ويهاري مون وٽ ڊڪندي آئي ۽ اچي سربستو احوال ڪيائين. اسان سموري ڏينهن جا ٿڪل سو اچي پريشان ٿياسين تہ هن مصيبت مان ڪيئن جان ڇڏايون. واليا معذرت ڏيکاريس. پر هو بضد تہ هو ساڻس ويهي ڪچهري ڪري، سمجهائڻ جي باوجود بہ نہ سمجهي پنهنجي ڳالھ تي اٽل. منجهس پڙهيل لکيل ماڻهوءَ جي ڏپ ئي ڪانہ هُئي. الائي جي ڪيئن ايڏو وڏو ٿيو هو. آخرڪار مان تنگ ٿي پيس ۽ ڪيس بڌايم تہ مان غيرملڪي آهيان، اجهو ٿو پوليس گهرايان. منهنجي ان دڙڪي ڪم ڪري ڏيکاريو ۽ همراھ پيرا ڏاتا.

رياست آذربائيجان جو گاديءَ وارو شهر باڪو هڪ ننڍڙو ۽ مناسب طرح صاف سترو شهر آهي، جنهن جي 1976ع واري آدمشماري موجب اٽڪل 14 لک کن آهي. ڪيپسيئن سمنڊ (Caspian Sea) جي اولهندي ڪناري تي آباد، مسلمانن جو هي شهر ايراني تهذيب کان متاثر نظر ايندو. ماڻهو ڪنهن زماني ۾ فارسي ڳالهائيندا هئا، پر هينئر تہ سڀ روسي پيا ڳالهائين. آباديءَ ۾ مقامي، مسلمانن کان علاوه يورپي نسل جا ماڻهو بہ عام جام نظر ايندا ۽ حڪومت جي سيني ادارن ۾ روسي ۽ آذربائيجاني گڏ ڪم ڪندا نظر ايندا، ايتري قدر جو صبح سان سويل شهر ۾ ٻهاري ڏيندڙ بہ روسي ۽ مقامي گڏ هيا.

باڪو شهر جا تاريخي آثار پنجين عيسوي صديءَ کان ملن ٿا هي شهر عربن، ترڪن ۽ ايرانين جي اثر ۽ حڪومت هيٺ رهيو. 1806ع ۾ روسي هن تي قابض ٿيا، انهن ڏينهن ۾ هن جي آبادي 5000 کن ماڻهو مس هئي، پر پوءِ جڏهن تيل جي خبر پئي تہ ماڻهو روزگار جي تلاش ۾ ايندا رهيا. انقلاب آڪٽوبر کان پوءِ هن شهر ڪافي ترقي ڪئي ۽ خاص طرح تيل صاف ڪرڻ جون ريفائنريون قائم ڪيون ويون. تعليم عام جام آهي، شهر ۾ جرم سوويت يونين جي يورپي شهرن کان

وڏيڪ آهي. ايران سان ناتا رکڻ لاءِ ماڻهو وڏو شوق رکن ٿا ۽ سرحدي ڳوٺن مان اناج ۽ ٻيون ڪاڏي جون شيون ايراني آذربائيجان ڏي موڪلڻ ۾ عار نہ ٿا سمجهن، گهڻي قدر شيعا آهن ۽ نوروز وغيره ملهائين، مسجدون گهڻي قدر ويران نظر آيون، سواءِ جمع جي ڏينهن جي.

باڪو واري انسٽيٽيوٽ ۾ مسلمانن جي گهٽائي هئي ۽ منهنجي نالي پويان "عليءَ" جو وڏاءُ ڪين ڏاڍو وڻيو. اتان جي سيڪريٽري لطيفان خانم نالي هڪ ڪراڙي مسلمان خاتون هئي ، جنهن هڪ شاندار دعوت ڏني ۽ پنهنجي سموري ڪٽنب سان ملايو. سندس ننهن روسي هئي ۽ ڪافي خوبصورت، باقي پاڻ سڀ پورا سارا هئا، پُٽ جي ان پسند واري شاديءَ مان گهڻو خوش ڪانہ هئي جو سندن خاندان ۾ ڪافي ڇوڪريون هيون، جن کي ڇڏي هن ٻاهران شادي ڪئي هئي.

اسان کي انسٽيٽيوٽ واري گائيڊ ڪافي ڪم سمجهايا. پوءِ اسانجي "زاشيتا" امتحان وارن تاريخ 30 ڊسمبر 1982ع ۾ مقرر ٿي، جنهن دوران ٽي دفعا اسان کي باڪو اچڻو پيو ۽ پنهنجي ڪم ڪار کي ڏيکارڻو پيو. آخر اها گهڙي آئي جنهن لاءِ مون ڇئن سالن کان انتظار پئي ڪيو. اُن ڏينهن مون پنهنجو بهترين انگلش سوٽ پاتو، جيڪو مون لنڊن مان خاص ڪري، ان ڏينهن لاءِ خريد ڪيو هو. منهنجي تياري تہ مڪمل هئي، پر واليا ڪجهہ نروس هئي، ڇيائين تہ تون مسلمان آهين ان لاءِ توسان نرمي ڪندا، باقي ڪيس ڪافي تنگ ڪندا. مقرر وقت تي انسٽيٽيوٽ جا جملي پروفيسر اچي هال ۾ ويٺا، سڀ کان پهرئين واري قطار ۾ ڪميشن جا ميمبر ويٺا، مان ۽ واليا هڪ پاسي ڪنڊ وٺي پنهنجن ڪاغذن سان اچي ڪرسيون سنڀاليون. سيڪريٽري لطيفان خانم صاحبہ ڪاروائي شروع ڪئي ۽ منهنجو تعارف ڪرايائين. جنهن بعد اسانجي اتان واري گائيڊ اسانجي موضوع (Topic) جو تعارف ڪرايو ۽ منهنجي ٿيل ڪم جي باري ۾ مختلف يونيورسٽين جي پروفيسرن جا تبصرا پڙهي ٻڌايا. جنهن بعد مونکي پنهنجي ٿيسز پيش ڪرڻ جي دعوت ڏني وئي تہ ٿيل ڪم جو بچاءُ (Defence of theses) (زاشيتا) ڪريان. اسان نقشا ۽ چارٽ وغيره اڳ ۾ ئي ٽنگي ڇڏيا هئا، مون

پنهنجي روس اچڻ، تمام ٿيل ڪم جو تفصيل ۽ نچوڙ انتهائي خبرداري ۽ اطمينان سان پيش ڪيو، منهنجي سڄي Presentation روسي زبان ۾ هئي. مون پنهنجا Points ته لکي ڇڏيا هئا. پر تقرير Extempore ڪئي، واليا بعد ۾ ٻڌايو ته تقرير دوران خوشي ۽ جوش ۾ منهنجو چهرو بلڪل ڳاڙهو ٿي ويو هو. تقرير ختم ٿيڻ تي ميمبرن سوال ڪرڻ شروع ڪري ڏنا ۽ مون ڪين جواب ڏيڻ شروع ڪيا ۽ ڪنهن ڪنهن مهل ضرورت پوڻ تي انگ اکر ڇٽا ڪرڻ لاءِ راڊ (لٺ) جي مدد سان ڪين چارٽ ۽ نقشا به ڏيکاريندو هيس. اهڙي طرح اڌ ڪلاڪ اندر سمورو سلسلو پورو ٿيو ۽ مونکي ويهڻ لاءِ چيائون. جنهن بعد واليا جو وارو آيو، جنهن به ساڳي طرح پنهنجو ڪم پيش ڪيو، پر هوءَ ڪجھ نروس هئي، ٿيندڙ سوالن کان اڳ ۾ ڪجھ گهبرايل ٿي لڳي، هن کان به سوال جواب ٿيا ۽ منهنجي مقابلي ۾ ڪائنس وڌيڪ سوال پڇيا ويا، جيڪو سلسلو ڪلاڪ کن هليو. جنهن بعد ڪميشن جا ميمبر اٿي هليا ويا ۽ انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر سان ميٽنگ ڪري ڪيس پنهنجي Opinion کان آگاهه ڪيائون.

اٽڪل ٻن ڪلاڪن کان پوءِ ڊائريڪٽر اسان ٻنهي کي ۽ خانم کي پنهنجي آفيس ۾ گهرائي مبارڪباد ڏني ۽ اعلان ڪيائين ته اسان کي Ph.D جو حقدار تسليم ڪيو ويو آهي. اسان ته خوشيءَ ۾ ئي نه پيا ماپون. اها ڊسمبر جي 30هين تاريخ هُئي. واليا چيو ته اڄ واپس هلي سيني کي خوشخبري ٻُڌايون ۽ مبارڪون وصول ڪريون. هن نئون سال به پنهنجي والدين سان گذارڻ ٿي چاهيو. مگر مون ڪيس هڪ ڏينهن وڌيڪ رهڻ لاءِ چيو جو باڪو ۾ هڪ وڏي بُزرگ جي مزار هئي، جنهن جي زيارت ڪرڻ کان سواءِ مون موٽڻ نه پئي چاهيو ۽ اُتي جي مسجد ۾ شڪراني جي نماز پڻ ادا ڪرڻ پئي چاهيم.

31هين ڊسمبر جو اُتي مان وهنجي سهنجي نئون صاف جوڙو ڍڪيو ۽ درگاهه "حضرت تازه پير" تي قُل پڙهڻ لاءِ نڪري ويس بعد ۾ پر واري مسجد ۾ آذان ڏيئي، شڪراني جي نماز پڙهيم ۽ واپس هوٽل تي آيم. اسان ڏاڍا خوش هياسين بلڪ ائين چئجي ته بي انتها خوش هياسين، پي.ايچ.ڊي جي ڊگري وٺڻ ڪا معمولي ڪاميابي نه هئي ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ مون کي ڏاڍا ڪشالا ڪٽڻا پيا هئا. پنهنجي وڏي

عمر واري بزرگ والدين، ٻارن ٻچڙن ۽ ڀائرن، عزيزن ۽ دوستن کان پري پرديس ۾ رهي، جيڪي مون ڏک ڏٺا ۽ تڪليفون سٺيون سي وسارڻ جهڙيون نہ هيون. پر رزلٽ جو ليٽر هٿ ۾ ملڻ شرط ئي مون کان سڀ ڏک وسري ويا ۽ اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. خوشي بہ هئي تہ ان سان گڏوگڏ اهو بہ ور ور ڪري خيال پئي آيو تہ جيڪڏهن مغربي يورپ جي ڪنهن ملڪ ۾ هجان ها تہ والدين يا ٻارن کي گهرايان ها ۽ هو بہ ان ساعت ۾ منهنجي خوشين ۾ شامل ٿين ها، پر هتي ڪنهن کي گهرايان ۽ اهڙي يخ موسم ۾ (ڊسمبر جي ٽڏ ۾) ڪير رهي سگهندو! بس اهو سوچيندي سوچيندي ننڊ اچي وئي ۽ صبح جو واپس پنهنجي شهر لاءِ روانا ٿياسين.

واپسي

باڪو کان واپس پنهنجي دلبر شهر ڪراس نادار آيم تہ هڪدم محسوس ٿيو تہ هينئر مون کي ڪرڻ لاءِ ڪو ڪم ئي نہ رهيو آهي. مون کي جو پنهنجي وڏڙن کان صبح سان سويل اٿي ڊيوٽيءَ تي وڃڻ جي پڪي ۽ پختي عادت رهندي آئي آهي، سو هاڻي ڪيڏانهن وڃان ۽ ڇا ڪريان؟ مون واري ڪلاس فيلو واليا تہ پنهنجي سچائي ۽ محنت ڪري ڊپارٽمينٽ ۾ سيني جي اڪين جو تارو هئي، ان ڪي تہ اسان واري گائيڊ ۽ هيڊ آف ڊپارٽمينٽ (Guide & Head of Department) هڪدم پارٽ ٽائيم ليڪچرار ڪري ڪنيو ۽ هن ٻئي ڏينهن تي پڙهائڻ بہ شروع ڪري ڏنو، جو پڙهائڻ سندس دلپسند مشغلو هيو ۽ هوءَ پي.ايچ.ڊي جي رزلٽ کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرار طور پنهنجو ڪيريئر شروع ڪرڻ جو ارادو رکندي هئي. باقي رهيس مان، سو سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ ڇا ڪريان؟

ٻئي ڏينهن حسب معمول هاسٽل ۾ ننڊ مان اٿي شيو ڪيم تہ ڊين فار فارين اسٽوڊنٽ (Dean for foreign Students) جو نياپو مليو تہ ساڍس اچي آفيس ۾ ملان. هن اهو نياپو شايد ڪلهہ شام موڪليو هو، ورنہ اڳڏو سويل تہ يونيورسٽي آفيسون ڪونہ کليون هيون. ڊين سان مليم تہ هن باڪو ۾ ٿيل امتحان (Defence) بابت حال احوال ورتو، پوءِ خوشيءَ وچان سموري پروٽوڪول کي پري ڪري، پنهنجي ڪرسي ڇڏي ياڪر پائي مليو ۽ ڏاڍيون مبارڪون ڏنائين، ان کان پوءِ منهنجي سامهون ئي ريڪٽر کي فون ڪري اطلاع ڏنائين ۽ ڪيس اهو پڻ ٻڌايائين تہ ڪيئن نہ مون کي ڪميشن جي سيني ميمبرن پاس ڪيو ۽ ووٽ ڏنو. دراصل اسان جي يونيورسٽيءَ جي 12 سالن جي تاريخ ۾ مان پهريون غيرملڪي شاگرد هيس، جنهن پي.ايچ.ڊي ڪئي هئي. ان ڪري هتان جا آفيسر، استاد ۽ ٻيو اسٽاف سڀ خوش هيا. يونيورسٽيءَ طرفان،

روسي طريقي ڪار موجب هڪ وڏو پوسٽر پڻ لڳايو ويو، جنهن ۾ مون کي مبارڪون ڏنيون ويون هيون.

ڪجهه ڏينهن ائين ئي گذري ويا جو روز شام جو شهر لاءِ نڪري ويندو هيس، وقت ڪي گذارڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ ضروري آهي، مان اڪثر سوچيندو آهيان ته اهي ماڻهو پنهنجو وقت ڪيئن ٿا گذارين، جن کي ڪو به ڪم ڪار نه آهي. منهنجو اهو پختو ايمان آهي ته جيڪڏهن پنهنجو ڪو ڪم نه هجي ته پوءِ ڪنهن وٽ بيگار به وڃي ڪجي ۽ پاڻ کي مشغول رکجي، بيڪار کان بيگار به ڀلي. ٻي صورت انسان کي، چاهي اهو مرد هجي يا عورت، ڪانه ڪا بيماري وڪوڙي ويندي. سو ڳالهه پئي ڪيم ته وقت گذارڻ خاطر روز شام جو شهر لاءِ نڪري ويندو هيس، اتي چوندا هيا ته "شهر جي مرڪز" (Center of the City) پيو وڃان، جيئن شڪارپور "وارا لکي" در وڃن، يا لاڙڪاڻي وارا "پاڪستان چونڪ" وڃن. شهر جي مرڪز ۾ ئي سٺا هوٽل ۽ ڪلبون هيون. اهي اڪثر ڪونه ڏسي سگهيو هيس جو ڪم جو جنون هيو، سو هاڻي هڪ هڪ ڪري سيني کي ڏسڻ جو پڪو ارادو ڪيم، ڪي ته چڱيون ۽ سٺيون ڪلبون هيون، ڪي وري بنهه بيڪار ۽ ٿرڊ ڪلاس، هوٽلن ۾ " هوٽل ڪوهه قاف" سٺو هيو ۽ ڪجهه مهانگو به هيو. ان ۾ شام جي ڪافي "Evening Coffee" پيئڻ ۾ ڏاڍو لطف ايندو هيو. مان پلا واندو، سو سويل ئي وڃي هڪ ڪنڊائتي ٽيبل والاري ويهي رهندو هيس، ٻيري کي ٽپ ڏئي باقي ٽي ڪرسيون خالي رکائي ڪو هلڪو ڦلڪو رنگين تصويرن وارو رسالو وٺي پيو نظارا ڪندو هيس ۽ گرم گرم ڪافي جون چسڪيون ڀريندو هيس. سج لهڻ کان پوءِ شهر جا معززين آهستي آهستي اچڻ شروع ٿيندا هيا. شراب پيئڻ تي ڪابه بندش نه هئي، پر هن هوٽل ۾ ڪافي ۽ چانهه جا شوقين گهٽا هوندا هئا. باقي جوانن جا جوڙا ايندا هيا ته پوءِ هو شيمپيئن يا ڪا ٻي موسم جي حساب سان ڊرنڪ گهرائي وينا چسڪيون پيئڻ ۽ آهستي آهستي ڪچهريون ڪن ۽ قرب وندن، جيڪي نوجوان سياڻا هجن، سي ٻيري کي اڳواٽ اطلاع ڪري پنهنجي لاءِ ڪنهن ڪنڊ ۾ چڱڙي جاءِ رکائي ڇڏن. جڏهن

پنهنجي گرل فرينڊ سان هوٽل ۾ داخل ٿين ته بيرو اڳ ۾ ئي تيار هجي ۽ کين گرم جوشيءَ سان وٺي وڃي ان مخصوص جاءِ تي ويهاري. يورپ جي خاتون مرد جي ان مهذبانه انداز ۽ گرم جوشيءَ تي اصل موهت ٿيو وڃي. روسي مرد کي عورتن سان ڳالهائڻ يا اٿڻ ويهڻ جي آداب جي ڄاڻ مڙئي پوري ساري ٿئي. دراصل هو چون ته جڏهن سندن معاشري ۾ ٻنهي کي برابر جا حق مليل آهن ته پوءِ عورت کي ان قسم جو آڌر ڀاءُ ڇو ڏنو وڃي ؟ ڪن جو چوڻ ته اهو به هيو ته اها به سرمائيدارانه نظام جي هڪ نشاني آهي ۽ ليڊيز فرسٽ وارو طريقو بنهه ختم ٿيڻ گهرجي. بهرحال درست ڇا آهي، ان بحث کان هٽي ڏسجي ته عورت جو احترام ڪرڻ اسان مردن لاءِ ضروري آهي. هن معاشري جي خوبصورت ترين مخلوق عورت ئي آهي ۽ کيس نهايت نفيس ۽ نازڪ ڪري جوڙيو ويو آهي. ان ۾ ڪهڙو عيب آهي جو عورت کي ويهڻ لاءِ سٺي عزت واري جاءِ آفر ڪجي يا هوءَ جيڪڏهن مهمان ٿي اچي ته ان جو گرم جوشي ۽ احترام سان استقبال ڪيو وڃي.

ڳالهه ڪٿان ڪٿي وڃي نڪتي، سو عرض پئي ڪيم ته سياڻا مرد پنهنجي مهمان خاتون کي ڪنهن مناسب جاءِ تي ويهاري، چڱي ڊرنڪ جو آرڊر ڏئي، اڌ رات تائين وينا ڪچهريون ڪن، مجال آ جو ڪوئي ڪنڌ ورائي به نهارين يا پڇين ته بابلا هاٽي هوٽل کي بند ڪرڻ جو ٽائيم ٿيڻ وارو آهي، پلا هلبو يا اجان ويهبو ؟

واليا کي منهنجي نئين شيڊول جو پتو پئجي چڪو هيو، سو اها به ڪڏهن ڪڏهن يونيورسٽيءَ کان سويل فارغ ٿيندي هئي ته هن جو رُخ به "شهر جي مرڪز" ڏانهن هوندو هيو، پوءِ ڪڏهن ڪنهن ڪلب ۾ ته ڪڏهن "ڪوهه قاف" ۾، ائين ئي شام ٿي ويندي هئي ۽ پوءِ رات ٿي ويندي هئي، وري صبح جي انتظار ۾ سمهي رهندو هيس ته ڇا ڪبو ؟

باڪو وارن منهنجي ٿيسس جي اصلي ڪاپي (Original Copy of Thesis) ۽ امتحان واري ڪميشن جي ميمبرن جي راءِ گڏي ماسڪو ۾ مرڪزي وزارت تعليم ڏانهن موڪلي هئي، جتي "تعليم وارو اعلىٰ اختياري بورڊ" ان جو جائزو وٺي فائينل رزلٽ جو

اعلان ڪندو آهي ۽ ان ڪان پوءِ ڊگري ملندي آهي. ان سڄي معاملي ڪي طئہ ڪرڻ لاءِ چئن ڪان ڇهن مهينن تائين وقت گهربو هو.

ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ يونيورسٽيءَ جي ”آفيس آف دي ريڪٽر“ مان فون آيو تہ منهنجي هڪ ميٽنگ رکي وئي آهي. سو مان ٽائيم تي اچان. اهو عام طور تي غير روايتي انداز هيو ۽ غير ملڪي شاگردن جي هر مسئلي ڪي سندس گائيڊ يا ڊين حل ڪري ڇڏيندا هيا. مان جڏهن ان ميٽنگ ۾ ويم تہ ريڪٽر سان گڏ اسان جو ڊين ۽ گائيڊ بہ وينل ڏٺم. هنن ڏاڍيون مبارڪون ڏنيون ۽ خاص طور تي ان ڳالهہ تي خوش هئا تہ مون وقت ڪان اڳ ۾ روسي زبان سکي ورتي. ان ۾ ڊپلوما ڪورس بہ ڪيو تہ ان سان گڏوگڏ پنهنجو مقصد بہ حاصل ڪري ورتو ۽ هينئر وقت ڪان اڳ ۾ وطن وڃڻ لاءِ تيار وينو آهيان. ڊين منهنجي قيام دوران منهنجي هلت چلت بابت ڏاڍي تعريف ڪئي ۽ ٻين غيرملڪي شاگردن لاءِ مثالي قرار ڏنائين. ان ڪان پوءِ هنن آفر ڏني تہ مان ”پوسٽ ڊاڪٽريٽ“ ڪرڻ لاءِ اتي ڪم ڪري سگهان ٿو، مون بغير دير ڪرڻ يا سوچڻ جي انڪار ڪيو ۽ واپس وڃڻ جو خيال ڏيکاريو. ان ڪان پوءِ مونکي باڪو واري انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر جو خط پڙهي ٻڌايو ويو، تہ هن بہ آفر ڏني آهي تہ مان اتي باڪو ۾ ڪم ڪري سگهان ٿو ۽ منهنجي رهڻ ڪرڻ جو نهايت ئي سٺو ۽ شان وٽان بندوبست ڪيو ويندو، مون ان جو بہ نهہ ۾ جواب ڏنو تہ بس مونکي ڳوٺ لاءِ اجازت ڏيو.

موٽي ڪمري تي آيم تہ ڪافي Depression ٿي پيو ۽ مزو ئي نہ پئي آيو وري ان سال جنوري ۾ سيءَ بہ ڏاڍا اچي لٿا ۽ مون ڪي تڏ بہ لڳي وئي تہ بخار بہ ٿي پيو پوءِ تہ ڪا بہ ڳالهہ نہ پئي وڻي. واليا جڏهن ڪمري تي طبيعت پڇڻ آئي تہ مونکي ڪجهہ ڪمزور ڏسي ڏاڍو اچرج ڪاڌائين تہ چئن سالن ۾ مان ايترو سست نہ هيس، هاڻي چو دل لاهي وينو آهيان.

اسان جو حال اهو تہ:

”پهرين وجان لوءِ، پوءِ مر پڇنم ڏينهڙا“

(شاهہ)

واليا واپس ڊپارٽمينٽ وجي گائيڊ کي ڪڙين تي ڪنيو، ته جڏهن هڪ شخص هڪ هتي وڌيڪ رهڻ ڪونه ٿي چاهي ته پوءِ اوهين ڪيس زبردستي ڪيئن رهائيندئو، گائيڊ کي هڪدم معاملو سمجھ ۾ آيو ۽ ڊين جي معرفت ماسڪو مرڪزي وزارت تعليم کي اطلاع ڪيائون، جتان اجازت اچي وئي ته پل واپس وطن وجي.

يونيورسٽي وارن Aero Flot سان ڳالهائي مارچ ۾ مونکي سيٽ ڪنفرم ڪرائي ڏني ۽ ان وقت تائين مونکي اسڪالرشپ به اڳواٽ ڏئي ڇڏي. مونکي ڪجھ ڪمزور ڏسي ”فري فڊ“ جا ڪوپن به ڏنائون ته جيئن عام کاڌي کان علاوه به يونيورسٽي ڪينٽين مان جيڪو پسند اچي اهو ڪوپن ڏئي مفت ۾ کائي سگهان.

هينئر جڏهن مارچ ۾ سيٽ ڪنفرم ٿي ملي ته پوءِ محسوس ٿيو ته هاڻي روس ۾ مان مهمان آهيان، بس ٻن مهينن کن جو، ان مهل محسوس ٿيو ته هتان جي دوستن کي ڇڏڻ ايترو آسان به نه آهي، مون پنهنجي پروگرام بابت يارن دوستن کي ٻڌائي ڇڏيو ۽ ڳوٺ به اطلاع ڪيم. ٻارڙن کي خط لکي اطلاع به ڪيم، ڪانئن پڇا به ڪيم ته هنن لاءِ ڇا آڻيان، جواب ۾ لکي موڪليائون ته ”بس اوهان جلد از جلد اچو، ڪين ڪجھ به نه کپي“.

موڪلائڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو، سڀ کان پهريان الوداعي تقريب (سرڪاري طرح) اسان واري شعبہ نباتات جي اسٽاف جي طرفان ٿي، جنهن ۾ تقريرون وغيره ٿيون ۽ تُحفا ڏنا ويا. ان کان پوءِ ”غيرملڪي شاگردن واري آفيس“ طرفان سرڪاري طرح الوداع چئي وئي ۽ ڊين طرفان هڪ زبردست تقرير ڪئي وئي. ان ۾ ڪجھ غيرملڪي شاگرد به گهرايا ويا ۽ منهنجو گائيڊ به وڏي فخر سان ڊين سان گڏ اسٽيج تي وينو هو. جن ٻن خواتين مونکي چار سال اڳ ڪراس نادار ريلوي اسٽيشن تي خوش آمديد چيو هيو انهن جي وري به ڊيوٽي لڳائي وئي ته هو مونسان لھ وچڙ ۾ رهن ۽ ايئرپورٽ تائين ڇڏي اچن. اهي ٻئي خواتين غيرملڪي شاگردن واري آفيس ۾ ملازم هيون ۽ پنهنجي ڪم ۾ نهايت پڙ.

منهنجي ٽيچر ارينا اگاريونا ته اڳ ۾ ئي چئي ڇڏيو هو ته سندس گهر ۾ دعوت ٽيندي سو ڪيس ڪا مناسب شام ڏيان، پر ان لاءِ مونکي ڪا جلدي ڪانه هئي. هڪ ڏينهن فون ڪيائين ته ”انگلش ڊپارٽمينٽ“ وارن جي هڪ شاگرد ۽ هڪ شاگرديائي پاڻ ۾ شادي ڪئي آهي، سو ان ۾ شريڪ ٿيان ۽ رات جو ”وليمو“ ڊنر هڪ هوٽل ۾ آهي اها به اٽينڊ ڪيان. روس ۾ شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ ڪان بهتر آهي ته ماڻهو ڪنهن سٺي دوست سان ڪنهن چڱي هوٽل ۾ ڪافي پي اچي، ان ڪري شاديءَ جي تقريب ڪي ڇڏي شام جو ڊنر ۾ وڃڻ لاءِ تياري ڪيم. هڪ سٺي ۽ چڱي خاصي مهانگي هوٽل ۾ گهوٽ ڪنوار پنهنجي خاص خاص 20-25 دوستن کي گهرايو هو ۽ بس. سندن والدين به هيا الائي نه، مونکي ته خبر نه هئي ۽ نه وري مون ڪنهن کان پڇڻ به مناسب سمجهيو. مناسب ڊنر هئي ۽ پيئڻ لاءِ روس ۾ موجود سٺي قسم جا شراب به هيا. پر خاص ڳالهه اها هئي جو ان ڏينهن هوٽل وارن، پنهنجي پروگرام تحت هڪ سٺي گروپ کي گهرايو هيو، جنهن بهترين موسيقي پئي وڄائي. ان گروپ کي ٻڌڻ لاءِ هال مڪمل طور پريل هيو، پر ڪيترا ماڻهو ته بينا ئي هئا جو کين ويهڻ لاءِ سيٽ نه ملي هئي ۽ هنن ان تي مائينڊ ڪونه پئي ڪيو، بس وتن پيا گهمندا ڦرندا ۽ ڊانس ڪندا. ڊانس واري اسٽيج به ڏاڍي سجائي هيائون ۽ جوڙا وري وري ڪري پئي اوڏانهن ويا ۽ موسيقي جي ڌن تي نچندا رهيا. چڱو ڪم اهو هو جو سموڪنگ (سگريٽ ڇڪڻ) جي اجازت نه هئي، نه ته هال ۾ ڪوبه ويهي نه سگهي ها. سگريٽ ڇڪيندڙ حضرات ٻاهر نڪري پئي ويا ۽ کليل گيلريءَ ۾ شوق پورو ڪري وري واپس پئي آيا. ڊنر ڪانپوءِ مون ويٺي موسيقي ٻڌي ته هڪ نوجوان خاتون ڊانس لاءِ هٿ وڌايو، عام طرح مرد ئي آفر ڪندا آهن، پر ڪڏهن ڪڏهن عورتون به ائين ڪنديون آهن ۽ ان ۾ ڪابه خراب ڳالهه نه آهي. دراصل اسان وارو سارو گروپ ڊانس ڪرڻ جي تياريءَ ۾ هيو انڪري مونکي به آفر ڏنائون. اسان وارو ٽولو تازه دم هيو ۽ گهٽائيءَ ۾ نوجوان هيا، جن وڃي اسٽيج تي واهه جو مزو ڪيو، جنهن کي به ٿڪ ٿئي ته پل وڃي آرام ڪرڻ لاءِ يا ڪائڻ پيئڻ لاءِ

اسٽيج تان لهي وڃي، وري ڪايو پيئو تازه دم ٿي پيو واپس اچي. ان ساري گروپ ۾ هڪ خاتون ڏاڍي پلي ڊانسر نڪتي ۽ شروع ڪان اچي جو بيٺي ته هيٺ لهڻ جو نالو ئي نه پئي ورتائين. هن مسلسل مونسان ڊانس ڪئي ۽ محسوس ئي نه ڪرڻ ڏنائين ته ڪو ٿڪي آهي. آخر ۾ سڀ جوڙا هيٺ لهي ويا ۽ تاڙين جي آواز ۾ اسان به هيٺ لٿاسين، پوءِ مونکي پنهنجي ٽيچر ارينا ٻڌايو ته اهائي ته ڪنوار آهي، سندس گهوٽ کو پيئڻ جو ڏاڍو شوقين هيو، ان ڪري هن خوب پيتو ۽ هوش ۾ نه هيو جو پنهنجي نئي نويلي ڪنوار کي سنڀالي سگهي.

بنگالي دوستن به واهه جو نيايو ۽ ڪين سنڌ سان محبت به ڏاڍي هئي. اڪثر چوندا هيا ته اوهين به مظلوم آهيو ۽ عام ٻهراڙيءَ جو بنگالي يا سنڌي ٻئي نهايت غربت واري زندگي ٿا گذارين. هنن پنهنجي دعوت ڪئي ته سڀ بنگالي اچي گڏ ڪيائون، چانور ۽ مڇيءَ کان علاوه گوشت به سنو تيار ڪيائون. گهڻو ڪري اڪيلا نه آيا، پر پاڻ سان گڏ پنهنجون دوست ڇوڪريون به آنديائون جيڪي اڪثر روسي هيون، ڊنر کان پوءِ بنگاليءَ ۾ خوب ڳاياڻون، روسين وري پنهنجا لوڪ گيت ڳايا، مونکي ڳائڻ ته صفا نه ايندو آهي، پر هنن جي ضد جي ڪري مون به "مور تو ٿلي راڻا" ڳايو. فرصت ۽ واندڪائيءَ جا ڏينهن خواب ٿي ويا. ٿوري گهڻي شاپنگ ڪرڻي هئي سا به ٿي وئي، دعوتون وغيره به پوريون ٿي ويون، سواءِ آخري دعوت جي جيڪا بلڪل آخري رات جو واليا وٽ هئي. انهن ڇئن سالن دوران هاسٽل ۾ ۽ يونيورسٽيءَ ۾ منهنجو رويو نهايت شائستو رهيو. دنيا جي هر ملڪ جا شاگرد رهندا هئا ۽ الڳ الڳ رنگ، مذهب، نسل ۽ ٻوليءَ سان سندن تعلق هيو، پر ڪنهن کي به محبت واري موٽ کان سواءِ نه ڇڏيوسين، شاهه سائين چواڻي ته:

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پراڻو نه ٿئي
ويڇيندي ولايت ۾ ذرو ٿئي نه ضياع

آخري رات "ڪراس نادار" واري موسم جي لحاظ کان نهايت خوبصورت ۽ وڻندڙ هئي. مارچ جو مهينو هيو ۽ بهار پنهنجي زور تي هئي. اوور ڪوٽ ۽ گرم ڪپڙن کان سواءِ هر ماڻهو نهايت وڻندڙ ۽ سهڻو پئي لڳو. يونيورسٽيءَ کان وٺي واليا جي گهر تائين روڊ جي ٻنهي پاسن

ڪان گلن جي خوشبو ۽ هٻڪار هئي، ان مهل سچ ۾ لٿو پئي ۽ اوندهه ٿيڻ واري هئي جو مون واليا جي گهر ۾ قدم رکيو. ٻه ٻار ڪوليائين ۽ خاموشيءَ سان اندر اچڻ لاءِ چيائين. فليٽ ڪي گلن سان پري ڇڏيو هيائين ۽ پاڻ سفيد لباس ۾ فرشتن ڪان به وڌيڪ حسين ۽ معصوم پئي لڳي. ڪيس خبر هئي ته اڇو رنگ مونکي نهايت پسند ايندو آهي ۽ هوءَ ان رنگ ۾ بي انتها وڻندڙ لڳندي هئي. لنڊن مان خريد ڪيل فل سوٽ ڪيس ڏاڍو وڻندو هو ۽ مان اها غلطي ڪونه پئي ڪري سگهيس جو آخري شام جو ڪو ٻيو سوٽ پايان. واليا جي گهر صرف هن جا فيملي ميمبر هيا. سندس والد جنهن اتان جي هڪ وڏي اسپتال جي سول سرجن جي عهدي تان رٽائر ڪيو هيو، سو پنهنجي بيماري سبب ڪونه اچي سگهيو هيو. باقي هن جي والده، ڀيڻ ۽ ڀاڻيجو هيا ۽ مان هيم. هوءَ رهندي ٿي پنهنجي ڀيڻ سان فليٽ ۾ هئي، جو سندس ڀيڻيويو وفات ڪري ويو هيو. ٻئي ڀينرون خرچ پکو ورهائي ونڊي ڪنديون هيون ۽ ڏک سُک ۾ والدين جو ساٿ هين. سندس ڀاڻيجو جيڪو نائين جماعت ۾ پڙهندو هيو، ان کي ڪچن ۾ ڪم ڪرڻ جو شوق هيو ۽ قسمين قسمين ڪاڌا سِڪ سان ٺاهيندو هيو، پڇڻ تي معلوم ٿيو ته سندس مقصد ٿي بورچي ٿيڻ آهي. (اهو روس جي ان نئين نظام جو ڪمال آهي ته ڪنهن ٻه پورهئي کي گهٽ نه سمجهيو ويندو هيو ۽ هر پورهيت پنهنجو ڪم وڏي شان سان ٻڌائيندو هيو). ان نوجوان به پنهنجي فن جو بهترين مظاهرو ڪيو هيو ۽ واقعي طرح طرح جا ڪاڌا ٽيبل تي سجايل هيا. روس ۾ماني هڪ ٿي ڏڪ ۾ ڪائي پوري نه ڪن، بلڪ 4-5 دور هلن. هڪ دور ڪان ٻئي دور جي وچ ۾ اڌ ڪلاڪ ڪن وقفو ڪن ۽ ان دوران وڏڙا ڪچهري ڪن ته نوجوان جوڙا ڊانس لاءِ پر واري ڪمري ۾ هليا وڃن. اسان پهريون دور ڪائي پورو ڪيو ته ڪچهري ڪرڻ شروع ڪئي سين. ان دوران واليا ۽ سندس ڀيڻ گڏجي هلڪ لوڪ گيت ڳايو. اهو گيت ڪجهه هيئن آ جو هڪ غيرملڪي جهاز جو ملاح ڪاري سمنڊ تي آباد خوبصورت شهر ”سوچي“ ڪجهه ڏينهن لاءِ آيو، جو سندس جهاز کي اتان ڪجهه سامان ڪڻڻو هو ۽ ڪجهه لاهڻو هو. ان دوران هن جي ملاقات هڪ روسي خاتون سان ٿئي ٿي ۽ ٻئي هڪ ٻئي کي پسند

ڪن ٿا، پر جلدي ئي ملاح جي جهاز جي وڃڻ جو وقت ٿئي ٿو ۽ هو موڪلائڻ لاءِ خاتون کان اجازت گهري ٿو. ان مهل اها خاتون هڪ گيت ذريعي پنهنجو اظهار ڪري ٿي ۽ ملاح ان کي جواب ڏئي ٿو:

(خاتون) اي منهنجا پيارا، مونکي پاڻ سان گڏ وٺيو وڃ.
(مڙد) اي منهنجي پياري، مان توکي ڪيئن وٺي وڃان.
اي منهنجا پيارا، مونکي اتي پنهنجي زال ڪري ڪوٺجاءِ
اي منهنجي پياري، مونکي اتي هڪ زال اڳ ۾ ئي آهي.
اي منهنجا پيارا، مونکي اتي پنهنجي ڀيڻ ڪري ڪوٺجاءِ
اي منهنجي پياري، مونکي اتي هڪ ڀيڻ اڳ ۾ ئي آهي.
اي منهنجا پيارا، مونکي اتي پنهنجي نوڪرياڻي ڪري ڪوٺجاءِ
اي منهنجي پياري، مونکي اتي هڪ نوڪرياڻي بہ آهي.

گيت ختم ٿيڻ تي واليا اوچانگون ڏئي رُني ۽ گهر ۾ موجود سندس ماءُ، ڀيڻ ۽ ياٽيجو بہ ڏاڍا اُداس ٿي ويا. اسان جي ڪيفيت ائين هئي جو:

حيف در چشم زدن محبت ياد آخرشد؛
روءِ گل سير نہ ديديم و بهار آخر شد،

(حيف جو اک ڇوٽ ۾ يار جي محبت ختم ٿي وئي. گل جي صورت ڏٺي ئي نہ ڏٺي تہ بهار ويندو رهيو).

بس ان کان پوءِ ماني تہ ڪنهن کان بہ نہ هلي ۽ ائين ڪچهريون ڪندي، ڳائيندي، روئيندي صبح ٿي ويو. سڌو هاسٽل آيس، جو سامان اتي پيڪ ڪري رکيو هيم، اهو کڻي سڌو آيم ايئرپورٽ تي، اتي چند دوست وغيره آيل هيا ۽ يونيورسٽيءَ واريون ٻئي خواتين بہ هيون. جهاز جو ٽائيم ٿيو تہ مونکي بہ جهاز ۾ چڙهڻ لاءِ چيو ويو ۽ مون سڀني کان موڪلائڻ شروع ڪيو، سڀ کان آخر ۾ واليا کان موڪلايم تہ هوءَ پاڻ کي جهلي ڪون سگهي ۽ ڏاڍو رُني، مونکي بيهڻو پيو تہ جيئن هوءَ ماٺ ڪري تہ مان وڃان پر هن کي ماٺ ڪير ڪرائي، هوڏانهن بار بار اعلان پيو ٿئي تہ باقي هڪ مسافر ڪٿل آهي، آخر هن کان موڪلائي وڃي جهاز ۾ سوار ٿيس. ماسڪو تائين منهنجون اکيون بہ آليون هيون ۽ ڳوڙها بند ڪونہ پيا ٿين.

ماسڪو ۾ ٻه ڏينهن رهيم، اتي سفارتخاني ۾ منهنجي ڏيڍ سال کن جي اسڪالرشپ 30 ڊالر في مهيني جي حساب سان رهيل هئي، اها ورتم ۽ اتان جي دوستن کان موڪلايم ڪراس نادار کان محمود مونکان ٻه ڏينهن اڳ ماسڪو آيل هو ۽ ايئرپورٽ تي ڇڏڻ آيو هو. ان مهل ايئرپورٽ تي ڪراس نادار مان واليا جو فون آيو. انتهائي حيرت ٿي، جو مائيڪ تي منهنجو نالو وٺي اعلان ڪيو ويو ته ”عليءَ جي ڪراس نادار مان ڪال آهي“ ان مهل واليا ڪافي نارمل هئي ۽ مونکي ٻه آٿت ڏنائين. بس ائين دوستن کان موڪلائي اچي جهاز ۾ چڙهيم.

شيڊول موجب اسان واري فلائيٽ وايا تاشقند هئي ۽ ان حساب سان مون گهر ٻه اطلاع ڪيو هيو پر جهاز ۾ ويهڻ کان پوءِ مائيڪ تي اعلان ڪيائون ته ”اسان ساڍن ڇهن ڪلاڪن کان پوءِ ڪراچي ايئرپورٽ تي لينڊ ڪنداسين“، اهڙي طرح سان ٽائيم کان ٻه ڪلاڪ اڳ ۾ ڪراچي پهچي ويم. ايئرپورٽ تي لهي جڏهن ڪسٽم وارن جي سامهون آيم ته شهدادڪوٽ جو هڪ دوست ڊيوٽيءَ تي مليو، جنهن پيٽين تي چاڪ هڻي هڪ منٽ ۾ فارغ ڪري ڇڏيو ۽ مان بلڊنگ کان ٻاهر اچي نڪتم. ٽائيم ڏنم ته ٻه ڪلاڪ کن اڳ پهتو آهيان، جي عزيزن ۽ دوستن جو ٿورو انتظار ڪيان ته ٻه ڪلاڪ کن ويهڻو پوندو سوچيم ته انهن سان وچي ٿو گهر ملان، بس اهو سوچي ٽيڪسي ڪري وڃي گهر پهتم ته معلوم ٿيو ته هو سڀ گاڏيون ڪري هينئر ئي ايئرپورٽ تي ويا آهن. جڏهن اتان واپس آيا ۽ مونکي ڏٺائون ته ڏاڍي حيرت ٻه ٿين ۽ خوشي ٻه ٿين. منهنجي سوٽ سراج کان رهيو نه ٿيو ۽ چيائين ته ”ادا روسي ڪونه سڌريا“.

ڊاڪٽر غلام حسين نئين گاڏي ورتي هئي، سو چيائين ته يار بس اُت ته لاڙڪاڻي هلون. منهنجي دل ٻه ٻچڙن کي ڏسڻ لاءِ ڏاڍي بيتاب هئي، ان ڪري بس ناشتو ڪري نڪري پياسين، ڪار ۾ ڊاڪٽر کان علاوه ديدار احمد شاه، سراج احمد ۽ نظير احمد گڏ هليا، باقي پروفيسر علي نواز ۽ ٻيا دوست By train آيا. سڄ لٿي مهل اچي گهر پيڙا ٿياسين، بابا، امڙ ۽ ٻچڙن کي ڏسي نهايت خوش ٿياسين.

مصنف جو تعارف

نالو : پروفيسر ڊاڪٽر محبوب علي شيخ

تعليم : ايم ايس سي (آنرز)، ايل ايل بي، پي ايچ ڊي،
جرمن ۽ روسي ٻوليءَ ۾ سرٽيفڪيٽ ڪورس

تجربو :

- چيئرمين، بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ ۽ سيڪنڊري ايجوڪيشن، سکر، 5 سال.
- چيئرمين، ڪاميٽي آف چيئرمين (COC) بورڊس آف ايجوڪيشن، سنڌ، هڪ سال.
- چيئرمين، انٽر بورڊ ڪاميٽي آف چيئرمين، (IBCC) منسٽري آف ايجوڪيشن، گورنمينٽ آف پاڪستان، اسلام آباد، هڪ سال.
- ايڊيشنل سيڪريٽري ايجوڪيشن، گورنمينٽ آف سنڌ، ڪراچي، هڪ سال.
- ڊائريڪٽر جنرل، پراونشل انسٽيٽيوٽ آف ٽيچر ايجوڪيشن، (PITE) سنڌ، نوابشاهه، 2 سال.
- ڊائريڪٽر/پراونشل ڪوآرڊينيٽر، بيورو آف ڪريڪيولم، ڄامشورو، 2 سال.
- چيئرمين، سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، ڄامشورو، اڍ سال.
- چيئرمين، بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ اينڊ سيڪنڊري ايجوڪيشن، لاڙڪاڻو، 3 سال.
- باني پرنسپال/پراجيڪٽ ڊائريڪٽر، ڪيڊٽ ڪاليج، ڄام نواز علي، سانگهڙ، سنڌ، ½ 4 سال.
- پرنسپال، پاڪستان ايمبيسي اسڪول/ڪاليج جده (سعودي عرب)، 2 سال.
- مختلف ڪاليجن ۾ پڙهائڻ ۽ ريسرچ جو،20 سال تجربو.
(محڪمہ تعليم ۾ پڙهائڻ ۽ انتظامي تجربو ڪُل 42 سال).
- ميمبر، سنڌ يونيورسٽي سينيٽ، ڄامشورو، 2 سال.
- ميمبر، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي سينيٽ، خيرپور، 8 سال.
- ميمبر بورڊ آف گورنرس پبلڪ اسڪول، سکر، 5 سال.
- ميمبر بورڊ آف گورنرس پبلڪ اسڪول، لاڙڪاڻو، 3 سال.

- ميمبر بورڊ آف گورنرس ڪيڊٽ ڪاليج، گهوٽڪي، 1 سال.
- ميمبر بورڊ آف گورنرس ڪيڊٽ ڪاليج، پنو عاقل، سکر، 2 سال

سول سوسائٽي سان ڪم جو تجربو:

- ميمبر آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان.
- ميمبر سنڌ گريجوئيٽس ايسوسئيشن.
- ميمبر سنڌ شيخ ويلفيئر ايسوسئيشن.
- ميمبر سنڌ يونيورسٽي اليومني ڄامشورو.
- ميمبر پراجيڪٽ ايڊوائزري ڪاميٽي سٽيزن رائيٽس اينڊ ريسپانسبليٽي پاڪستان، اسلام آباد.
- ارلي چائيلڊ هوڊ ايجوڪيشن، وزارتِ تعليم، اسلام آباد.
- هيومن رائيٽس ايجوڪيشن، وزارتِ تعليم، اسلام آباد.
- انوائرونمينٽ ايجوڪيشن، وزارتِ تعليم، ڪراچي.
- اڊلٽ لٽريسي، وزارتِ تعليم، ڪراچي.
- ڪيريڪيولم ڊولپمينٽ، وزارتِ تعليم، اسلام آباد، حيدرآباد.
- ٽيچر ٽريننگ ڪورسز، نوابشاهه، ڪراچي.
- وڊيو ڪانفرنس آف ٽيچر ٽريننگ اينڊ ايجوڪيشن، قاهره، مصر.
- ايجوڪيشنل سسٽم آف ترڪي، ترڪي.
- آغا خان ايجوڪيشن سسٽم، گلگت.
- ڪيريڪيولم ڊولپمينٽ آغا خان يونيورسٽي، پشاور.
- ملڪي ۽ بين الاقوامي ڪانفرنس ۾ شرڪت (ڪل45).

اشاعت :

- مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ مضمون (ڪل 40)

ڪتاب :

- سفرناما: ميهڙ کان ماسڪو، ترڪيءَ ۾ چار مُسافر.

غيرملڪي زبانن جي ڄاڻ:

- انگريزي ۽ روسي

دورا ڪيل ملڪ:

- برطانيه، جرمني، روس، اٽلي، بيلجم، آذربائيجان، پولينڊ، هنگري، سعودي عرب، مصر، بحرين، ترڪي ۽ آمريڪا.

پوپٽ

پوپٽ پبلشنگ هائوس پاران ڇپيل ڪتاب

مسافر (سفر نامو) قربان منگي
سائنس جي دنيا (سائنس) بدر جميل ميندرو
ريشمي آواز (شاعري) پارس عباسي
انگلش-سنڌي گرامر (گرامر) فتح محمد جتوئي
عملي جاميٽري ۽ ٽرگناميٽري (رياضي) فتح محمد جتوئي
ڇهاءُ (شاعري) اطهر قريشي
اکين مان ٽميل نظم (شاعري) امر اقبال
لڙڪ، ٽهڪ ۽ سنسار (شاعري) مير صوبدار سعيد
ترڪيءَ ۾ چار مسافر (سفر نامو) ڊاڪٽر محبوب شيخ
اسانجي عشق جون ڳالهيون (شاعري) غلام عباس پنيرو
اداس لمحن جو درد (شاعري) ضمير لاشاري
ڇرڪ ڇوليون ڇرن (شاعري) عمر ابڙو
اڌاٿا احساس (ريڊيو اسڪرپٽ) ڪوثر ٻرڙو
ڇا رکيو آهي امر اقبال ۾؟! (شاعري) امر اقبال
ترڪيءَ ۾ چار مسافر (سفر نامو) ٻيو ايڊيشن: ڊاڪٽر محبوب شيخ
آمريڪا ۾ ايڪيهه ڏينهن (سفر نامو) قربان منگي
تنهنجي دل ۾ هوندي به اڪيلا (ڪهاڻيون) ڊاڪٽر اعجاز سمون
استاد منظور علي خان (فن ۽ شخصيت) مرتب: ڪوثر ٻرڙو
اکن تي پارو (شاعري) اميد خيرپوري
روهڙيءَ جا روشن ستارا (تحقيق) ڊاڪٽر هدايت پريم
بندر ديسان ديس (سفر نامو) ٽيون ايڊيشن: الطاف شيخ
سچل-ساچاهه شعور (تحقيق) ڊاڪٽر مخمور بخاري
سچل جو فڪر (تحقيق) حزب الله آءِ سومرو
ميهڙ کان ماسڪو (سفر نامو) ٻيو ايڊيشن: ڊاڪٽر محبوب شيخ

گهرائڻ لاءِ رابطو ڪريو

پوپٽ پبلشنگ هائوس
مال روڊ خيرپور ميرس، سنڌ
0300-3116231, 0331-3067097

Dr. Mehboob Shaikh is a Ph.D from Kuban State University Krasnodor, USSR which was based on an intensive research of the Systematic Analysis of Medicinal Plants of Sindh. Sindh has a rich heritage of medicinal research predicated upon the botanical plants enshrined in the ancient Arabic and Persian therapeutic literature. Dr. Shaikh earned his research credentials at an early age on a doctoral thesis which was very innovative and ground breaking for the European Professors and Supervisors in the university in the former USSR.

Dr. Mehboob is widely traveled intellectual with a keen eye for natural beauty, fauna and flora, cultural ambience and civilizational diversities coming in his way as a modern Macro Polo or Ibn-e-Batutta. He has written extensively and intensively on a variety of subjects both scientific and literary-cultural. He is known for writing from Moscow and other cities of the defunct USSR in his native Sindhi and these were ravishingly relished by the young readers in the then popular newspaper “Hilal-e-Pakistan”.

A cursory glance at his writings reveal a kaleidoscopic probing heart with a microscopic eye for miniscule details and almost a host of contrasting interests uncommon in a run of the mill, mundane teacher of Botany at University of Sindh or for that matter a senior executive in the Department of Education holding a a plethora of assignments. Just look at the catalogue of his writings which are indeed mind boggling and takes you off your feet.

Gul Muhammad Umrani
Ex-Secretary Cultural, Government of Sindh

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ "لُڙهندڙ نسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪائو، ياجوڳُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسُل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڏي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄ‌ڪالهہ ٽي‌وي جي ٽاڻِي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڙهڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄ‌ڪالهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڻ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوءِ چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)